ФС
Відділ
№ 13

І. МАЗЕПА

УКРАЇНА В ОГНІ Й БУРІ РЕВОЛЮЦІЇ

1917-1921

ПРАГА 1943

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

УКРАЇНА
В ОГНІ Й БУРІ РЕВОЛЮЦІЇ

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

536 3 747 - III - Б 304844

І. МАЗЕПА

УКРАЇНА В ОГНІ Й БУРІ РЕВОЛЮЦІЇ

1917-1921

III

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ

КІНЕЦЬ ЗБРОЙНИХ ЗМАГАНЬ У. Н. Р.

ВИДАВНИЦТВО ПРОБОЄМ
ЦЕНТРАЛЬНА ПАРЛАМЕНТСЬКА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ПРАГА 1943

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО „ПРОБОЄМ“

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

Число 7 (92)

Авторські права застережені

Друковано 4000 примірників

Накладом Українського Видавництва «Пробоем» в Празі II, Гавлічкова 22.
Друкарня «Книгодрук» в Празі XIII, Самова 665.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ

(22. квітня 1920 — 12. жовтня 1920)

XIX. ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР І МОЯ ЗУСТРІЧ З ПЕТЛЮРОЮ В МОГИЛЕВІ.

Мій приїзд в Могилів і перші інформації про Варшавський договір. Відозви Петлюри і Пілсудського до українського народу. Текст політичної і військової конвенції між Україною і кол. Польщею. Листи Петлюри, Лівицького і Сальського. Інформаційний лист М. Шадлуна з Камянця. Приїзд Петлюри в Могилів і моя розмова з ним.

Польсько-український союз 1920 року був наслідком трагічної ситуації, що створилася на українському фронті восени 1919 року. Під впливом надзвичайно несприятливих умов нашої тодішньої боротьби галицькі провідники вважали, що тільки в союзі з тою чи іншою російською владою можна було знайти вихід для української справи. В можливість порозуміння з поляками галичани не вірили. Наддніпрянські провідники, навпаки, ставились з недовірям як до «червоної», так і до «білої» Росії, а тому після листопадової катастрофи 1919 р. стали шукати порозуміння з сусідніми державами на Заході — Польщею та Румунією. Більше того. При переговорах у Варшаві представники Наддніпрянської України пішли на великі уступки полякам, аби тільки не припиняти боротьби проти московських окупантів. Цю ситуацію поляки використали в своїх інтересах: вони продиктували представникам Наддніпрянської України договір, якого самі хотіли.

Про підписання польсько-українського договору я довідався в Ямполі по дорозі з армії Зимового походу до Могилева. Ще напередодні в Ямпіль приїхав з відділом кінноти Омелянович-Павленко. В місті вже провадила працю українська комендатура, бо десь недалеко на північний схід стояли частини Удовиченка, що разом з поляками наступали проти большевиків.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ні Омелянович-Павленко, ні я в той час ще не знали про зміст польсько-українського договору. Від представників місцевої української влади ми довідались, що на підставі порозуміння з Польщею польські війська разом з українськими 25. квітня почали наступ на Україну. На лівому крилі польської армії оперувала VI-та українська дивізія під командою М. Безручка, що була сформована в Бересті, а на правому — II-га українська дивізія під командою О. Удовиченка.[1]) Отже ми стояли перед фактом польсько-українського договору.

На моє запитання Омеляновичеві-Павленку, як він дивиться на цей союз з Польщею, він сказав:

— Не знаю змісту договору, тому не можу нічого сказати. Але для мене ясно, що цей союз, мабуть, не буде прихильно зустрінутий в масах нашого народу.

«Які наслідки, на вашу думку, може мати цей союз для нашої боротьби»? — питаю його.

— Це буде залежати від того, в якій мірі зможемо використати цей союз для збільшення своїх власних українських сил.

Коли я на другий день приїхав у Могилів, то там вже було відомо, що польсько-українські війська вступили напередодні (7. травня) в Київ, а перед кількома днями були зайняті Козятин і Хвастів. З місцевого комісаріяту мені принесли дві відозви «до українського народу», — одну за підписом Петлюри з 27. квітня і другу, підписану Пілсудським, з 26. квітня. З цих відозв я довідався, що українські представники у Варшаві, крім політичного договору, підписали також військову конвенцію.

Так, у відозві Петлюри говорилося: «Три роки, український народе, боровся Ти сам, забутий всіми народами світу... Польський народ в особі свого начальника Йосифа Пілсудського і в особі свого уряду вшанував Твою державну незалежність... Польська Республіка ввійшла на шлях подання реальної помочі Українській Народній Республіці в її боротьбі з московським большевизмом, даючи спромогу формуванню у себе відділів української армії. Ця армія іде боротися з ворогами України. Але сьогодні ця армія бореться вже не сама, але разом з польською армією проти червоних імперіялістичних большевиків, котрі загрожують також свободі польського народу. Між урядами України і Польщі прийшло до порозуміння, на підставі

---

[1]) II-га українська дивізія була створена згідно з наказом військового міністра В. Сальського в кінці березня 1920 р. шляхом зєднання 4-ої бриґади О. Шаповала, що формувалася в Камянці, і окремої бриґади О. Удовиченка, сформованої в районі Могилева. Після підписання Варшавського договору ця дивізія почала наступ на Могилів, який зайняла 27-го квітня.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

якого польські війська увійдуть разом з українцями на територію України як союзні проти спільного ворога, а по успішній боротьбі польські війська вернуться до своєї вітчини. Спільною боротьбою здружених української і польської армій направимо помилки минулого і кровю спільно пролитою проти відвічного історичного ворога, Москви, освітимо новий період дружби українського і польського народів».

Так само Пілсудський в своїй відозві заявляв: «По моєму наказу військо Посполитої Річі Польської йде поперед, вступаючи глибоко на землі України. Довожу до відома населення цих земель, що польське військо усуває з теренів, які населені українським народом, ворожих окупантів, проти яких з зброєю в руках повстав український народ, захищаючи свої хати від насильства, розбою і грабіжництва.

Польське військо зостанеться на Україні на час, потрібний для того, аби правний український уряд міг переняти владу на тих землях. З хвилею, коли уряд Української Народньої Республіки покличе до життя державну владу, коли на кордонах стануть озброєні оборонці українського народу, здібні забезпечити цей край від нової навали, а вільний нарід буде в силі сам вирішити свою долю, польський жовнір повернеться в межі Річі Посполитої Польської, виконавши почесне завдання боротьби за волю народів.

Разом з польським військом на Україну повертають ряди відважних її синів під командою Головного Отамана Симона Петлюри, які в Річі Посполитій Польській знайшли притулок і допомогу в найтяжчі дні життя українського народу.

Я вірю, що український народ напружить всі свої сили, аби при допомозі Річі Посполитої Польської вибороти собі волю і забезпечити плодородним землям своєї батьківщини щастя і добробут, яким буде користуватися по повороті до мирної праці».

Того ж дня, як мені принесли ці відозви, я одержав від Шадлуна з Камянця досить обширну кореспонденцію на своє імя. Крім різних матеріялів щодо польсько-українського союзу, як напр. текст договору з 22. квітня, воєнна конвенція з 24. квітня тощо, тут були також для мене листи від Петлюри, від А. Лівицького, В. Сальського та ін. Ці листи були одержані в Камянці ще в березні—квітні, але Шадлун тепер тільки переслав їх мені, коли довідався, що я в Могилеві.

В окремому листі Шадлун повідомляв мене, що він подав заяву про свій вихід з уряду з огляду на те, що Варшавський договір підписаний всупереч директивам уряду. Далі писав, що

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Лівицький на правах заступника голови ради міністрів вже сформував новий кабінет з участю самостійників-соціялістів, нар.-республіканців і есефів, тобто представників тих ґруп, що досі стояли в опозиції до уряду і до Петлюри. «Цей кабінет — писав Шадлун — оголошено офіційно, як кабінет Мазепи. Одночасно по всіх часописах розголошено, що договір підписано урядом Мазепи». Реорґанізований уряд неначебто виглядав так: В. Сальський (безпарт.) — міністр військових справ, М. Білинський (самост.) — міністр внутрішніх справ, І. Фещенко-Чопівський (с.-ф.) — народнього господарства, С. Стемповський (поляк) — земельних справ, П. Холодний (с.-ф.) — освіти, І. Липа (самост.) — ісповідань, В. Липинський (хліб.-дем.) — закордонних справ, А. Лівицький — судівництва, М. Кривецький (самост.) — фінансів, П. Пилипчук (н.-р.) — шляхів, І. Косенко (безпарт.) — пошт і телеґрафів, С. Шелухин (с.-ф.) — державний секретар, Д. Симонів (самост.) — державний контрольор, Г. Юзефський (поляк) — товариш міністра внутрішніх справ.

Незабаром я довідався, що дійсно в цей час уряд вже був реорґанізований Лівицьким в зазначеному напрямі. А щодо Варшавського договору, то повний текст його, надісланий мені Шадлуном, був такий:

«Політична конвенція між Польщею і Україною.

Уряд У. Н. Р. з одного боку і уряд Р. П. П. з другого боку, в глибокому пересвідченню, що кожний нарід посідає природжене право на самоозначення та окреслення своїх відносин з сусідами, і однаково виходячи з бажання уґрунтувати підстави для згідного і приязного співжиття на добро і розвиток обох народів, погодилися на слідуючі постанови:

1. Визнаючи право України на незалежне державне існування на території в межах на північ, схід і південь, як ці межі будуть означені договорами У. Н. Р. з її пограничними з тих сторін сусідами, Річ Посполита Польська визнає Директорію Незалежної Української Народньої Республіки на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою за Верховну владу У. Н. Р.

2. Кордон між У. Н. Р. і Р. П. П. встановлюється слідуючий: на північ від Дністра вздовж р. Збруча, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишгородка, а від Вишгородка на північ через узгірря Кремянецькі, далі по лінії на схід від Здовбунова, потім вздовж східнього адміністраційного кордону Рівенського повіту, далі на північ вздовж кордону

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

адміністраційного бувшої губернії Мінської, до схрещення його р. Припяттю, а потім Припяттю до її устя.

Щодо повітів Рівенського, Дубенського і частини Кремянецького, які тепер відходять до Р. П. П., то пізніше має наступити точніше порозуміння.

Докладне означення кордонної лінії повинно бути переведене спеціяльною українсько-польською комісією, складеною з відповідних фахівців.

3. Уряд польський признає Україні територію на схід від кордону, зазначеного в арт. 2. цієї умови, до кордонів Польщі 1772 року (передрозборових), які Польща вже посідає або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним.

4. Польський уряд зобовязується не заключати жадних міжнародніх умов, направлених супроти України; до того ж самого зобовязується уряд У. Н. Р. супроти Р. П. П.

5. Права національно-культурні, які уряд У. Н. Р. забезпечить громадянам польської національности на території У. Н. Р., будуть в неменшій мірі забезпечені громадянам національности української в межах Р. П. П. і навпаки.

6. Заключаються спеціяльні економічно-торговельні умови між У. Н. Р. і Р. П. П. Аґрарна справа на Україні буде розвязана конституантою. До часу скликання конституанти юридичне становище землевласників польської національности на Україні означується згодою між Р. П. П. і У. Н. Р.

7. Заключається військова конвенція, що становить інтеґральну частину цієї умови.

8. Умова ця зостається тайною. Вона не може бути передана третій стороні чи бути опублікована нею в цілості чи почасти інакше, як тільки за взаємною згодою обох контрактуючих сторін, за винятком артикула першого, який буде оголошено по підписанню цієї умови.

9. Умова ця вступає в силу негайно по підписанню її контрактуючими сторонами.

Підписано в Варшаві квітня 21-го 1920 року в двох примірниках, уложен один в мові українській і один в мові польській з застереженням, що в разі сумніву текст польський буде вважатися за міродайний.

Керівник міністерства закордонних справ Української Народньої Республіки
Андрій Лівицький.

Керівник міністерства закордонних справ Річі Посполитої Польської
Ян Домбський».

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

В додаток до цього політичного договору, 24. квітня ґен. Сінклер і підполк. Дідковський — з українського боку і майор Славек та капіт. Єнджеєвич — з боку польського підписали окрему військову конвенцію, в якій між іншим говорилося:

«В разі спільної акції польсько-української проти совітських військ на теренах Правобережної України, положених на схід від сучасної лінії польсько-большевицького фронту, військові операції відбуваються по взаємному порозумінню начальної команди польських військ і головного командування українських військ під загальним керуванням начальної команди польських військ». Згідно з цією конвенцією всі залізниці на Україні передавались в розпорядження польської влади, всі харчові продукти, коней, підводи і т. д. мав постачати для польського війська український уряд.

Отже згідно з Варшавським договором наша армія наступала на Україну разом з польським військом під загальним керуванням польського командування. Поляки брали участь в цих операціях тільки до Дніпра, тобто в межах лише Правобережної України, яку вони вважали правно своєю в межах 1772 року і тепер нібито зобовязувались признати цю територію на користь України. Далі на схід від Дніпра поляки не зобовязувались помогати українцям.

Варшавський договір був для мене повною несподіванкою. Було ясно, що цей договір міг бути підписаний тільки в тих умовах, коли польський «союзник» міг диктувати свою волю представникам У. Н. Р. Цим лише можна було пояснювати і відмовлення представників У. Н. Р. від значних територій, заселених українцями, і згадку в договорі польських кордонів 1772 р., і т. д.

Читаючи текст Варшавського договору, я мимоволі згадав про переговори Директорії з французьким командуванням в Одесі на початку 1919 року. Тоді французьке командування запропонувало Директорії проєкт договору, який залишився непідписаний тільки тому, що французький десант раптово був відкликаний з Одеси. Згідно з цим проєктом Україна мала бути цілком підпорядкована «союзникові»: починаючи від головного командування армією і кінчаючи фінансами і залізницями, все мало бути в руках французів. Про Україну в проєкті договору навіть не згадувалось, хоч українська армія поруч з французькою мала наступати в разі потреби аж до Петербурґу. Цей проєкт договору французьке командування пропонувало в той час, коли український уряд ще мав свою територію, а українська армія була порівнюючи досить добре озброєна. І коли в тих умо-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

вах члени Директорії: Петлюра, Андрієвський, Макаренко і Швець, за згодою представників Галицького уряду, дали згоду на підписання пропозицій французького командування, то що було казати про ту ситуацію, яка утворилася на нашому фронті після листопадової катастрофи в кінці 1919 року? Регулярний український фронт перестав існувати, а сам Головний Отаман Петлюра фактично опинився в польському полоні. В таких умовах полякам удалося накинути Голові Директорії У. Н. Р. договір, якого вони хотіли.*)

З листів Петлюри і Лівицького, які я одержав у Могилеві, було видно, що наша місія у Варшаві погодилась на польські домагання виключно з уваги на безвихідне становище. Так, Петлюра в своєму листі до мене з 15. березня 1920 р. писав:

«Польща має визнати нас, але очевидно за дорогу ціну: 5 повітів Волині хоче собі взяти: Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівенський і частину Кремянецького. Про це офіційно сьогодні не говорять, але завтра-позавтрому можуть рішуче заявити. Що нашій місії пощастить одстояти — сказати не можна. В кожному разі без того чи іншого порозуміння з Польщею ми не можемо одновити нашої державної праці. Тим більше, що в Румунії, як запевняє Маціевич, не можлива його праця, коли одночасно або навіть раніш не полагоджено наших відносин з Польщею. Я маю певність, що між Румунією та Польщею є союз, згідно з яким ні одна із сторін не може сказати рішучого слова в нашій справі без взаємного порозуміння.

Я хочу звернути Вашу увагу на момент зносин наших торговельних з Европою. Без товарообміну ми не можемо армії формувати ні життя державного відновити. До моря нашого, як дороги до зносин, ми не можемо добратись зараз і закріпити за собою. Залишається Румунія і Польща. В Румунії транспорт дуже лихий. І Маціевич попереджає, щоб я не мав ілюзій на неї, як на матеріяльну і амуніційну базу. З цього боку вона може

---

²) Один з істориків польсько-українського союзу, Т. Кутшеба, тодішній начальник штабу армії Ридза-Сміглого, що брала участь в поході на Київ, в своїй книзі «Wyprawa Kijowska 1920 r.» (Варшава 1937, ст. 30) між іншим пише, що на початку листопада 1919 р. Пілсудський мав тайні переговори з Леніном за посередництвом представника місії Польського Червоного Хреста Бернера. Підчас цих переговорів Пілсудський заявляв Ленінові, що не бачить для Польщі рації допомогати Денікінові в його боротьбі з большевиками, але рівночасно вимагав від Леніна «неатакування Петлюри»; в противному разі він загрожував Ленінові, що «зачепленого» Петлюру буде боронити силою в інтересах польських. З цього видно, що Пілсудський деякий час був зацікавлений в існуванні такого українського державного центру, що був би у приязних відносинах з Польщею.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

дати нам порівнюючи мало. Залишається Польща, як єдине ширше вікно до Европи в смислі транспорту і зносин. Без порозуміння з Польщею абсолютно не можлива серйозна праця щодо випливаючих звідси висновків для нашої державної праці. Я дивлюсь на справу так: нам прийдеться йти на уступки полякам, з тим, що остаточне слово про ті рішення, які може наша місія в Варшаві прийняти, буде говорити наш майбутній парламент».

Отже Петлюра ясно здавав собі справу з того, що доведеться іти на уступки полякам. Не знаю тільки, з яких мотивів він нічого не писав у своєму листі про те, що поляки поруч з територіяльними домаганнями пропонували нашим представникам спільний воєнний похід на Україну (хоч польські делеґати, як відомо, про це заявили вже на другому засіданні польсько-української конференції, тобто 12. березня 1920 р., при чім представники української місії на цьому ж засіданні дали засадничу згоду на «таку форму допомоги» від поляків).

Так само Лівицький, інформуючи мене в своїх листах про хід переговорів з поляками, ні словом не згадував про військову конвенцію, що по суті була найважнішим моментом у Варшавському договорі. Напр. в листі до мене з 15. березня він писав:

«За час мого перебування в Варшаві за останні три тижні я бачився з послами італійським, румунським, чеським, фінським, латвійським і з комерсантами та журналістами анґлійськими, французькими. Завтра маю побачення з послом анґлійським, а післязавтра з послом французьким. Всі ці побачення показали мені, що ні одна з вищезгаданих держав не думає серйозно про наше визнання. Для цього їм потрібно, аби ми мали постійну територію. Дійсно тепер справа нашого визнання в Европі стоїть краще, ніж раніше, бо тоді ми мали територію, але про нас Антанта не хотіла слухати. Але все ж до визнання далеко.

Таке враження справляють і донесення наших послів Мацієвича, Тишкевича, Марґоліна. Вони утішалися з того, що мали побачення з деякими міністрами і послами, але реальних наслідків нема, коли не рахувати декляративних, ні до чого не зобовязуючих заяв в парламентах французькому і італійському. Очевидно, Европа фактично передала нашу національну справу на волю Польщі, за вирішенням якої піде вся Европа».

І далі: «Мав я авдієнцію у п. п. Пілсудського і Патека (тодішнього міністра закордонних справ Польщі — І. М.) і виніс приємне враження. Тиждень тому, себто 8. березня, я одержав звістку, що у Пілсудського була таємна інтимна нарада по нашій справі, де вирішено визнати нашу незалежність, наш уряд і заключити з нами шерег договорів. Це було несподіванкою. 9. бе-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

резня до Головного Отамана офіційно представився голова польської комісії для переговорів з нашою місією, а 10. березня почались засідання конференції польсько-української.[3]) Поляки хотять в найближчих днях покінчити переговори».

В другому листі (з 8. квітня) Лівицький знову, не згадуючи нічого про військову конвенцію, писав: «З 10-го березня представники польського уряду обіцяли в найближчих днях подати нам свій проєкт договору. Але подали цей проєкт лише 3. квітня. Вони вимагали відповіді не пізніше 7. квітня. Позаяк домагання поляків були такі, що наша місія на них не могла погодитись, то ми відповіли неґативно. Не було потреби їхати до Камянця, коли ми тут у Варшаві були принципово проти підписання такого проєкту. Копію цього проєкту я надіслав Огієнкові і Шадлунові. З приводу проєкту я мав авдієнцію у п. Пілсудського, а також мої співробітники і я мали побачення з шерегом польських політиків. На авдієнції Пілсудський обіцяв наказати, аби нам були зроблені відповідні уступки.

Завтра відбудеться офіційне засідання конференції, на якому ми запропонуємо свій контр-проєкт. Ми будемо домагатись, аби визнання самостійности України і нашого уряду було опубліковано окремим актом і було редаґовано в більш конкретних виразах. Ми домагаємось також, щоб кордони між Польщею і У. Н. Р. пройшли по р. Збручу, старому австро-російському кордону, р. Зах. Бугу і р. Припяти. В справах адміністраційних ми домагаємось, аби вся цивільна влада на Волині і Поділлю була передана уряду У. Н. Р. Ми вважаємо також недопустимою якусь конвенцію в справі аґрарній на Україні. Взагалі ми пропонуємо нову редакцію договора. Лише після того як поляки підуть на уступки, я приїду до Камянця, аби запропонувати раді міністрів і представникам політичних партій проєкт договору. Коли це буде, невідомо, але гадаю, не пізніше як за тиждень».

В кінці Лівицький зазначав: «Маю точні відомості, що місцеве французьке посольство заінтересувалося нашими переговорами з поляками і бажає якнайскоршого їх закінчення. У французького ґенерала Henrі були ґен. Зелінський і Юнаків, завтра буде моє побачення. Французи дуже прихильно ставляться до нас і в найближчих днях я буду прийнятий французьким послом офіціяльно як представник УНР-ки. Взагалі є підстави гадати, що і Франція скоро визнає нас і дасть матеріяльну допомогу».

Нарешті, в своєму третьому листі (з 12. квітня) Лівицький

---

[3]) Як я вже зазначив, поляки після підписання декляращії 2. грудня на якийсь час замовкли і відновили переговори з представниками нашої місії вже аж на початку березня 1920 року.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

лише повідомляв: «В страстну суботу (10. квітня — І. М.) був справді страстний день. Відбулася остання польсько-українська конференція. Представники польського міністерства закордонних справ заявили нам в ультимативній формі, що вони вимагають, аби кордони між Україною і Польщею пройшли поза залізницею Радивилів—Здовбунів—Рівне—Сарни, яка має одійти до Польщі. Це домагання було зроблене в зневажливій для нашої національної гідности формі. Було додано, що польське правительство чекає відповіді лише до понеділка (12. квітня) і в разі незадовольняючої відповіді, польське правительство «витягне відповідні консеквенції». Було добавлено, що вони не можуть говорити з нами як рівні з рівними, бо ми не маємо території і «stabilité du gouvernement». Каюсь, що я втратив свій «дипломатичний такт» і відповів, що півроку розмовляю з поляками лише як рівний з рівними і інакше розмовляти не можу. Добавив, що такий проєкт кордонів ми рішуче одкидаємо зараз, не чекаючи понеділка. Ми розійшлись для того, щоб в найближчих днях брати пашпорти і їхати на Україну.

Після того відбулися деякі побачення, і знову мається надія на розумне закінчення переговорів. На нашому боці є шерег людей, які нас підтримують. Коли нам зроблять нарешті пропозиції, відповідаючі нашій національній гідності, то я для остаточного вирішення справи прибуду до Камянця».

Отже з листів Петлюри і Лівицького було видно, що представники нашої місії сперечалися з польськими делеґатами головно щодо кордонів між Україною і Польщею. Щодо військової конвенції, то проти неї з боку українських представників не було заперечень.

Як я вже зазначив, ще підчас Зимового походу я одержав від М. Шадлуна листа, в якому він повідомляв, що Лівицький приїздив у середині квітня в Камянець для наради з членами уряду і представниками політичних партій в справі польсько-українського договору. Чим ця подорож скінчилася, про це я довідався тепер в Могилеві. Сталося так, що Шадлун разом із іншими матеріялами прислав мені також копію листа до нього (з 27. квітня 1920) від одного з радників нашої місії в Варшаві, П. Понятенка. В цьому листі Понятенко писав Шадлунові:

«Щодо Ваших слів про блискучу піддержку А. М. (Андрія Миколаєвича Лівицького — І. М.) Національною Радою (камянецькою — І. М.), то — уви. Це згучить як найотруйнішою іронією, і тільки так я і розумію Ваші слова про «блискучість». Надіслана Вами резолюція показує, що соц.-дем. не апробують діяльности А. М. Есери — і поготів. А. М. привіз резолюції соц.-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

самост., с.-ф., хліборобів, які (резолюції) далекі від того, аби ґарантувати співчуття і піддержку цих партій. Остається Нац. Рада, піддержка якої була висловлена устами д-ра Барана... До того ж не відомо, чи піддержка Нац. Ради зафіксована в формі ухвали, чи залишилась в формі приємних спогадів про виступ д-ра Барана».

І далі: «Отже доклад А. М. (який він зробив у Варшаві після повороту з Камянця — І. М.) був одного змісту, а резолюції партій — змісту другого. Доклад А. М. був заснований на устних заявах Барана, а резолюції — написані, а відомо... «що написано пером, того не вирубаєш топором». Коли до цього додати ще те, що на приняття надзвичайної ваги акту не узискано і апробати уряду в формі юридично правомочної ухвали, то утворюється зовсім таке враження, ніби акт згоди був відданий на особисте вирішення Місії. Я таке становище вважав за глибоко ненормальне і шкідливе. Будучи сторонником акту самого по собі, я вважав і вважаю, що він не може і не повинен був вводитись в життя тільки волею Місії, і тому по підписанню акту подав міністру закорд. справ відповідну заяву з зазначенням, що складаю з себе обовязки політичного радника».[4])

Отже договір підписав Лівицький з доручення місії, але без згоди уряду. З відповідальних членів уряду, що перебували в той час в Камянці або за кордоном, лише А. Лівицький і В. Сальський, як писав мені Шадлун, висловились за те, що договір такого змісту треба підписати. Два інші члени уряду, М. Шадлун і І. Огієнко, поставились проти цього.

Друга неприємна справа, про яку я довідався з листа Шадлуна, була та, що Петлюра не затвердив «Тимчасового закону про державний устрій та порядок законодавства», який ухвалив кабінет міністрів у лютому в Камянці. Фактично це значило, що у взаємовідносинах уряду і Директорії залишалося все по старому.

Ця вістка була для мене особливо неприємна. Ще не так давно я запевняв О. Удовиченка при своїй згадуваній зустрічі з ним тут же в Могилеві, що повороту до старих порядків не буде. Тепер виходило зовсім інакше, як думалося. Чому Петлюра відмовився затвердити проєкт «Тимчасового закону», я цього не розумів. Аджеж цей проєкт по суті лише фіксував у формі закону той порядок, що був установлений постановою Директорії в Камянці в листопаді минулого року при відїзді членів Директорії Ф. Швеця і А. Макаренка за кордон. Згідно з цією постано-

[4]) П. Понятенко дійсно незабаром після того вийшов зі складу місії й вернувся на Україну.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

вою Петлюра, як Голова Директорії і Головний Отаман, мав затверджувати «всі закони і постанови, ухвалені радою народніх міністрів».

Петлюра очевидно не хотів звязувати себе ніякими новими законами щодо своїх прав і компетенції, як «верховної влади». З його згадуваного листа до мене було видно, що він навіть образився тим, що кабінет міністрів порушив питання про його компетенцію, як Голови Директорії і Головного Отамана. Так, в цьому листі він писав:

«Текст «Тимчасового закону» утворює охлократію з ради міністрів, переплутує мале з великим і, як ухвалений наспіх, обовязує до перегляду... Я можу в любу хвилину передати раді міністрів свої повноваження, коли вона певна, що се одповідає інтересам справи, і коли певна, що її піддержить населення, ... але гадаю, що в даний мент це було б шкодою для діла. Отже і я ставлю домагання, перше з них це — щирість у відносинах і контактну працю. Я повинен Вам сказати, Ісаак Прохорович, що коли б у мене не було певности, що Ви залишитесь при війську, я ніколи б не одїхав за кордон. Наша умова обовязувала когось з міністрів бути при війську. Ця умова не додержана з Вашого боку і цим зроблена велика необачність та шкода, яку я вже бачу і яка може кепсько окошитись на справі. Прошу мати на увазі, що військо без уряду, яким би він не був, не може працювати. Отже всі зусилля повинно направити на орґанізацію центральної влади».

В цих словах Петлюри мене здивувало те, що він писав про якусь «нашу умову», якої нібито я не додержав. Тим часом ніякої умови між мною або урядом і Петлюрою не було. Про це Петлюра знав, тому ці його закиди мені були безпідставні. Як в дійсності було при відїзді Петлюри за кордон, про це я вже зазначав: відїзжаючи, він ні слова не сказав ні мені, ні командуючому армією про те, як і що маємо робити на Україні. Тому на другий день після відїзду Петлюри уряд і командування самі вирішили цю справу, взявши на увагу Любарську декларацію уряду, підписану також Петлюрою, в якій виразно сказано: «Військо одержить від вищого командування ті завдання, які воно повинно виконувати. Правительство для державного діла перебуватиме в певному місці, щоб, маючи звязок з народом і військом, керувати справами України».

Отже справа про місце перебування уряду була вирішена в порозумінні з Петлюрою ще до його відїзду за кордон, але не так, як він про це тепер писав. Звичайно, коли б підчас Зимового походу члени уряду — есери не відійшли від праці в уряді,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

то, крім політичних референтів, при армії напевне перебував би постійно той чи інший член уряду. А так, із всіх членів уряду фактично, як ми бачили, мені одному довелося піддержувати «звязок з народом і військом».

Але в листі Петлюри була висловлена лише частина його нарікань на уряд. Про інші його закиди на адресу уряду я довідався з зазначеного листа Шадлуна до мене. В цьому листі Шадлун писав, що Петлюра по приїзді з Варшави в розмові з ним почав докоряти, що, мовляв, «коли б уряд був при армії, то тепер вже був би там відбудований урядовий центр, і армія наша певне мала б незмірно більшу численність».

Ці закиди Петлюри очевидно пояснювались тим, що він в той час ще не був належно поінформований про ті умови, в яких нашій армії довелося провадити свою боротьбу підчас Зимового походу. Як ми бачили, ці умови були такі, що коли б навіть увесь уряд находився при армії, то не вдалося б ані орґанізувати урядового центру, ані збільшити армію до бажаних розмірів. Я сам на початку Зимового походу був тої думки, що треба якнайшвидче приступити до відновлення державного центру. Тому я писав Омеляновичу-Павленкові в своєму згадуваному листі з Гайсина, що на думку уряду було б в інтересах справи, коли б армія зайняла район Вапнярка—Жмеринка. Але цю мою пропозицію, як я потім довідався, командування армії Зимового походу катеґорично відкинуло в тому переконанні, що армія в районі Жмеринка—Вапнярка розвалилася б остаточно. Так само в лютому я виїхав з Камянця до армії з наміром якнайскорше відновити державний центр, перевівши армію на становище реґулярної. Але вже по дорозі спочатку Удовиченко при зустрічі зо мною в Могилеві, а потім Дельвіґ в Букарешті переконали мене, що перебування армії в центрі України є правильне і що до весни пересувати армію в цей західній район небезпечно. Цю саму думку потім висловив у розмові зо мною в Ольгополі і Омелянович-Павленко.

Тепер в Могилеві я довідався, що також Сальський був проти того, щоб нашу армію передчасно пересувати зі сходу на захід. Так, в своєму листі до мене (з 21. березня), якого я одержав теж тепер в Могилеві, він писав: «Є ще одна болюча справа це — армія Омеляновича-Павленка, її тепер називають селянською армією: в цьому її сила і слабість. В цілях захованння єдности в боротьбі, з військового боку потрібно утворення єдиного сталого стратеґічного фронту. А тому далеко менш буде користи, коли Ом.-Павленко буде мандрувати десь на сході, ніж він став би ближче до Дністра.

НАЦІОНАЛЬНА ПАРЛАМЕНТСЬКА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Таким районом являється з боку стратеґічного та політично-економічного район на схід від залізниці Вапнярка —Одеса. Але першою передумовою для цього є орґанізація для цієї армії бази, аби її можна було б задовольнити всім з матеріяльного боку: одягом, муніцією, зброєю, грішми і т. ін. Для орґанізації військової бази може бути використаний терен Басарабії, а з грішми справа наближується до стану катастрофічного. Зараз в Камянці мається в мойому розпорядженні 50 міл. карб.[5]) Це надзвичайно мало для приведення в нормальний стан дивізії Удовиченка. Розуміється, що все може бути залагоджено лише тоді, коли нас визнають і західні держави нам допоможуть. Головний Отаман рішуче тримається думки, щоб притягти Ом.-Павленка ближче до Дністра, але я приймаю цю думку з вищенаведеною поправкою, бо в іншому разі військо Омеляновича-Павленка буде тут лише шкідливим. Я не хочу багато про це писати, справа ясна: що за військо, коли воно не має постачання і навіть грошей?

Я гадаю, що треба Омеляновичу-Павленкові передати, що він не може одриватись далеко, що він повинен готовитись і скласти відповідний план пересунення в зазначений район, але перевести цю операцію не раніше, як через місяць-півтора».

Отже всі наші відповідальні військові керівники, з якими мені довелося мати діло підчас Зимового походу, були того погляду, що армія Омеляновича-Павленка в цілях самозбереження не повинна була наближатися до району Дністра раніше, як на початку весни. Інакше це могло скінчитися для неї катастрофою.

А поки армія перебувала в центрі України, не можна було серйозно думати ні про орґанізацію державного центру, ні про ширшу розбудову самої армії. Уникаючи зайвих і небезпечних боїв з денікінцями і большевиками, армія ввесь час мусіла маневрувати й перекидатися з одного кінця Правобережжя в другий. Так само для збільшення свого числа армія не мала відповідних умов: їй бракувало зброї, одягу і грошей. Петлюра не знав того, що в Новій Чорториї перед початком Зимового походу уряд міг дати командуванню армії, після пограбування державної скарбниці Волохом, лише 2 мільйони карбованців. А після того, не вважаючи на всі мої намагання, не вдалося вислати з Камянця ніяких грошей для армії з огляду на небезпеку, що вони попадуть в руки ворога. Зброєю і набоями армія за-

---

[5]) 18-го березня 1920 р. Сальський переїхав з Варшави до Камянця для загального керування нашими новими військовими формуваннями, що провадились в цім районі. В цей час в Камянці продовжувала працю наша друкарня, що виготовляла українські карбованці.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

безпечила себе вже аж при кінці походу, коли захопила Вознесенськ.

Максимальним завданням Зимового походу було: зберегти рештки армії У. Н. Р., що залишилися після листопадової катастрофи, і далі жвавою акцією в запіллі ворога звязати це наше недавнє минуле з дальшими етапами боротьби за волю України. Ці завдання армія блискуче виконала.

Петлюра був іншого погляду. Відірваний в час Зимового походу від української дійсности, він жив на чужині думками й поглядами, теоретично можливо й правильними, але на практиці нездійсними.

Ті відомості, які я одержав у Могилеві, давали яскраву картину того, чим був польсько-український договір з 22. квітня 1920 року. Не було у мене сумніву, що на Україні цей договір не знайде симпатій і в народніх масах викличе лише нове незадоволення українським державним центром.

Але при всьому несприятливому вражінні, яке на мене зробив зміст Варшавського договору, я все таки не припускав, що поляки дозволять собі так по грабіжницьки поводитись з своїм союзником. Вже підчас перебування нашої армії в Зимовому поході поляки так «чисто» повивозили з західніх повітів Волині та Поділля все, що тільки можна було, що тепер, коли почався спільний наступ на Україну, навіть сам Петлюра залишився без належних засобів для пересування: він мусів тепер їздити в поїзді, що складався лише з кількох звичайних товарових ваґонів («теплушок»). Таким поїздом приїхав він і до Могилева.

Коли я 9. травня рано приїхав на могилівський вокзал, щоб зустрінути Петлюру, то в призначену годину на станцію прибув поїзд з 3-х чи 4-х товарових ваґонів. З одного з цих ваґонів вийшов Петлюра в супроводі свого осавула О. Доценка.[6]) Це була яскрава ілюстрація того стану, в якому українці опинились тепер «на нашій, не своїй землі». Вулиці в Могилеві по дорозі з вокзалу були порожні. Тільки невеличка ґрупа людей біля самого вокзалу зійшлася для зустрічі свого Головного Отамана.

Після прийняття в міській Раді, Петлюра і я поїхали на відведене для нього приміщення, де відбулася моя перша розмова з ним після його приїзду з Варшави. Поздоровивши мене з успішним закінченням Зимового походу, Петлюра зараз же перейшов до польсько-українського союзу. В довшій розмові він

---

[6]) Як потім мені оповідали, в тому ваґоні-салоні С 55, що колись був у розпорядженні Петлюри, тепер їздив Пілсудський.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

доказував, що за тих умов, які склалися на нашому фронті після листопадової катастрофи, якогось іншого порозуміння з поляками не можна було досягнути.

Вислухавши інформації і пояснення Петлюри, я сказав, що незалежно від умов, в яких підготовлявся договір, все таки він підписаний всупереч директивам уряду, а тому я, як голова уряду, мушу зробити з цього відповідні висновки і скласти свої уповноваження.

Петлюра був проти цього. Різними арґументами він довго переконував мене, що я мушу залишатися на чолі уряду. Він казав, що участь соц.-демократів в уряді ґарантує від авантюр зправа, а крім того мусимо взагалі числитися з революційними настроями по той бік фронту і не давати большевикам матеріялу для аґітації проти нас. Праві ґрупи, казав Петлюра, погодилися на те, щоб не міняти голови уряду; також польські чинники прихильно ставляться до вашої кандидатури. Зокрема комісар «східніх кресів» Мінкевич після свого камянецького конфлікту з вами зробився вашим великим прихильником. Цей останній арґумент Петлюра повторив кілька разів, очевидно, бажаючи вплинути на мою амбіцію.

Я відповів, що після всього того, що сталося, не вірю полякам і думаю, що вони, не вважаючи ні на які умови і договори, робитимуть на Україні, що захотять.

На це Петлюра сказав:

— Я не дивлюся на справу так песимістично. Наш договір з поляками підписаний за активною допомогою Франції. Отже поляки не зможуть нам безконтрольно диктувати свою волю. До того ж Пілсудський є прихильник самостійної України. Я певен, що ви самі переконаєтесь в цьому, коли познайомитесь з ним. Взагалі — додав Петлюра — мусимо дивитися на Варшавський договір, як на тимчасовий вихід із тяжкої ситуації. Треба нам якось зміцнити свої сили для того, щоб продовжувати боротьбу з нашим головним ворогом — Московщиною.[7])

Наша розмова тривала кілька годин. Петлюра вперто відстоював свою думку, що я мушу лишитися на чолі уряду, я —

---

[7]) І. Огієнко в своїх споминах («Українська Культура», Львів 1936, кн. 5) пише, що коли Петлюра вернувся 1. травня з Варшави до Камянця, то, відповідаючи на привітання представників місцевого громадянства, він між іншим сказав таке:

— «Я знаю, що багато з вас не вірять у наш новий союз. Цим я відповім приказкою»... І Петлюра розповів відому приказку. «Тату — он чорт лізе в хату» — кричить переляканий син. А батько спокійно на це: «Нехай чорт, аби не москаль».

Так дивився Петлюра на Варшавський договір.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

свою. В кінці я заявив, що остаточне рішення залишаю до Винниці, бо я мушу порадитися з іншими членами уряду.

Підчас моєї розмови з Петлюрою «в кулуарах» увесь час вештався новопризначений товариш міністра внутрішніх справ Юзефський — невисокого зросту молодий ще чоловік, поляк з України, що перед революцією був членом нелеґальної «Польської Орґанізації Військової» (P. O. W.), на чолі якої стояв Пілсудський, а пізніше був воєводою на Волині. Він приїхав в одному поїзді з Петлюрою і мав, очевидно, з Варшави доручення бути польським «оком» у нашому уряді. Все це ще більше настроювало мене проти того, щоб залишатися в уряді. Тому, після подорожі разом з Петлюрою до армії Зимового походу в Ямпіль, я 11. травня виїхав у Винницю з наміром відійти від праці в уряді.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

XX. ЗМІНА УРЯДУ В ВИННИЦІ.

Переїзд уряду у Винницю. Ситуація на українських територіях, зайнятих польським військом. Приїзд Пілсудського у Винницю. Засідання Ц. К. УСДРП і ситуація на Україні. Демісія уряду І. Мазепи. Відкликання А. Макаренка і Ф. Швеця на Україну. Звідомлення О. Красовського. Новий уряд В. Прокоповича. Евакуація Винниці. Розбиття українських національних сил під впливом Варшавського договору. Відїзд В. Винниченка у Москву. Моя розмова з М. Ґалаґаном. Політика нового уряду та демісія І. Мазепи і О. Безпалка.

Після взяття польсько-українським військом Києва, Винниця знову стала на короткий час центром українського життя. З усіх кінців України сюди почали збиратися активні українці для участи в державній праці. З Києва приїхала ціла делеґація від українського громадянства: А. Ніковський, С. Веселовський, В. Садовський, В. Коваль, Д. Коліух та ін.

Питання про реорґанізацію уряду вирішено після того, як через кілька днів після здобуття Києва у Винницю приїхав Пілсудський. Саме в цей час у Винниці стало відомо, що поляки інтернували галицькі частини, які перейшли від большевиків до польсько-українського фронту.

Петлюра підчас нашої розмови в Могилеві нічого не сказав мені про це. Про інтернування галицьких частин я довідався вперше лише у Винниці від І. Макуха, що разом з іншими членами нашого уряду приїхав тоді з Камянця.[8]) Всі ми дивилися на інтернування галицьких частин, як на вияв тих дійсних планів, з якими поляки йшли на Україну. Ми вважали, що перехід до нас Галицької армії відновляє соборний український фронт проти большевиків і зокрема ліквідує те розєднання українських національних сил, яке сталося восени 1919 року. Але польський «союзник», очевидно, був заінтересований в протилежному. Все це зміцнило настрої як мої, так і моїх однодумців, щоб відмовитися від дальшої участи в уряді.

---

[8]) З членів уряду-есерів у той час до Винниці приїхав з Київщини лише Л. Шрамченко; він подав мені 20. травня офіційну заяву з просьбою звільнити його з посади державного секретаря.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Але остаточне вирішення цієї справи відложено до приїзду Пілсудського. Серед відповідальних членів соц.-дем. партії переважав погляд, що коли Пілсудський прийме певні вимоги нашого уряду і взагалі покаже свою готовість іти на зустріч українцям, тоді це може бути один з мотивів для перебування соціялістів в уряді. В іншому випадку вважалося, що краще соціялістам залишатися поза урядом і старатися іншими способами впливати на українську політику. Конкретно малося на увазі, що голова нашого уряду при побаченні з Пілсудським порушить питання про те, щоб поляки не вмішувались в наші внутрішні справи і не заявляли претензій на своїх кандидатів у члени нашого уряду, зокрема для керування міністерством земельних справ. Про справу інтернованих галицьких частин мав говорити з Пілсудським Петлюра.

Тим часом, ще до приїзду Пілсудського, до нашого уряду приходили скарги на те, що поляки в багатьох містах і селах на Поділлі та Волині встановлювали свою владу і поводилися з населенням як звичайні завойовники: усували українців з адміністративних посад і на їх місце призначали поляків, забирали й вивозили в Польщу різне майно, особливо залізниче, поштово-телеґрафне та ін. В звязку з цим наш уряд виготував спеціяльний проєкт «унормування польсько-українських відносин», який я, як голова уряду, мав передати при побаченні Пілсудському. В цьому проєкті між іншим говорилося:

«Всі польські військові влади, котрі знаходяться на території України, в своїх стосунках з місцевим населенням повинні керуватись виключно законами Української Народньої Республіки і стежити за тим, щоб підлеглими їм чинниками ці закони не порушувались... Польська військова влада не утворює ніяких орґанів для урядування над цивільним населенням... Комендатури польські мають виключно етапний характер. В тих частинах України, в яких згідно з конвенцією тимчасово залишена польська місцева влада (мова йшла про західні повіти Волині та Поділля — І. М.), всі обовязкові постанови, що торкаються цивільного населення, видаються по згоді з представниками уряду У. Н. Р.

Негайно видається наказ про повернення всіх поштово-телеґрафних установ у розпорядження української влади з тим майном, котре в них було в момент заняття польською владою. В керуванні залізницями польська влада обмежується справами військової комунікації та військового контролю військових транспортів. Всіма іншими справами відає українське міністерство шляхів».

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Пілсудський приїхав у Винницю 16. травня. З особливим торжеством його зустрічали поляки, з молебнем і церковними дзвонами в своєму католицькому костелі на головній вулиці Винниці. Прямо з костела Пілсудський приїхав до Петлюри в його помешкання на Манастирській вулиці. Тут для зустрічі голови польської держави зібралися всі члени нашого уряду, що в той час перебували у Винниці. Від імени уряду я привітав Пілсудського. Після цього в кабінеті Петлюри відбулася розмова з Пілсудським моя і Петлюри. Я коротко оповів Пілсудському про всі побажання нашого уряду і передав йому писаний проєкт унормування взаємовідносин між українською і польською владою на українських територіях. Вислухавши мене, Пілсудський сказав, що він все це радо приймає. Зокрема щодо кандидатів на керівників поодинокими міністерствами, то він зазначив, що це наша внутрішня справа. Після мене говорив Петлюра в справі звільнення інтернованих галицьких вояків. Пілсудський обіцяв негайно випустити на волю всіх тих старшин і стрільців, що зголосяться до служби в українській армії. Наслідком цієї розмови з Пілсудським було те, що замісць поляка Стемповського, як скажу про це нижче, міністром земельних справ був призначений українець, а з бувших вояків Галицької армії незабаром створено при Наддніпрянській армії окрему т. зв. Херсонську дивізію, що складалася майже виключно з галичан.

Взагалі Пілсудський зробив на мене добре враження. Високий, міцно збудований, з енергійним обличчям і сіро-блакитними, глибокими, проникливими очима, він належав до того типу людей, що викликають до себе довіря. Після розмови з Пілсудським я почав схилятися до тої думки, що наші представники у Варшаві були занадто уступчиві при переговорах з поляками, і що при іншій тактиці польсько-український договір міг би виглядати інакше.

До такої думки я ще більше прийшов після того, як Пілсудський того ж дня на обіді, улаштованому в честь його нашим урядом, виголосив промову, в якій зазначив свій погляд на польсько-українські відносини. Спочатку за обідом промовляв Петлюра. Він говорив у загальному дусі на тему про «нашу і вашу свободу». Відповідаючи Петлюрі, Пілсудський в своїй промові сказав, що Польща і Україна перебули тяжку неволю. Обидва ті краї належать до тих, в яких панував постійний терор. Вже дитину вчено тут, щоб тримала на припоні свої думки. Неволя й переслідування були постійно долею обох країв. Вільна Польща не може бути справді свобідною, поки навколо панує гасло підпорядкування народньої волі перемозі терору. Поль-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ща, здобувши найбільший скарб на землі — вільність, — вирішила як найдалі відкинути від своїх границь все те, що загрожує вольності. «Буду щасливий, казав Пілсудський, коли не я — малий слуга свого народу, — але представники сойму польського і українського установлять спільну платформу порозуміння. Від імени Польщі підношу клич (wznoszę okrzyk): Хай живе вільна Україна!»

Підчас обіду в розмові зо мною (я сидів поруч з Пілсудським) він між іншим сказав: «Я знаю, українцям бракує власної інтеліґенції для державної праці. Та я рішив пустити вас на глибоку воду, тоді швидче навчаються плавати».

На це я відповів Пілсудському: «Ми, українці, вже третій рік плаваємо в досить глибокій воді, але нашим ворогам це не довподоби, і тому хотять нас втопити».

Того ж дня Пілсудський виїхав з Винниці. Вертаючись з вокзалу після його відїзду, я згадав, що саме в цей час в приміщенні «Просвіти» відбувалися збори винницької філії Української Національної Ради з участю представників українського громадянства з Києва, Камянця та інших місцевостей. Від орґанізаторів цих зборів я мав запрошення прийти на збори, щоб поінформувати про загальний стан української справи. Попрощавшись з Петлюрою, з яким я їхав з вокзалу в одному авті, я пішов на ці сходини.

Заля, в якій відбувалися збори, була переповнена різними представниками українського громадянства. Головував А. Ніковський. Коли я прийшов, він саме кінчав свої інформації про становище на Україні під большевицьким режімом. Після нього я взяв слово і поінформував збори про діяльність уряду після листопадової катастрофи. Відповідаючи потім на різні запитання учасників зборів, я між іншим дав зрозуміти, що Варшавський договір мене не задовольняє.

Це відограло рішальну ролю в дальшому існуванні уряду під моїм головуванням.[9]) Вже напередодні приїзду Пілсудського Петлюра і Лівицький були, як я помітив, незадоволені тим, що я, відкриваючи перше засідання ради міністрів у Винниці, в своєму вступному слові не згадав про наші «досягнення» в між-

---

[9]) З приводу цього мого виступу на зборах винницької Національної Ради трохи пізніше, коли я вже подав на демісію, місцева ґазета «Хвиля», орґан винницької Нац. Ради, з 25. травня 1920 р., напр. писала:

«Кабінет міністрів Мазепи подався до демісії... В чім справа? На засіданні Національної Ради 16. травня п. премєр сказав, що «на Шипке все спокойно»... Причина одставки кабінету не відома, одначе гадаємо, що значну, навіть домінуючу ролю в тому відограв виступ п. премєра в згаданому засіданні Національної Ради».

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

народній політиці. Зокрема Лівицький був незадоволений, що я не підкреслив «історичного» значіння Варшавського договору. Тепер після мого виступу на зборах Національної Ради підняла також голову права опозиція. Все це було для мене зайвим доказом того, що мені тяжко було б стояти на чолі уряду, який мав працювати під знаком ідилічного «задоволення» Варшавським договором.

Петлюра спочатку відстоював свій погляд, який висловив мені підчас нашої розмови в Могилеві. Але незабаром переміняв думку під натиском правих ґруп і чекав лише, що скаже в цій справі Ц. К-т української соц.-дем. партії.

Наради Ц. К. УСДРП в справі сучасного моменту почалися у Винниці 18. травня в складі: Феденка, Романченка, Мазепи, Шадлуна, М. Єремієва, М. Ковальського і М. Бухановського. На цій нараді Ковальський і Бухановський, що приїхали з Києва, поділилися інформаціями про положення, яке було на Україні під большевицьким режімом. Вони оповідали, що всупереч проголошенню большевиками нової «національної» політики на Україні фактично майже все залишалося по старому. В урядових установах панувала російська мова. Підручники, ґазети, аґітаційні видання друкувалися майже виключно по російськи.

Так само, казали вони, большевики, як і перед цим, безоглядно вивозили з України її матеріяльні ресурси. Для збільшення своїх харчових заготівель на Україні большевики в січні 1920 р. завели т. зв. «комнезами» (комітети незаможних селян) на взір «комбєдів», що свого часу були на Московщині. «Комнезами» мали розколоти селянство і спертися на бідніші елементи для успішнішого витягання хліба у продукційного селянства для Московщини.

Відповідно до таких завдань «комнезамів» вступ до них обмежується лише селянами з господарством до 3 десятин. Щоб заінтересувати самих членів «комнезамів» в успішності роботи харчових установ, їм даються вільготи: вони звільняються від хлібної розкладки і одержують до четвертини всіх зібраних ними по розкладці продуктів. Проте ця політика штучного розшарування села не змінила відношення українських селянських мас до большевиків. Масові протибольшевицькі повстання не вщухають.

У внутрішньому управлінні — казали кияни — Україна цілком підпорядкована Москві. Всюди панує безоглядна централізація. Виборні ревкоми замінені призначеними, переважно з людей зайшлих, ворожих українській справі. Всі адміністраційні апарати переповнені чужим, неукраїнським елементом. Теж чер-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

вона армія на Україні щодо свого національного складу переважно неукраїнська.

Супроти українських радянських партій московські большевики ставляться вороже. Фактично на Україні є лише одна комуністична партія (большевиків) України, що є обласною орґанізацією російської комуністичної партії. Ліві українські соц.-революціонери (боротьбисти) в більшості своїй, під проводом Шумського, Еланського та ін., вже влилися в російську комуністичну партію. В опозиції до большевиків покищо лишається невелика частина колишніх «боротьбистів» та незалежні українські соц.-демократи, що в січні 1920 р. перейменувалися в «українську комуністичну партію».

Після інформацій «киян» давав пояснення в справі Варшавського договору А. Лівицький. Відповідаючи на запити учасників наради, Лівицький між іншим сказав:

— Я мусів підписати договір 22. квітня, хоч не мав на це дозволу ні ради міністрів, ні нашої партії. Бо коли я приїхав за остаточними директивами в Камянець, то там не було більшости Ц. К. соц.-дем. партії, ні кабінету міністрів. А тут поляки вимагали — негайно дати їм відповідь на їхній проєкт договору. Тоді я рішив звернутися до Української Національної Ради в Камянці, що останній місяць стала набувати все більшого авторитету. Національна Рада майже всіма своїми фракціями висловилася за необхідність підписання договору.

Поляки — казав А. Лівицький — домагалися призначення в нашому уряді трьох міністрів-поляків. Але після протестів з нашого боку вони погодились на одного міністра і одного заступника міністра. Ця справа — давня, вона виникла підчас одної моєї розмови з Пілсудським. Річ в тому, що думку про порозуміння з нами серед поляків піддержували тільки польські соціялісти (Польська Партія Соціялістична) та деякі ліві ґрупи. А більшість сойму, як напр. нац.-демократи та деякі інші партії, здебільшого правого напрямку, були проти «української авантюри». Вони бояться Самостійної України більше, ніж Совітської Росії.

Раз Пілсудський при розмові зо мною висловився, що, мовляв, у нас недостача інтеліґенції і тому чи не могли б ми прийняти в свій уряд двох поляків і одного російського ліберала і такою ціною зацікавити польські ширші кола справою польсько-українського порозуміння. Правда, казав А. Лівицький, Пілсудський на цьому не дуже настоював, але все таки довелося числитися з його побажанням.

Щодо порозуміння з поляками в земельній справі, то за по-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

спіхом ця справа залишилась невияснена. Мабуть, тут мала значіння ще й та обставина, що призначенням Стемповського міністром земельних справ заспокоїлись певні польські кола, і Пілсудський вже якось не став вимагати підписання окремого порозуміння в земельній справі.

Щодо військової конвенції, то текст її санкціонували наші військові фахівці — Сальський, Зелінський та інші. Взагалі з огляду на тяжкий стан нашої армії було неможливо одержати від поляків якубудь допомогу без підписання військової конвенції.

В дискусіях, що почалися після загальних інформацій, промовці поділилися на кілька ґруп. «Кияни» (Ковальський і Бухановський разом з Єремієвим) відстоювали ту думку, що в боротьбі з большевицьким пануванням на Україні треба використовувати всі можливі засоби. Вони визнавали, що союз з поляками не буде популярний на Україні. Але разом із тим вони вважали, що для боротьби з окупаційними тенденціями поляків не можна залишити уряд в руках виключно українських правих ґруп, бо з огляду на їхню «мягкотілість» тоді поляки робитимуть на Україні, що будуть хотіти. Крім того, казали вони, в разі виходу соціялістів з уряду авторитет центру У. Н. Р. впаде в народніх масах. Тому, незалежно від тої чи іншої оцінки Варшавського договору, треба, щоб представники соц.-демократів брали й далі участь в уряді. Інші промовці більше схилялися до того, щоб або зовсім вийти з уряду (думка Шадлуна), або в крайнім випадку делеґувати туди своїх представників лише на менш відповідальні ролі (Мазепа, Феденко, Романченко).

Переміг цей третій погляд. Більшістю всіх проти Ковальського та Бухановського, що стояли за залишення уряду під моїм головуванням, вирішено, що уряд в своєму повному складі має подати на демісію. Того ж дня (19. травня) я подав Петлюрі заяву, в якій просив його «з огляду на сучасну ситуацію нашої державної справи звільнити мене і всіх інших членів правительства і покликати моїм заступником іншу особу для сформування нової ради міністрів».

Петлюра мою заяву прийняв і негайно виїхав у Київ для переговорів з представниками українських політичних ґруп у Києві в справі формування нового уряду.

Саме в цей час я одержав від Мартоса листа з Берліна (з 15. травня 1920 р.), в якому він дуже жалівся, що перебування за кордоном членів Директорії Швеця і Макаренка утворює многовластя, що це дуже шкодить нашій державній справі і перешкоджає йому, як міністрові фінансів, провадити успішно свою

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

діяльність. Тому він просив мене, щоб рада міністрів зробила постанову про скасування уповноважень, виданих Макаренкові і Швецеві, або краще всього відкликала їх на Україну. Уповноваження, про які писав Мартос, були видані свого часу урядом під моїм головуванням. Тому я вніс пропозицію Мартоса на вирішення ради міністрів. 21-го травня рада міністрів ухвалила таку постанову, яку потім затвердив Петлюра:

«1. З приводу відновлення праці уряду У. Н. Р. і перебрання міністерством закордонних справ провадження цілої закордонної політики, скасувати уповноваження, надані членам Директорії А. Макаренку і Ф. Швецю в листопаді 1919 року.

2. Визнати необхідним, в державних інтересах, негайне повернення на Україну з-за кордону членів Директорії А. Макаренка і Ф. Швеця.

3. Доручити міністру закордонних справ негайно про цю постанову довести до відома як членів Директорії А. Макаренка і Ф. Швеця, так і всіх дипломатичних представників од уряду У. Н. Р. за кордоном».[10])

Тим часом справа творення нового уряду затягнулася. Тільки 27-го травня я одержав повідомлення з Києва, що Петлюра нарешті закінчив свої переговори і доручив скласти новий уряд членові партії українських соціялістів-федералістів Вячеславові Прокоповичеві. На другий день Прокопович приїхав до Винниці разом з новопризначеними членами свого уряду А. Ніковським, як міністром закордонних справ, і О. Саліковським, як міністром внутрішніх справ. В розмові зо мною Прокопович запропонував мені, щоб я прийняв на себе обовязки міністра праці в його уряді. На мій запит, в якому складі формується новий уряд, він між іншим сказав, що міністром земельних справ залишається Стемповський. Я сказав Прокоповичеві, що дам свою відповідь після того, як пораджуся з своїми однодумцями. Увечері відбулося останнє засідання ради міністрів під моїм головуванням, після чого я передав справи Прокоповичеві.

Вже після передання справ Прокоповичеві я того ж дня одержав на імя голови ради міністрів звідомлення від Олександра Красовського (текст цього звідомлення див. в розділі «Документи»), колишнього помішника державного інспектора при військовому міністерстві. Красовський, як уже зазначалося, на початку листопада 1919 р. виїхав у складі нашої військової деле-

---

[10]) Як відомо, А. Макаренко і Ф. Швець, не вважаючи на цю постанову, не вернулися на Україну. Це дало потім підставу Петлюрі і правительству У. Н. Р. вважати, що А. Макаренко і Ф. Швець по своїй волі вийшли зі складу Директорії і перестали бути її членами.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ґації до командування XII совітської армії, а потім у Москву для переговорів у справі військової конвенції проти Денікіна. В цьому звідомленні Красовський писав, що большевики в той час були найбільше зацікавлені Катеринославщиною і взагалі Лівобережжям і не хотіли іти на Правобережжя, бо для обсадження його не мали сил. Тому він вважав, що коли б українська армія продержалась ще якийсь час на фронті проти Денікіна, то большевицька Москва вступила б у воєнний союз з нашим урядом і визнала б самостійність У. Н. Р. на території Правобережжя. А так, писав він, коли в Москві стало відомо, що Галицька армія перейшла до Денікіна і що уряд У. Н. Р. залишив Камянець, большевики перестали говорити з нашою делеґацією.[11])

На другий день після того, як я передав справи Прокоповичеві у Винниці відбулася нарада Ц. К. УСДРП в справі пропозиції Прокоповича щодо вступу в його уряд соц.-демократів. Крім інших відповідальних членів УСДРП, в цій нараді брав участь також О. Безпалко, що саме перед тим вернувся з-за кордону. Всі учасники наради були дуже здивовані, коли довідались, що новий голова уряду навіть після того, що заявив Пілсудський, все таки не бачив потреби в тому, щоб на чолі міністерства земельних справ стояв українець, а не поляк.

Ця політика викликала тоді загальне незадоволення серед українського громадянства. Між іншим також командуючий армією М. Омелянович-Павленко, що приїхав тоді у Винницю, мусів встрявати в політичні справи і настоювати на тому, щоб міністерство земельних справ було доручено українцеві. Інакше, казав він, настане занепокоєння в армії. Також делеґати від повстанських орґанізацій з Катеринославщини, з Київщини та інших районів заявляли, що така політика нового уряду неминуче відштовхне народні маси від державного центру У. Н. Р. Представники українських збройних сил настоювали на тому, щоб соціялісти з уряду не виходили.

Обговоривши ситуацію, нарада Ц. К. УСДРП вирішила дозволити членам своєї партії брати участь в уряді Прокоповича на таких умовах:

1. В земельній справі залишається status quo, який був до приходу польських військ на Україну, при чім керування міні-

---

[11]) Крім цього звідомлення на імя голови уряду, Красовський представив також звідомлення Ц. К-ту УСДРП. Текст цього звідомлення, цікавого для характеристики тодішніх настроїв щодо України серед провідних большевицьких верхів, див. в «Збірнику памяти С. Петлюри», стор. 62—64.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

стерством земельних справ доручається представникові українських соц.-демократів.

2. Негайно оголошується тимчасова конституція У. Н. Р. і при першій можливості скликається передпарламент.

Петлюра і Прокопович ці умови прийняли. Того ж дня (29. травня) Петлюра прислав мені через керуючого справами Директорії такого листа:

«Ставка, 26. травня 1920 р.

До Голови Ради Народніх Міністрів І. Мазепи.

Шановний Ісаак Прохорович,

В тяжку годину для нашої української справи почало свою роботу Правительство під Вашим головуванням. Розбурханість наших сил національних, тяжка боротьба з зовнішнім ворогом часто перешкоджали творчій праці Правительства. Але завдяки сталому державному напрямку роботи Правительства і невпинній енергії його членів, Правительство завжди находило вихід з тяжких обставин, міцно закріпивши своєю роботою українську державність як в очах нашого народу, так і в очах наших сусідів. Українська справа перейшла в нову еру, яка розкриває перед нами широкі державні перспективи дальшого будівництва нашої Народньої Республіки.

Маючи на увазі загальну сучасну ситуацію нашої державної справи, яка вимагає іншої конструкції Правительства, Ви прохали звільнити як Вас, так і цілу Раду Народніх Міністрів.

З жалем уступаючи цьому проханню, висловлюю Вам і Вашим товаришам по Кабінету Міністрів від імени Республіки мою щиру подяку за Вашу велику історичну державну працю, а також певність, що Ви і надалі будете приймати саму активну працю в відповідальній державній роботі, що я вважаю необхідним і одповідаючим інтересам Республіки.

Голова Директорії

Головний Отаман Петлюра.

Посвідчив:

Керуючий справами Директорії Миронович».

Через два дні новий уряд був остаточно сформований в такому складі: голова ради міністрів В. Прокопович (с.-ф.), заступник голови ради міністрів міністр юстиції А. Лівицький (с.-д.), міністр закордонних справ А. Ніковський, внутрішніх справ О.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Саліковський, земельних справ І. Мазепа (с.-д.), військових справ В. Сальський (безпарт.), народнього господарства Є. Архипенко (нар.-респ.), фінансів Х. Барановський (безпарт. кооператор), шляхів С. Тимошенко (с.-д.), освіти П. Холодний (с.-ф.), ісповідань І. Огієнко (с.-ф.), пошт і телеґрафів Іл. Косенко (безпарт.), здоровля Ст. Стемповський (поляк), в. о. державного секретаря В. Оніхімовський.

3-го червня новий уряд ухвалив декларацію, в якій між іншим говорилося, що остаточний порядок на Україні встановить «народнє представництво — парламент, складений на підставі загального, рівного для всіх, безпосереднього, таємного, пропорціонального виборчого права». А поки наступлять обставини сприятливі для переведення виборів в парламент, «правительство в найскоршім часі скличе тимчасовий орґан — передпарламент з представників самоврядування, громадських, політичних, професійних і кооперативних орґанізацій. Цей передпарламент і буде творити біжучу законодавчу роботу, яку тепер силою обставин примушена провадити Рада Народніх Міністрів».

«Велика руїна — говорилося далі в декларації — повстала на Україні, коли рішалася земельна справа. Але ж тепер революція досягла своєї найвищої соціяльної мети, передавши землю до рук селянства, яке є основою нашої державности. Земельна справа може бути спокійно вирішена згідно з інтересами селянського та загально-державного господарства в нашій Україні голосом самого народу. Отже правительство вважає, що до остаточного вирішення земельного питання в парламенті вся земля і надалі повинна залишатися в користуванні селян, котрі її обробляють і обсівають, під загальним керуванням Міністерства Земельних Справ та його орґанів на місцях».

На другий день після оголошення цієї декларації я перебрав керування міністерством земельних справ від Стемповського, поляка з Правобережної України, близького до російських лібералів. Та ще не встиг новий уряд приступити до праці, як раптом прийшла вістка з фронту, що большевицька кінnота Буденного прорвала фронт і тому польсько-українські війська почали спішно відступати на київському відтинку і далі на південь. Того ж дня (8. червня) уряд і всі центральні державні установи виїхали в Жмеринку.

Польсько-український союз у формі Варшавського договору не давав підстави для обєднання українських національних сил.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Вже Варшавська деклярація з 2. грудня 1919 р. спричинилася до значного розєднання серед українського громадянства. Договір у Варшаві з 22. квітня 1920 р. знищив ширшу коаліцію українських національних сил. В той час як деякі наддніпрянські кола прийняли цей договір майже без застережень, немовби свій власний твір, наддніпрянські соціялісти і ціле галицьке громадянство без ріжниці політичних напрямків поставились до нього рішуче ворожо або в кожному разі дуже критично. Особливо велике незадоволення Варшавський договір викликав серед українських «радянців» за кордоном. Так, напр., з гострим протестом проти польського походу на Україну виступили українські соц.-революціонери на своїй конференції в Празі 22.—24. травня під проводом М. Грушевського, О. Жуківського, М. Шаповала та ін. В резолюції, прийнятій на цій конференції, Петлюру названо «авантюристом» і «українським зрадником», а договір, підписаний з Польщею, оголошено за неправний.

Українські комуністи на чолі з Винниченком, під впливом Варшавського договору, просто кинулись в обійми совітської Москви. Як відомо, Винниченко спочатку вислав (в кінці квітня) одвертого листа до «т. т. комуністів і революційних соціялістів Зах. Европи та Америки», де заявляв, що «дійсною формою сучасної української робітничо-селянської держави є Українська Совітська Соціялістична Республіка». Слідом за цим він приблизно через місяць виїхав у Москву.

Майже одночасно з цим колишній голова Всеукраїнського Трудового Конґресу галицький соц.-демократ С. Вітик вислав з Відня радіотелеґраму до совітського уряду в Москві. Називаючи Петлюру «узурпатором» народньої волі, він оголошував Варшавський договір недійсним і звертався до московського уряду з пропозицією «приступити негайно до мировых переговорів» з Українською Народньою Республікою.

Треба сказати, що це був час, коли західньо-европейські соціялісти все ще перебували під гіпнозом революційних подій на Сході Европи і вірили в правдивість всього того, що писалось в большевицькій пресі. Тому всяку боротьбу проти совітської влади на території колишньої Росії вони вважали за акцію контрреволюційну. Все це впливало також на настрої українських соціялістів, що перебували в той же час за кордоном. Тому навіть ті з них, що були проти совітської влади, як напр. українські соц.-демократи і деякі українські соц.-революціонери, майже ввесь час при вирішенні різних політичних питань, що торкалися української визвольної боротьби, оглядалися на соціялістів Зах. Европи і числилися з тим, що про них скаже «де-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

мократична Европа». Так само було і в даному випадку, коли треба було намітити свою політичну лінію в звязку з підписанням Варшавського договору.

Наведу такий приклад. Коли після евакуації Винниці наш уряд переїхав у Жмеринку, туди приїхав із Відня М. Ґалаґан, український соц.-демократ, що був перед тим послом в Будапешті. В довшій розмові зо мною він переконував мене, що соц.-демократи після підписання Петлюрою Варшавського договору не мусіли брати участи в уряді, бо, мовляв, це компромітує нас в очах зах.-европейських соціялістів.

Я був того погляду, що ми, українці, при наміченні своєї політичної лінії мусимо в першу чергу брати на увагу внутрішню ситуацію у себе на Україні та інтереси власного народу, а не те, що про нас писатимуть і говоритимуть за кордоном. На всі мої арґументи Ґалаґан незмінно повторював, що участь українських соц.-демократів в уряді Прокоповича є контрреволюційна політика, і це ставить нас в невигідне становище перед західньо-европейськими соціялістами. . .

При такому наставленні Ґалаґана він ніяк не міг зрозуміти, що я та інші члени уряду були поставлені Варшавським договором перед довершеним фактом. З наслідками договору ми не могли не числитися. Єдине, що в цих умовах, після приходу поляків на Україну, залишалося робити українським соціялістам — це старатися впливати на «союзника» так, щоб він не давав забагато волі своїм апетитам на шкоду України. Це було тим більше потрібне, що деякі інші українські ґрупи, як ми бачили, від самого початку готові були на найдальші уступки полякам. Беручи все це на увагу і зокрема революційну ситуацію на Україні, Ц. К. УСДРП рішив дозволити членам соц.-дем. партії брати й далі участь в уряді в інтересах загальної справи.

Але мої мотиви Ґалаґана не переконали. Те, що він говорив, було типовою «ідеологією» майже всіх тих українських соціялістів, що в той час перебували за кордоном. Відірвані від своєї української дійсности, захоплені успіхами зах.-европейських соціялістів, що приходили тоді до влади в багатьох країнах Европи, вони жили в атмосфері настроїв і поглядів зовсім не реальних. Вони забували про те, що в державному будівництві часто трапляються випадки, коли політичним провідникам доводиться ставити і рішати різні практично-політичні завдання не з погляду тих чи інших гарних ідей чи доктрин, а головне в суворих обставинах буденного життя, особливо, коли рішається доля народу на довгі роки.

Проте політичну тактику, яку ухвалив Ц. К. УСДРП у Вин-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ниці, незабаром довелося змінити. Сталося так тому, що права частина уряду, взявши провід в свої руки, поспішила зараз же вернутися до своєї попередньої тенденції у політиці. Це виявилося дуже скоро після евакуації Винниці.

Після залишення Винниці наш уряд біля тижня перебував у Жмеринці. Звідти подався на Проскурів. В цей час Київ був уже в руках большевиків. Становище на фронті ставало що далі, то критичніше. Але поляки запевняли, що все це має тимчасовий характер і що незабаром ситуація зміниться на нашу користь. Саме в цей час з-за кордону через Варшаву приїхав член нашої паризької делеґації О. Шульгин і голова дипломатичної місії в Букарешті К. Маціевич. Обидва вони казали, що мають свіжі інформації від поляків і теж запевняли, що, мовляв, успіхи большевиків не будуть довготривалі. Особливо Маціевич дивився на майбутнє дуже оптимістично. Він пояснював невдачі на нашому фронті тим, що поляки пішли занадто швидко вперед, тоді як треба було йти по мірі того, як зміцнялася українська армія.

Тоді вирішено, за згодою польського командування, що наш уряд на деякий час має розташуватися в Камянці. Всі центральні державні установи зараз же виїхали туди. Члени уряду залишилися ще на кілька день у Проскурові, щоб разом з Петлюрою обговорити план роботи для поодиноких міністерств. Тому що міністр фінансів Хр. Барановський збирався в державних справах виїхати за кордон, він в першу чергу зробив доповідь про план праці в своєму міністерстві. Це було на засіданні ради міністрів 18. червня.

Барановського я раніш не знав і познайомився з ним лише тепер на засіданнях уряду. На мене він зробив враження політично невиробленої і взагалі мало орієнтованої людини. В кожному разі для тих революційних часів, він як міністр фінансів, на мою думку, зовсім не стояв вище за свого попередника Мартоса. Мартос напр. відрізнявся від Барановського тим, що розумів вагу правильного вирішення земельної справи в революційних обставинах. Так, Мартос писав в своєму згадуваному листі до мене (з середини травня 1920 р.):

«Чи буде наша партія в уряді чи в опозиції і яка би не була політика зовнішня, ми не повинні допустити тенденції вправо ні в політиці земельній, ні народнього господарства. Те, що зазначено було в деклярациях за часи Директорії, те повинно й далі підтримуватись, інакше і ми збанкротуємо, і буде скомпромітована національна ідея... Я не думаю, щоб поляки ставили нам вимогою праву політику, але для мене ясно, що коли вона здійсниться, то ми завалимось, а з нами й Польща».

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Так дивився на справу попередник Барановського. Але новий міністр фінансів був іншого погляду. На згаданому засіданні ради міністрів він зробив доповідь про план діяльности міністерства фінансів, яку закінчив висновком, що, мовляв, для поліпшення державних фінансів треба негайно розпочати продаж державних, міських та інших націоналізованих земель. Барановський пропонував, щоб рада міністрів прийняла цю його думку, як основу для дальшої діяльности відповідних міністерств.

Я і Безпалко рішуче запротестували проти того, щоб цю справу, яка й по суті не є компетенцією міністерства фінансів, вирішувати так поспішно та ще й всупереч з засадами, які тільки що проголошено в декларації уряду. Не вважаючи на наш протест, предложення Барановського було прийнято більшістю ради міністрів.

Очевидна річ, що така постанова ради міністрів була грубим порушенням тих умов, на яких соц.-демократи згодились брати участь в уряді. Неприємною несподіванкою було для нас те, що все це сталося за мовчазною згодою Петлюри, який був присутній на цьому засіданні ради міністрів. Тому, не бажаючи утворювати конфлікту з більшістю ради міністрів, я і Безпалко на черговому засіданні 23. червня внесли заяву про перегляд цієї постанови з огляду на те, що вона прийнята без попереднього обговорення радою міністрів справи, а головно всупереч з засадами, проголошеними в цій справі в декларації правительства. Але рада міністрів і цього разу не взяла на увагу нашої заяви і без дальшого обговорення справи перейшла до чергових справ. Тоді я і Безпалко, в порозумінні з членами Ц. К. УСДРП, що були в той час у Проскурові (М. Шадлуном, П. Феденком, І. Романченком і М. Ковальським, який залишився при окремій думці), того ж дня подали Прокоповичеві заяву про свій вихід з уряду. Два інші члени уряду — соц.-демократи А. Лівицький і С. Тимошенко в цей час були у Варшаві. Тому щодо них партійна нарада ухвалила, що вони тимчасово можуть залишатися в уряді на свою персональну відповідальність до скликання ширшої партійної конференції.

Довідавшись про подання мною і Безпалком заяви про демісію, Петлюра негайно запросив мене до себе і просив поінформувати його про цю справу. Вислухавши мене, сказав, що з огляду на тяжке становище на фронті він проти нашої демісії. Тому просив хоч на якийсь час затримати нашу заяву.

На другий день я мав розмову з Прокоповичем. Він сказав, що ніяк не думав, що постанова ради міністрів в земельній справі може мати такі наслідки, а без такої постанови, мовляв,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

не можна було обійтися, бо інакше подав би на демісію Барановський. Як і Петлюра, він був проти демісії моєї і Безпалкової з огляду на тяжке становище на фронті.

Отже виходило, що голова Директорії і голова уряду пішли назустріч скороспілим проєктам нового міністра фінансів, аби тільки він не вийшов зі складу уряду. Ми це зрозуміли так, що більшість уряду і Голова Директорії не заінтересовані в нашій дальшій співпраці. Тому після моєї розмови з Петлюрою і Прокоповичем я і Безпалко відмовились взяти свою заяву назад. Ми не бачили іншого способу реаґувати на все це, як вийти з уряду.

Після подання заяви про демісію Безпалко виїхав до Львова. Тим часом на другий день (25. червня) уряд переїхав у Кам'янець. Прокопович просив мене не кидати керування міністерством, поки рада міністрів не призначить мого заступника. Десь через тиждень (1. липня) я одержав від Прокоповича листа, що рада міністрів ухвалила доручити тимчасове керування міністерством земельних справ Є. Архипенкові. Того ж дня я передав йому справи.

Передача міністерства земельних справ колишньому премєрові «уряду» Оскілка — це вже само по собі було для мене символом того, в який бік скерував свою політику новий український уряд. Правда, постанова ради міністрів у земельній справі — це ще не був закон, але прийняттям пропозиції Барановського урядова більшість виразно показала своє політичне обличчя. Адже ж пропозиція Барановського — це по суті була та сама «проґрама» Оскілка, з якою він робив свій бунт у Рівному і проти якої тоді боровся Петлюра разом з соціялістичним урядом. З того часу революційна ситуація на Україні не змінилася, проте серед керівників державного центру У. Н. Р. тепер запанували зовсім інші настрої.

Трохи пізніше наш тодішній посол в Берліні М. Порш в своєму листі до мене з 18. листопада 1920 р. дуже нарікав на мене і Безпалка за те, що, мовляв, ми в такий відповідальний момент «передали державне кермо до рук соціялістів-федералістів, цього — як він висловився — товариства літератів».[12])

---

[12]) Між іншим, в цім своїм листі Порш з приводу польсько-українського союзу писав:

«Мушу зазначити, що я не належу до прихильників польсько-української згоди. Але я не можу не визнати, що ця згода мала велике значіння для нашої державности. Це був крок наперед з погляду міжнароднього взагалі і українського зокрема... Договір цей дав нам змогу зберегти зародки і традиції орґанізованої державности, з котрих при сприятливих обставинах міг вирости

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Звичайно, Поршеві було легко писати з Берліну, не знаючи всього того, що тоді діялось на Україні. Але в одному він мав рацію: права коаліція в уряді Прокоповича, справді, показала себе скоро дуже безпорадною вести державну справу. Під впливом подій на фронті уряд У. Н. Р. незабаром покинув територію Наддніпрянської України, а це створило ще більш несприятливі умови для ближчої співпраці українських соціялістів з правими ґрупами.

Передавши справи міністерства земельних справ Архипенкові, я 5. липня виїхав до Львова для участи в краєвій конференції УСДП Галичини. Давно вже я не почував себе таким щасливим, як тепер, звільнившись від тяжких і відповідальних обовязків члена уряду. Одне тільки мене турбувало, що українська політика знову, як і колись за уряду Остапенка, ставала на небезпечний шлях консервативно-бюрократичних концепцій.

і урядовий апарат, і військо, і сама держава. Цей договір був подиктований для нас, як для державних мужів, історичною необхідністю і разом з тим став нам потрібною паузою для відпочинку».

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

XXI. КІНЕЦЬ ПОЛЬСЬКО-МОСКОВСЬКОЇ ВІЙНИ І ПЕРЕМИРЯ В РИЗІ.

Відступ української армії в Галичину і евакуація уряду У. Н. Р. в Тарнів. Недодержання поляками умов щодо збільшення української армії. Демісія В. Сальського і його лист Петлюрі. Настрої в Тарнові. Моя подорож в ставку Головного Отамана і далі у Варшаву. А. Лівицький починає переговори з Б. Савінковим. Визнання Францією уряду Врангеля. Успішний протинаступ польсько-української армії проти большевиків. Настрої в Галичині і перехід Херсонської дивізії в кол. Чехословаччину. Армія У. Н. Р. знову на Наддніпрянській Україні. Совітська Москва відмовляється від мирових переговорів з урядом У. Н. Р. Конференція Ц. К. УСДРП в Станиславові і моя розмова з Петлюрою. Польсько-московське перемиря в Ризі.

В той час як уряд Прокоповича збирався розпочати свою працю на «нових основах», невдачі на польсько-українському фронті набрали зовсім несподіваних розмірів. Вже 14. липня наша армія, відступаючи на захід, перейшла Збруч, а український уряд ще раніше покинув територію Наддніпрянської України і також подався в Галичину.

Про ці події я довідався у Варшаві, куди 10. липня приїхав зі Львова разом з представником екзекутиви УСДП Галичини А. Чарнецьким. Я хотів побачити польську столицю і вступити в безпосередній звязок з деякими польськими політичними чинниками, про які було відомо, що вони прихильно ставилися до ідеї незалежної України, в першу чергу з провідниками Польської Партії Соціялістичної (П. П. С.). В цей час у Варшаві вже було відомо, що Анґлія виступила (12. липня) з пропозицією бути посередником між Польщею і Совітською Росією для заключення миру.

Анґлія ультимативно вимагала від совітського уряду — в тижневий термін заключити перемиря з Польщею, інакше загрожувала, що держави Антанти будуть помагати Польщі всіма можливими засобами.

Польські соціялісти (Дашинський, Пужак, Земєнський, Перль,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ліберман та ін.) в розмові з нами не затаювали того, що Польща готується до мирових переговорів з Совітською Росією і що ці переговори незабаром почнуться. На наше запитання, як буде з польсько-українським договором, вони сказали, що польсько-український договір з 22. квітня тайний і нератифікований, а тому він не зобовязує поляків. В справі Галичини Дашинський заявив нам, що найкраще було б вирішити цю справу шляхом плебісциту, але він вважає, що плебісцит дав би менше українцям, тому ліпше, щоб українці і поляки взаємно порозумілися на якомусь компромісовому рішенні.

Того ж дня (17. липня) заступник голови української місії в Варшаві Л. Михайлів був на авдієнції у польського міністра закордонних справ Сапєги. Сапєга йому заявив, що українська справа стоїть добре і що польський уряд буде й надалі додержувати своїх зобовязань супроти України.

Коли я і Чарнецький виїзжали (18. липня) з Варшави, то там вже було відомо, що український уряд розташувався недалеко від Кракова в невеликому польському місті Тарнові. Щоб поінформуватися про останні події, я спинився там по дорозі до Львова.

У Тарнові були вже майже всі члени уряду, крім Прокоповича, який виїхав у Галичину до Петлюри. Сюди ж переїздили урядовці центральних державних установ. Всі вони були ще під враженням раптової евакуації Камянця і переїзду через Галичину в Тарнів. Як завжди при катастрофах, панувало невдоволення урядом. Деякі міністри, як Саліковський, Косенко, Архипенко, подали заяви про демісію. Була загальна опінія, що Прокопович і Ніковський не виправдали надій, які на них покладали. Також державний контрольор І. Кабачків (безпартійний) в розмові зо мною висловився про головних керівників уряду, що, мовляв, це неділові люди. Прокопович, казав він, людина без ініціятиви й живе лише тим, що йому скаже Петлюра, а Ніковський — легковажний і несерйозний, при урядових подорожах дбає лише про гроші на представництво. Також А. Лівицький і М. Єреміїв, що були головними позакулісовими маклерами при формуванні уряду Прокоповича, тепер критикували цей уряд гостріше, як хто інший.

У Тарнові всі жалілися на поляків. Казали, що це вони головно завинили невдачі на фронті. Відповідальні діячі нашого військового міністерства категорично заявляли, що поляки не виконали своїх зобовязань супроти нашої армії. Вони казали, що згідно з договором 22. квітня українська армія мала сформуватися в кількості 6 дивізій піхоти. З них дві неповні дивізії

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

розпочали похід на Київ разом з польським військом, решта 4 дивізії мали орґанізуватися на Україні. Амуніцію і зброю зобовязалися дати поляки з тим, що одна дивізія мала бути озброєна воєнною здобичею, захопленою у ворога, тобто у большевиків. Але всі зобовязання залишились на папері, і тому до сформування чотирьох дивізій на Україні зовсім не дійшло.[13])

З приводу цього всього в Тарнові нарікали також на наше військове міністерство. Як потім я довідався, особливо на Сальського, як на керівника цього міністерства, посипались обвинувачення з боку українського командування і самого Петлюри, чому, мовляв, він не виявив потрібної ініціятиви для збільшення та зміцнення української армії. Через те Сальський незабаром мусів податися на демісію. А щодо закидів, які йому робилися, то він в своєму листі до Петлюри з 27. липня 1920 р. писав:

«Не дивлячись на всю неорґанізованість тільки що звільненого від ворога терену, все було підготовлено до належної мобілізації з військово-адміністративного боку. Тільки недоставка поляками в той час одягу та зброї згідно умов (що вони і самі потім визнали), брак почасти харчів не дали можливости провести мобілізації в травні і з початку червня... Не дивлячись на такі обставини, я ще в Жмеринці підняв питання про мобілізацію на теренах Волині і Поділля, що були під цивільною владою поляків. Але Варшава дала умовну згоду на мобілізацію дуже пізно, коли вже ворог вдерся до Ярмолинець і приходилось уже втікати».

І далі: «Переводити мобілізацію без згоди польського уряду і відповідного його розпорядження місцевій владі було неможливо, про що свідчить досвід третьої стрілецької дивізії з квітня 1920 року, коли почали переводити мобілізацію без згоди поляків: польська місцева влада на кожному кроці чинила перешкоди і розганяла мобілізованих, виступаючи перед ними в ролі оборонців від нас, що страшно знижувало нашу гідність... Що-до постачання армії в цей час, то, в яких обставинах знаходилась ця справа, свідчить історія з орґанізацією харчевого склепу для армії в Дунаївцях. Все було готове для орґанізації цього склепу, але знову не було дозволу поляків».

Свій лист Сальський кінчав словами: «Що можна було, пане

---

[13]) Кутшеба в своїй згадуваній книзі (ст. 255) стверджує, що коли польська армія, після майже півторамісячного перебування на Україні, примушена була відступати назад на територію Польщі, то в цей час армія українська «була більшою, ніж на початку офензиви, але тільки в формі сильнішого стану тих двох дивізій, які були сформовані ще в Польщі». Отже далі двох дивізій поповнення української армії не пішло.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

отамане, в таких обставинах зробити для армії? Де був ґрунт для прояву ініціятиви?»

Так стояла справа з формуванням української армії підчас «походу на Київ». Всі заходи українців для збільшення своїх збройних сил систематично розбивалися об опір з боку поляків: польське командування не давало українському урядові ні амуніції, ні зброї.[14]) Тому наші українці в Тарнові справедливо нарікали на поляків, що це вони унеможливили збільшення української армії, а тим самим спричинилися до невдач на фронті.

Взагалі ж після всього того, що сталося, в Тарнові панували настрої безпорадности і внутрішніх суперечок. Так напр. між заступником премєра А. Лівицьким і самим премєром Прокоповичем та міністром закордонних справ Ніковським утворилася така напружена атмосфера, що Прокопович, як мене запевняли, поїхав до Петлюри з заявою про демісію. Я побачив, що в цих умовах важко було говорити про щось серйозніше. Тим часом в ґазетах зявилися відомості, що большевики згодились на мирові переговори з Польщею. В звязку з цими відомостями у мене зявилася думка, що, коли польський «союзник» збирається миритися з Совітською Росією, то чи не слід і нам запропонувати Москві мир на певних умовах. Я рішив поїхати до Петлюри.

По дорозі я зустрів у Львові осаула Петлюри от. Беня. Того ж дня я разом з ним виїхав до ставки Головного Отамана.

Петлюру ми знайшли на другий день (25. липня) біля ст. Пишківці недалеко від Бучача. Сам він і його штаб містилися в кількох товарових ваґонах («теплушках). З цього було видно, що поляки не змінили свого «джентлменського» поводження супроти українців.

Петлюра, не вважаючи на всі останні невдачі, зустрів мене в бадьорому настрої, був повний енерґії та віри в справу. Він сказав, що перед кількома хвилинами від нього відїхав премєр Прокопович. Тому, коли я поінформував його про ціль свого приїзду, він негайно дав наказ, щоб поїхали за Прокоповичем і вернули його назад. Одночасно він викликав командуючого армією Омеляновича-Павленка. За півгодини Прокопович вернувся, бо

---

[14]) Це в той час, коли, як стверджує Кутшеба в своїй книзі (ст. 314), підчас офензиви на Київ поміч Франції у формі достави до Польщі всіх необхідних військових матеріялів «була повна». Кутшеба ні разу не нарікає в своїй книзі на якубудь недостачу зброї або амуніції в польській армії. Отже польське командування мало повну можливість виконати свої зобовязання супроти України. І коли це не зроблено, то, очевидно, з тих лише мотивів, що поляки просто не хотіли, щоб українці мали свою армію навіть із 6 дивізій.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

поїзд, яким він мав їхати, ще не встиг відійти. Трохи згодом приїхав також Омелянович-Павленко.

Петлюра і Прокопович в розмові зо мною згодилися, що в звязку з можливими мировими переговорами між Польщею і Росією нашому урядові слід також звернутися з пропозицією миру до Совітської Москви. При дальшій розмові виявилося, що поляки вже почали переговори з Москвою без відома нашого уряду і командування. З огляду на це, після короткого обміну думок Петлюра негайно при нас вислав телеґраму до Пілсудського, в якій висловлював здивування, що переговори з противником ведуться без його відома, і просив, щоб надалі в цій справі був додержаний певний контакт з українським командуванням.

Коли приїхав Омелянович-Павленко, то відбулася спільна розмова про те, що робити в тому випадку, коли б поляки замирилися з большевиками. Омелянович-Павленко висловився в тому дусі, що для нас було б найраціональніше ще якийсь один-два місяці продержатись на території Галичини, бо большевики, казав він, ще не встигли за цей час дискредитувати себе на Правобережжі, а крім того вони будуть мати сили, щоб нас ліквідувати. Ми ще не скінчили нашої розмови, як з доповідю до Петлюри приїхав Ю. Тютюнник. Він також був тої думки, що момент для походу на Україну ще не є для нас сприятливий. Всі погодились на тому, що для остаточного рішення цієї справи треба зачекати дальшого розвитку подій.

Прощаючись зо мною, Петлюра просив мене, щоб я поїхав у Варшаву та поговорив з А. Лівицьким про справу мирової пропозиції від нашого уряду совітській Москві. Я обіцяв це зробити.

Отож через кілька днів я знову був у Варшаві. Це був час, коли большевики вже наближалися до польської столиці. В місті панував тривожний настрій. Майже ввесь дипломатичний корпус ще 3. серпня покинув Варшаву. Але більшість польських міністерств залишилися в столиці. Поляки запевняли всіх нас, що вони далі Буга большевиків не пустять.

У Варшаві я залишався більше тижня. Коли я туди приїхав, то Лівицький з доручення ради міністрів вже готував меморандум до польського уряду в справі можливих з нашого боку переговорів з совітською Москвою. Крім того, уряд ухвалив окрему ноту до держав і народів світу, в якій заявляв, що «уряд У. Н. Р. з радістю прийме мир, коли окупаційна совітська армія залишить територію України і коли урядові У. Н. Р. дадуть можливість скликати українські установчі збори, що остаточно ви-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

рішать долю України та встановлять лад і порядок на своїй землі».

Крім А. Лівицького і Л. Михайлова, у Варшаві я застав також С. Тимошенка, М. Шадлуна, М. Єремієва і І. Романченка, який приїхав з фронту. На спільній інформаційній нараді Романченко між іншим оповідав, що армія наша користується великим авторитетом у поляків, бо хоробро бється з большевиками. Але в верхах армії не все в порядку: Омелянович-Павленко веде кампанію проти Петлюри разом з Гулим-Гуленком, Загродським і колишнім губерніяльним комісаром Катеринославщини Ю. Магалевським, що, як він казав, був душею цієї опозиції проти Петлюри. Ставлення до уряду Прокоповича в армії неґативне. Навіть право настроєні старшини кажуть: «Нам чорносотенного уряду не треба».

Лівицький поінформував нас, що Петлюра вислав листа Пілсудському в справі Галичини, в якому писав, що для успішного ведення дальшої боротьби з Совітською Росією необхідно притягти до армії також українців із Галичини. Для цього треба, щоб польський уряд насамперед оголосив амнестію для політичних вязнів у Галичині, звільнив інтернованих галицьких вояків і прийняв українських урядовців і робітників на працю. Пілсудський нібито обіцяв, що все буде зроблено, тим часом наша місія довідалась, що він навіть був незадоволений тим, що Петлюра порушив цю справу.

Лівицький оповідав, що з огляду на початок мирових переговорів між Польщею і Совітською Росією наш уряд і командування готуються до дальшої боротьби з большевиками власними силами. Для того вирішено порозумітися з деякими іншими протибольшевицькими військовими ґрупами, з якими можна було б спільно вести боротьбу проти большевиків. Це насамперед т. зв. 3-тя російська армія ґен. Перемикіна і донські відділи під командою осаула Яковлева, що підлягають Російському Політичному Комітетові в Польщі на чолі з Б. Савінковим.[15]) Савінков щодо цих відділів займає приблизно таке саме провідне становище в Польщі, як наступник Денікіна — ґен. Врангель на півдні України — в Криму.[16]) Тому ми, казав Лівицький, почали навязувати контакт в першу чергу з Савінковим.

---

[15]) Борис Савінков — визначний член партії російських соціялістів-революціонерів, за царського режіму стояв на чолі бойової (терористичної) орґанізації цієї партії і разом з відомим членом цієї партії Азефом (що потім був викритий як аґент провокатор) підготовляв убивство царського міністра Плеве та інших. На початку революції Савінков був міністром в уряді Керенського.

[16]) Денікін 4. квітня 1920 р. зрікся командування над недобитками своєї армії і передав владу ґен. Врангелеві.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Через кілька днів після цієї наради я зустрівся у Лівицького з ґен. Капустянським, від якого довідався, що він мав зустріч з Савінковим. Савінков йому сказав, що після тих помилок, яких наробив Денікін, тепер є дуже сприятливий ґрунт для порозуміння з українцями і для боротьби проти большевиків.

На другий день (8. серпня) з Савінковим бачився А. Лівицький. Про цю свою розмову з Савінковим Лівицький мені оповідав, що росіяни під впливом нашої боротьби 1919 року, очевидно, стали трохи інакше ставитися до українського державного центру. Так, напр. Савінков нібито назвав злочинним торішнє поводження Денікіна з нашою армією. І коли б, казав Савінков, український уряд тепер хоч би в пресі зайняв позицію «зближення в майбутньому» України з Росією, то він певен, що між Петлюрою і Савінковим—Врангелем було б можливе не тільки стратеґічне, але й політичне порозуміння.

Взагалі А. Лівицький в той час дуже захоплювався ідеєю «широкого» союзу з Савінковим і Врангелем. Це видно напр. з його доповіді Петлюрі з 10. серпня 1920 р., в якій він з приводу цього свого побачення з Савінковим писав:

«. . . Бачився я нарешті з Савінковим. Це я зробив після того, як прочитав його статтю в «Свободі», де він осуджує ґен. Денікіна і стоїть на позиції не єдиної, а вже федеративної Росії. Розмова з ним носила дуже приязний характер. Він зразу заявив, що давно хотів порозумітися з представниками українського уряду, але уважав, що ми вороже ставимось не лише до большевиків і Денікіна, але й до російської демократії. Він запевняв, що не поділяє позиції в українській справі Керенського і Денікіна. Він уважає, що коли б Денікін порозумівся з нами, то вже давно большевики були б знищені. Стоючи на платформі федерації, він після довгої дискусії запропонував мені таку формулу. Росіяни визнають наш уряд, який має скликати Українські Установчі Збори, що мають остаточно вирішити долю України. Я відповів, що ми стоїмо на позиції Самостійної України, але не думаємо насилувати волі населення і передамо вирішення долі України самому українському народові. Ця формула його майже цілком задовольнила.

Я запитав Савінкова, чи багато російських політиків поділяє його думки в українській справі. Він відповів, що до його ґрупи належать Родічев і Бурцев, що вони орґанізують «русскую крестьянскую партію», до якої будуть належати ліві к.-д., деякі с.-р. і с.-д. Він гадає, що це буде правдива російська демократія, яка найде спільну мову з «окраїнними» республіками, і до якої врешті перейде влада. . . Він зацікавився також нашими відноси-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

нами до Врангеля і дуже утішився, що є надія на порозуміння і контакт. Боїться, що коло Врангеля купчиться та сама чорна сотня, що і коло Денікіна, але він має надію, що Врангель нарешті підлягатиме правдивому демократичному уряду Росії «в тесном смисле слова», себто без окраїнних держав і без України. Ми умовились, що будемо часто бачитись, і сьогодні він був у мене «запросто», аби договоритись до чогось конкретного...

Вважаю, що при наших тяжких обставинах було б на часі порозумітися з московською демократією і навязати контакт з Врангелем. Коли б досягти порозуміння з московськими демократичними колами, то спільними силами можна вирвати у Антанти необхідну допомогу проти большевиків. Це тепер важливо, бо вона й росіяни переконались, що не переможуть большевиків без нашої допомоги. Нам не потрібно, щоб росіяни зразу визнали нашу самостійність, хай лише визнають наш уряд і Українські Установчі Збори».

Цей оптимізм Лівицького щодо можливого порозуміння з «московською демократією», а через неї і з Антантою був оснований на невірній оцінці ситуації. Лівицький забував, що фактично всі російські протибольшевицькі ґрупи, як і раніше, були рішуче проти якоїбудь української незалежности. Тому, напр., у всіх офіційних відозвах Врангеля його уряд називався «Правительством Юга Россіи» і складався з тих самих денікінських міністрів — «єдинонеділимців», як от П. Струве, Кривошеїн та ін. А щодо Антанти, то вона й далі дивилася на українську проблему, як на «внутрішню справу» Росії, іншими словами: жила думками й поглядами самих росіян. Це виразно виявилося через кілька днів у декларації, яку оголосив уряд Франції з приводу визнання нею уряду Врангеля.

З Варшави я вернувся до Львова 10. серпня. Це був час найбільших успіхів большевиків на протипольському фронті. Червона армія стояла недалеко від Варшави. Так само в Галичині большевицькі війська прорвалися далеко на захід, такщо напр. у Львові протягом кількох днів було чути гарматну стрілянину. Нічого дивного, що держави Антанти були перелякані цими успіхами большевиків і вживали всіх заходів, щоб допомогти Польщі в боротьбі з Совітською Росією. Як наслідок цього, 14. серпня у львівських ґазетах зявилося повідомлення, що Франція окремою декларацією визнала уряд Врангеля, як «уряд Півдня Росії».

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Цим визнанням Франція, очевидно, хотіла допомогти Польщі через підсилення — політичне і матеріяльне — російського протибольшевицького центру. Але зробила це коштом України. Мовляв, нема ніякої України, є лише Росія. Це заявлялося в той час, коли полякам і французам було вже добре відомо, що українська армія билася героїчно поруч з польською армією і своєю кровю підготовляла ґрунт для перемоги поляків. Дійсно, визнання Врангеля Францією було оголошено в паризьких ґазетах 11. серпня, а вже приблизно через тиждень вся преса була переповнена відомостями про раптовий перелом на фронті біля Варшави: польська армія разом з українською перейшла в успішний протинаступ проти большевиків, які почали панічно відступати на цілому північному фронті.

Як стверджували потім самі французькі і польські воєнні знавці, ця зміна на польському фронті сталася в великій мірі за допомогою української армії. Активність української армії на правому крилі (лінія р. Дністер) і в центрі фронту (оборона Замостя) дала змогу польському командуванню відповідно переґрупувати свої частини і створити «чудо над Вислою». Так Польща була врятована від поразки.

Але становище на Галицькому фронті, де оперувала українська армія, деякий час ще залишалось без змін. Більше того. В той час як наша армія боронила правий беріг Дністра по лінії між Заліщиками і Галичем, большевицька кінnота вдерлася поміж нашим лівим крилом і правим крилом польської армії, перейшла біля Жидачева Дністер і захопила Стрий. Большевики, очевидно, мали намір відрізати українську армію від польської і захопити Галичину.

Я був тоді у Львові і мав змогу спостерігати, як реаґувала на все це людність Галичини. Поляки трималися спокійно. Майже не було паніки, хоч деякий час фронт проходив так близько, що у Львові, як я зазначав, було чути гарматну стрілянину. Небезпека московсько-большевицької навали обєднувала всіх поляків. Інші настрої панували серед української людности Галичини.

Саме в цей час я познайомився ближче з провідниками української соц.-дем. партії Галичини, яких я раніш не знав. Це були: Лев Ганкевич, Микола Ганкевич, Порфір Буняк, Іван Квасниця та інші. Найвизначніший із них був М. Ганкевич, видатний журналіст, людина з широкою ерудицією і талановитий промовець. Він був дуже популярний в робітничих колах як українських, так і польських. Але в цей час уже не мав колишнього впливу в партії. Формальним головою УСДП Галичини був Л.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ганкевич — львівський адвокат, але фактично справами партії керували П. Буняк — друкарський робітник і І. Квасниця — урядовець місцевої каси хворих.

Поки існував український регулярний фронт, вони трималися спільної лінії з наддніпрянськими соц.-демократами. А коли був підписаний Варшавський договір і Наддніпрянська армія почала похід на Україну спільно з поляками, всі вони, за винятком М. Ганкевича, стали казати, що дальша боротьба з большевиками безвиглядна і що, мовляв, режім польський у Галичині далеко гірший, ніж режім на Наддніпрянській Україні під совітською владою.

Приблизно такими самими настроями в той час жили майже всі українці в Галичині. Як наслідок цього, ціла Херсонська дивізія нашої армії, що складалася переважно з галичан, в кінці серпня залишила фронт під проводом ґен. Кравса, полк. Вольфа та інших і перейшла через Карпати до колишньої Чехословаччини, де була інтернована спочатку в Ліберці, а потім в Йозефові в Чехії.

Становище на Галицькому фронті ускладнялося ще тим, що внутрішня боротьба в верхах нашої армії не затихала, навпаки, під впливом відступу все більше розгорялася. Про це я довідався випадково у Львові. Десь в половині серпня до мене зявилися там полк. Дишлевський і Дідушок і заявили, що вони, як представники від Ю. Тютюнника та О. Удовиченка, їдуть в Тарнів до уряду та до українських громадських орґанізацій з приводу становища в армії. Вони жалілися, що Омелянович-Павленко займається політикою і разом з Загродським та іншими ширить невдоволення проти Петлюри.

Я вислухав їх, не входячи в обговорення самої справи. Було видно, що в верхах армії йшла персональна боротьба між Омеляновичем-Павленком і Тютюнником на ґрунті їх впливів в армії.

Та не вважаючи на ці внутрішні тертя в армії, становище на Галицькому фронті незабаром змінилося на нашу користь. На початку вересня польське командування оголосило протинаступ на всьому південному фронті. Виконуючи цей наказ, наша армія успішно перейшла Дністер і вже 18. вересня була на лівім березі Збруча.

Тим часом спроба нашого уряду взяти участь в мировых переговорах з совітською Москвою скінчилася без наслідків. 10-го вересня польський міністр закордонних справ Сапєга, на підставі окремої заяви нашого уряду, вислав Чічеріну телеґраму з повідомленням, що голова української дипломатичної місії у Варшаві Андрій Лівицький просить запропонувати московсько-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

му комісаріятові закордонних справ розпочати в Ризі мирові переговори між Совітською Росією і Українською Народньою Республікою. На це Чічерін відповів Сапєзі телеґрамою з 12. вересня, що, мовляв, т. зв. демократична українська республіка не існує, а існує незалежна українська совітська республіка, яка є союзна з Росією і бере разом з нею участь в ризьких переговорах. Тому, якщо польський уряд хоче говорити в Ризі про «якогось Лівицького», то лише на ґрунті амнестії для цього «бунтівника» від совітського уряду України.

Так большевицька Москва відмовлялася говорити з представниками У. Н. Р. Цим була передрішена справа сепаратного договору Польщі з Совітською Росією.

Новий наступ польсько-українських військ на Україну і сепаратні переговори Польщі з большевиками утворили нову ситуацію на українському фронті. Це положення ускладнялося ще тим, що уряд Прокоповича шукав «тіснішого» порозуміння з російськими протибольшевицькими силами на чолі з Савінковим і Врангелем. В звязку з цим для обговорення ситуації, а також для вирішення справи дальшого перебування представників соц.-дем. партії в уряді 20.—24. вересня в Станиславові відбулося засідання Ц. К. УСДРП з участю О. Безпалка, М. Ковальського, І. Мазепи, Б. Матюшенка, І. Романченка, М. Шадлуна, а також членів уряду А. Лівицького і С. Тимошенка.

На цьому засіданні Б. Матюшенко і М. Шадлун, що перед тим приїхали з Відня, подали інформації про політичне життя за кордоном.

Матюшенко оповідав, що серед зах.-европейських соціялістів нарешті почався перелом у ставленні до большевиків. Аж до серпня 1920 р., коли делеґація німецьких незалежних соц.-демократів вернулася з 2-го зїзду Комуністичного Інтернаціоналу в Москві, серед европейського робітництва панували безоглядні симпатії до большевиків. Отверезіння почалося лише після повороту німецьких незалежних соц.-демократів з Москви та після оголошення большевиками в пресі відомих умов вступу в Комуністичний Інтернаціонал, що складалися з 21 точки. Після цього соціялістична преса вперше почала писати про неґативні сторони большевицького совітського режіму. Серед робітництва в Австрії тоді велася передвиборча аґітація до парламенту під гаслом: «Досить заплющувати очі на обман в Росії, який нічого спільного з соціялізмом не має!» В такому дусі почав писати також віденський соц.-демократичний часопис «Аг-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

beiter Zeitung», що досі ставився лише прихильно до більшевиків.

У Відні, оповідав Матюшенко, утворився орґанізаційний комітет для скликання Всеукраїнського Національного Конґресу в складі 37 чоловік з участю: Д. Антоновича, К. Безкровного, Д. Дорошенка, М. Ґалаґана, О. Кандиби (О. Олесь), Модеста Левицького, В. Липинського, О. Лотоцького, С. Шемета та ін. Обрано президію комітету, до якої входять: ґен. Греків (безп.), О. Макаренко (сам.-соц.), М. Рудницька-Лисяк (безп.), Ф. Слюсаренко (с.-ф.), В. Старосольський (с.-д.) і С. Шелухин (хліб.-дем.). Мета скликання Конґресу: обрати наступника Петлюрі, а коли б Петлюра вдержався при владі, то висловитися за Самостійну Україну і розійтися. Деякі з гетьманців, що пристали до конґресової акції, одверто заявляють, що, мовляв, «нам потрібний свій Врангель», а що Петлюра ним не може бути, то залишається єдиний кандидат — Скоропадський.

Шадлун інформував, що за даними українських місій Петлюра втратив симпатії за кордоном. Французькі політики, прихильні до української справи, як Пелісьє, Франклен-Буйон та інші, розчарувалися в Петлюрі: він не виправдав надій орґанізатора підчас походу на Київ. Тому вони шукають тепер нової фіґури. Говорили деякий час навіть з членом Директорії А. Макаренком і ґен. Грековим, але теж розчарувалися.

Далі давали інформації Романченко, що приїхав з фронту, і члени уряду С. Тимошенко і А. Лівицький.

Романченко: Винницька спроба з «діловим кабінетом» не вдалася. Популярним у військових колах є уряд Мазепи: мовляв, він знав, чого хотів і куди прямував. Теперішній уряд навіть не вміє взятися за діло. Фактично уряду нема. Це дуже добре розуміє Петлюра, але поки находимося на чужій території, ледве чи вдасться створити щось краще. Уряд поставив ставку на Врангеля, але Врангель — це друге видання Денікіна. Поляки нібито обіцяють нам всяку допомогу моральну і матеріяльну, але фактично, коли оце почався наступ нашої армії на схід, реґулярне постачання набоями припинилося. Пілсудський при останьому побаченні з Петлюрою в Станиславові сказав: «Далеко без мене не йдіть на Україну, може, я вам чимсь допоможу». В армії незадоволені Петлюрою.

Тимошенко: Для порозуміння з Врангелем наше командування вислало в Крим делеґацію в складі: полк. Литвиненка (голова), підполк. Крата, хор. Роменського і Л. Чикаленка. Делеґація має вияснити, чи можливо і на яких умовах заключити військову конвенцію з Врангелем. Наш уряд має порозуміння

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

з урядом Кубані, на чолі з от. Іванисом, для взаємної підтримки в боротьбі за незалежну Україну. Кубанський уряд ще раніше підписав договір з Врангґелем щодо спільної боротьби проти большевиків.

В другій половині серпня в Ризі відбулася конференція прибалтійських держав з участю нашої делеґації на чолі з О. Саліковським. Майже всі учасники конференції, крім литовців, поставилися прихильно до наших домагань. Особливий успіх на конференції мала економічна секція нашої делеґації під проводом С. Франкфурта і М. Добриловського.

У звязку з наступом нашої армії на Україну окрема комісія при нашому урядові розробляє проєкт конституції У. Н. Р. А взагалі теперішню раду міністрів не можна вважати за працездатну. Есефи, представники головної урядової партії, тримаються вузько-партійно і всюди тягнуть своїх людей. Напр. створено вужчий кабінет міністрів навіть без відома мого й Лівицького. План військових операцій — закріпитися на півдні України. Наші військові керівники вважають, що цього можливо досягнути тільки при умові порозуміння з Врангґелем. Настрої в нашій армії поправіли, бо за час перебування на території Польщі в армію багато влилося денікінців з колишніх відділів Бредова тощо.

Л і в и ц ь к и й: Цими днями з Парижу приїхав француз Луар з надзвичайними інформаціями і уповноваженнями. Він каже, що після взяття Києва польсько-українськими військами Франція і Анґлія мали незабаром визнати Україну, при чім малося на увазі дати Україні допомогу, незалежно від Польщі. Тоді вже Франція мала на увазі безпосередні зносини з Україною. Луар привіз багато листів від різних французьких діячів і товариств, привіз без відома нашого посла Тишкевича. Каже: «у вас в Парижі 20 українців і всі вони належать до різних партій». Він пропонує післати в Европу інформації, що Петлюра бореться проти большевиків разом з іншими новими державами, що повстали на території був. Росії, і згоден на контакт з Врангґелем, оскільки він стоятиме на ґрунті визнання незалежности всіх нових держав. Луар каже, що Франція мала на увазі рівночасно з Врангґелем визнати також Україну і нібито Врангґеля визнано з умовою, що він порозуміється з Петлюрою. На жаль, тепер ми бачимо, що Врангґель порозуміється, але не з Петлюрою, а з Моркотуном. Правда, ми маємо відомості, що нібито французький уряд є проти цього.

В справі мирових переговорів у Ризі, — казав А. Лівицький, — я домагався від польського уряду, щоб була дана відповідь

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

на телеґраму Чічеріна, в якій він відмовився говорити з представниками У. Н. Р. Але рада оборони Польщі висловилася проти цього, при чім націонал-демократи і польські соціялісти йшли разом. Але на нашу вимогу Домбський у Ризі буде домагатися, щоб уряд Совітської Росії декляративно заявив про суверенність України, а коли така заява буде, то поляки домагатимуться українського характеру совітської влади на Україні.

На другий день після вислухання цих інформацій на засідання зявився Л. Чикаленко, член УСДРП, що саме вернувся з подорожі в Крим. Він оповів нам таке:

— Я їздив у складі нашої військової делеґації в Крим до Врангеля. Нашим завданням було зясувати умови можливого воєнного союзу з армією Врангеля. Можу сказати, що власне жадної російської добровольчої армії в Криму нема. Майже на 80% — це все місцевий український елемент — «малороси», з малою національною свідомістю. Значно менше українців серед офіцерів. Врангель прийняв команду від Денікіна десь незадовго перед початком польсько-українського походу на Київ; від того часу фронт Врангеля просунувся до Каховки і Мелітополя в Таврії. Оточення Врангеля майже те саме, що було за Денікіна: голова уряду — колишній царський міністр Кривошеїн, міністр закордонних справ — відомий «єдинонеділимець» П. Струве, міністр земельних справ — теж колишній царський міністр Глинка. З «малоросів» там вештаються: Савицький — колишній голова чернигівського губерніяльного земства, Свєчин — колишній чернигівський «предводитель дворянства», Чернищ — колишній київський губерніяльний аґроном, Леонтович та ін.

Врангель прийняв нас у присутності Кривошеїна, Струве, Черниша, Кирея і Леонтовича. Заявив нам, що бажає порозумітися з нашою армією. Краще, казав він, не будемо покищо говорити про політику. В кінці запропонував, щоб представники обох армій зїхалися для заключення військової конвенції.

З розмови з Врангелем було видно, що невдачі Денікіна не залишилися без наслідків. Напр. Кривошеїн потім заявив нам, що коли б з наших переговорів навіть нічого не вийшло, то однаково вже не повториться такого ставлення до української армії, як це було торік за Денікіна. Також представники чужих держав, з якими нам довелося там зустрічатися, запевняли нас, що вже не допустять попередньої денікінської політики супроти України. Та рівночасно ми там довідались, що з Парижу їдуть до Врангеля для орґанізації «уряду для України» Моркотун, Цитович і Могилянський, а представник Моркотуна ґен. Кирей фі-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ґурує при уряді Врангеля, як референт в українських справах.[17]) Також Струве в розмові з нами ухилився від ясного зазначення свого погляду на справу України.

Армія Врангеля трохи більша за нашу. Оце тепер в Крим прибуло з Польщі щось коло 30 тисяч бредовців. Приїзд нашої делеґації наробив там чимало шуму. Проходу не було нам, особливо від старшинства та від тамошньої інтеліґенції: всі хотять до нас, — бояться , що до зими большевики викинуть їх в море. Ген. Нога, що приїздив до нашої армії від Врангеля, вернувшись в Крим, зробив доповідь в прихильному для нас дусі. За це про нього стали говорити, що він, мовляв, «продався Петлюрі». Відомий «єдинонеділимець» В. Шульгин аґітує в Криму за мир з Совітською Росією, бо, мовляв, там він бачить базу для відбудови «великої Росії». Але прихильників він не має.

Після цих інформаційних звітів відбулися дискусії щодо дальшої участи представників УСДРП в уряді. Промовці різко поділилися на дві ґрупи. Ковальський, Лівицький і Тимошенко настоювали на тому, щоб Центр. Комітет соц.-дем. партії не тільки не відкликав своїх представників з уряду, а навпаки поповнив їх число ще новими особами. Вони доказували, що, на їх думку, я і Безпалко зробили помилку, коли в Проскурові вийшли з уряду. Всі інші учасники наради висловились проти такого погляду на справу. Всі ми вважали, що доки український уряд перебуває не на своїй території і стоїть на ґрунті «недоторкальности» Варшавського договору, Петлюра буде мати «звязані руки» і, очевидно, спиратиметься на консервативну більшість уряду. А в таких умовах праця соціялістів в уряді, як уже показав попередній досвід, буде не можлива. До того ж уряд і Петлюра, казали ми, орієнтуються на союз з Врангелем, а ми не віримо в позитивні наслідки такого союзу.

Між іншим, Безпалко підчас дискусій сказав: — Я вважаю, що це ніхто інший, а сам Лівицький головно завинив у тому, що соц.-демократи не можуть входити в уряд. Це ж була його постійна мрія утворити уряд на взір того, який тепер маємо. Тепер Лівицький розчарований. Але вихід, який він пропонує, не реальний. Ми вже спробували бути з правою коаліцією в меншості. Вдруге цього повторювати не мусимо.

Отже більшістю всіх проти Ковальського (Лівицький і Тимошенко в голосуванні не брали участи) Ц. К. УСДРП поста-

---

[17]) Як відомо, незабаром поміж урядом Врангеля і Моркотуном дійсно прийшло до порозуміння; у звязку з цим припинилися дальші переговори між Врангелем і урядом У. Н. Р.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

новив відкликати решту своїх представників з уряду, закликавши разом із цим всіх членів партії до дальшої активної участи в праці державного будівництва У. Н. Р. Рівночасно ухвалено: з огляду на вузько-ґрупові цілі, що їх поставили собі орґанізатори проєктованого Всеукраїнського Національного Конґресу у Відні, ухилитися від участи в цій акції і домагатися від уряду якнайшвидчого скликання на території України законодатного орґану — передпарламенту в порозумінні з представниками політичних і громадських орґанізацій на Україні.

Як наслідок постанови про неучасть в уряді, А. Лівицький і С. Тимошенко незабаром вийшли зі складу членів УСДРП. Тим часом на другий день по закінченні цих нарад я, з доручення своїх товаришів, був у Петлюри в його ставці на фронті.

Петлюра зустрів мене дуже привітно. Він вже знав про рішення нашої конференції щодо відкликання соц.-демократів з уряду, але не висловив мені з приводу цього ніякого незадоволення. Натомісць його дуже зацікавила постанова нашої конференції про скликання передпарламенту. «Чи треба скликати передпарламент і в якому складі? — питався Петлюра. Я сказав, що без орґану народнього представництва система нашого управління буде мало чим відрізнятися від системи Врангеля. Крім того, без передпарламенту тяжко буде притягати до державної праці ширші кола громадянства. Я звернув його увагу на настрої, які панують серед української еміґрації поза Польщею, зокрема на акцію наших віденських еміґрантів щодо скликання Всеукраїнського Національного Конґресу.

Вислухавши мене, Петлюра сказав, що це добра ідея — скликати передпарламент. Це може, додав він, паралізувати наміри ініціяторів віденського конґресу. Видно було, що конґресова акція у Відні його непокоїла. Принаймні він тут же заявив мені, що негайно звернеться до голови уряду з пропозицією, щоб був спішно виготовлений проєкт скликання передпарламенту з законодатними функціями. Умовилися, що Петлюра в своєму листі до Прокоповича назве цей орґан народнього представництва Державною Народньою Радою (ця назва дійсно потім фіґурувала в законі з 12. листопада 1920 року).

Після цієї ділової розмови я залишався у Петлюри ще коло 2-х годин. Він просив мене, щоб я не поспішав з відїздом. Ми вийшли з «теплушок» на прохід, і Петлюра довго оповідав мені про свої різні «болі» в державній роботі. Ніколи ще він в розмовах зо мною не висловлювався з таким огірченням про уряд і про командування, як тепер. Він жалівся, що цей кабінет мало працездатний. Казав, що даремно Омеляновича-Павленка різні

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

інтриґани втягають у політику, бо це виходить врешті на шкоду і армії, і державній справі.

Взагалі я мав враження, що Петлюра під «опікою» правого українського табору почував себе наче якимсь самітним і навіть безпомічним. Було видно, що він як політичний діяч значно виріс за останні роки української боротьби і стояв далеко вище за всіх своїх досить численних противників і конкурентів. Але працюючи над здійсненням ідеалу вільної, незалежної України, він бачив на кожному кроці нашу дійсність, бачив слабі, напівзруйновані попередньою неволею сили нації, і це душевно його гнобило.

Я вернувся від Петлюри під враженням, що в ставці Головного Отамана запанували нові настрої: не було колишнього ентузіязму, і почувалась якась непевність за майбутнє.

Ще коли я був у Петлюри, то наша армія, як він мені оповідав, вже оперувала на схід від Нової Ушиці і Камянця на Поділлі. Рівночасно на схід посувалася також армія польська. В цих умовах поляки, коли б хотіли, могли примусити большевиків на певні уступки щодо української справи. Тим часом ніяких конкретних відомостей про переговори у Ризі ще не було. Тому я послав 6. жовтня листа у Варшаву до А. Лівицького, в якому між іншим писав:

«Користуючись Вашим перебуванням у Варшаві, раджу Вам звернути увагу тих, кого слід, на те, що Совітська Росія тепер переживає тяжке військове становище, що через це вона може піти на солідні уступки, аби тільки підписати мир з Польщею. Мусимо домагатись, щоб польська мирова делеґація твердо поставила справу як одну з умов заключення миру. Думаю, що при твердості з боку поляків большевики згодяться вивести свої війська принаймні з Правобережної України».

На жаль, поляки ніякої «твердости» щодо українських домагань не виявили. Вони навіть не постаралися, щоб при столі пертрактантів у Ризі засіли й представники... союзної України, хоч своїми зусиллями й подвигами армії українці спричинились до польської перемоги.[18]) Як наслідок цього, 12. жовтня 1920 р. між Польщею і Совітською Росією підписано прелімінарний

---

[18]) Підчас мирової конференції в Ризі туди виїздила делеґація від ЗОУНР в складі: Костя Левицького (голова), О. Назарука, Е. Т. Брайтера і Л. Мишуґи. Діяльність цієї делеґації обмежилась на тому, що вона вислала конференції свій протест проти трактування питання Сх. Галичини, як внутрішнього питання Польщі, а також протест проти мирового договору щодо Сх. Галичини.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

договір, якого українці ніяк не сподівалися. В цім договорі зазначались кордони між Україною і Польщею річкою Збруч і далі західньою Волинню через м. Остріг і до впаду Горині в Прип'ять. Україну при підписанні договору «представляли» Йоффе і Мануїльський від імени уряду Раковського. Договором заборонялось перебування на території Польщі урядів, орґанізацій і військ, ворожих до Совітської Росії. . .

Все це показувало, що польський уряд зломив свій договір з українськими представниками з 22. квітня 1920 р. і залишив українську армію і цілий державний центр У. Н. Р. на призволяще.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

XXII. ОСТАННІЙ ВІДСТУП.

Ситуація на Україні в другій половині 1920 р. і поворот В. Винниченка за кордон. Підготова українського уряду і командування до нового наступу проти большевиків. Контакт української армії з російськими відділами Перемикіна і Яковлева. Політична конвенція між українським урядом і Російським Політичним Комітетом у Польщі. Демісія В. Прокоповича і новий уряд А. Лівицького. Моя розмова з Петлюрою в Камянці. Державна нарада в Ялтушкові. Несподіваний наступ большевиків і друга листопадова катастрофа на українському фронті. Поразка Врангеля та її причини. Нова ситуація на Україні.

Сепаратне перемиря Польщі з Росією було тяжким ударом для української армії. Не вважаючи на це, уряд і командування стояли за продовження боротьби проти большевиків. З України доходили відомості про страшний режім, який там панував під большевицькою владою. Наприклад, спеціяльний посланець Камінський, який приїхав в кінці вересня з того боку фронту, оповідав, що по всій Україні не вщухають повстання проти російських большевиків. Всі заяви большевиків про «нову політику» на Україні, казав він, це порожні фрази, розраховані на обман народніх мас. Все залишилося по старому. Хліб та інші продукти большевики забирають і вивозять в Московщину. Українська інтеліґенція винищується. Зокрема з приводу перебування Винниченка на Україні Камінський казав, що Винниченко не має успіху в большевиків. Українці йому теж не довіряють, називають його зрадником.

Неначе на підтвердження всіх цих інформацій десь в середині жовтня стало відомо, що Винниченкові дійсно не пощастило на Україні, і тому він знову вернувся за кордон. Незабаром (23. жовтня) у віденській «Новій Добі», орґані Закордонної Ґрупи Української Комуністичної Партії, зявилося таке повідомлення з приводу повороту Винниченка з України:

«Товариша приняли в Москві незвичайно холодно й непривітно, просто не знаючи, що з ним робити. В безчисленних конференціях, які він мав з многими народніми комісарами, та в

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

своїй докладній записці він виложив причини, задля яких він приїхав від імени Закордонної Ґрупи У. К. П., і на яких умовах він приняв би участь в уряді радянської України. Він скрізь одверто й чесно зазначував наші домагання. Вони зводилися до двох точок: 1) Українська Незалежна Радянська Республіка повинна бути фактичною, а не фіктивною. 2) Система правління, яка досі провадилася на Україні, система єдинонеділимської централізації з систематичним нищенням продукційних сил на Україні та експлоатації її природніх багацтв повинна бути усунена.

Товариша оббріхували, з ним лицемірили, старалися намовити його жити в Петрограді та тижнями зволікали з відповіддю. А він усе, весь час домагався роботи, якої не міг допрохатися. Нарешті згодилися на його виїзд до Харкова, де цю роботу мав дістати наш товариш. Але яке ж було його здивування, коли тут правлячі круги з Раковським на чолі приняли його просто зі страхом, навіть не думаючи давати йому цеї роботи. Тактика московських комуністів супроти товариша була: його «обломати», вбити в нього всяку енерґію українського комуніста до праці, зневірити в самого себе, зробити його покірним і податливим оруддям своєї політики на Україні. Тактика, яка показалася почасти успішною в приміненні до українських «боротьбистів». Але тов. Винниченко розумівся на замірах московських комуністів, обстоюючи своє. Йому пропонували всякі титули, посади, а на питання, що він має робити, відповідали: нічого! Стало ясним, що приїзд товариша на Україну задумали московські комуністи якнайбільше використати для своїх цілей, не думаючи навіть робити якінебудь зміни в своїй політиці на Україні... Все те було причиною, що він за всяку ціну рішився вертати до Зах. Европи».

Слідом за цим повідомленням Винниченко оголосив в українській пресі за кордоном свій «Лист до українських робітників і селян», в якому ствердив все те, чому не вірив раніше, щодо політики російських большевиків на Україні. Ось найголовніші місця з цього «покаянного» листа Винниченка (подаю за львівським «Впередом» з 30. жовтня і 2.—3. листопада 1920 р.):

«Ні для кого не є тайною, що «совітської влади», як такої, влади рад у совітській Росії і Україні майже вже немає. Принцип абсолютного централізму виключає цю форму влади. Совіти зведено до ролі декоративних установ...

Весь Ц. К. Комуністичної Партії (большевиків) України не є вибраним, а призначеним з центра орґаном. Більшість керівників місцевих орґанізацій є із присланих і призначених Політич-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ним бюро Ц. К. РКП. Склад самої КП(б)У через таку політику абсолютизму є самий припадковий і мало споріднений з широкими робітничими масами України...

Так само вважається, що Українська Соціялістична Радянська Республіка є самостійна, незалежна робітничо-селянська держава. Але це тільки в деклярaціях. В дійсності ж політика абсолютного централізму керівників революції звела не тільки державну самостійність України, але навіть її самодіяльність на нівець...

Все, що можна, сцентралізоване. Особливо в сфері економіки. Промисловість, транспорт, робітничий ринок, продовольча справа, фінанси, все це залізними дротами прикуто до московського центру, звідки даються накази й директиви, що часто абсолютно не можуть бути погоджені з українськими умовами, але які силою «залізної дисципліни» мусять бути бюрократично виконані... Вся економічна політика по методу абсолютного централізму приводить до голого висмоктування з України її матеріяльних ресурсів. Ідея створення власного економічно-господарчого внутрішньо-самостійного центру, що керував би всім економічним життям України, вважається за контрреволюційну...

Декляративно й офіціяльно існує правительство У. С. Р. Р. Але воно не є виборне, не є навіть сформоване КП(б)У, а призначене Політичним бюром Ц. К. РКП. Це є бюрократичний апарат московського центру, який мусить провадити дані йому директиви в дусі загального принципу найгострішого централізму. Більшість урядових інституцій обсаджено елементом неукраїнським, чужим українській національности, незнайомим ні з мовою українських мас, ні з особливостями українського життя. Значна частина урядовців на Україні, не будучи комуністами й революціонерами по суті, а тільки приписаними з карєристичних мотивів до комуністичної партії, будучи перейняті строгою русифікаторською й централізаторською ідеологією, сугубо старанно переводять у життя всі заходи абсолютного централізму...

Українська мова, як торік була, так і тепер лишилася нерівноправною мовою; як урядували раніше мовою московського центру по всіх інституціях українського правительства, так урядують і тепер; як відсилалися назад папери, писані українською мовою, так відсилаються і в цей момент...

Підозріле відношення взагалі до всього українського... Через це не диво зустріти в найщиріших неукраїнських комуністів відношення до комуністів-українців, як до «нечистих» комуністів, як до потенціяльних контрреволюціонерів. Не диво ба-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

чити деяких українців-комуністів, членів КП(б)У, які, щоб заслужити право бути «справжніми» комуністами, майже відреклися своєї національности, стали ренеґатами й часом з більшою ворожістю виступають проти національних українських змагань, ніж самі неукраїнці».

Ось така була ситуація на Україні навіть в оцінці людини, що й після цієї подорожі в совітський «рай» все ще продовжувала називати себе «комуністом».[19]) Про цей стан на Україні під большевицькою владою керівники центру У. Н. Р. знали і на цьому власне базували свою віру в успіх дальшої боротьби. Вважалося, що большевизм недовговічний, а тому треба продовжувати боротьбу до остаточного його знищення.

Та не так сталося, як гадалося. До нової катастрофи на українському фронті дійшло швидче, ніж можна було сподіватися.

По закінченні нарад Ц. К. УСДРП в Станиславові я і О. Безпалко стали готуватися до відїзду на Україну. Ще раніше туди виїхав І. Романченко. Всі ми були тої думки, що треба їхати на Україну та допомогати українському центрові в боротьбі з московськими окупантами.

Тим часом наше командування вступило в контакт з російськими військовими відділами, що були сформовані заходами Російського Політичного Комітету в Польщі, який ще до підписання польсько-совітського перемиря в Ризі, а саме 4. жовтня окремою декларацією визнав владу Врангеля. Ці російські відділи складалися: з т. зв. 3-ої російської армії ґен. Перемикіна, зорґанізованої переважно з полонених червоноармійців, кількістю до 3500 людей, і кінної козацької дивізії осаула Яковлева з донських та кубанських козаків коло 2000 вояків. На підставі порозуміння між Російським Політичним Комітетом і урядом У. Н. Р. дивізію Яковлева приділено до складу української армії, вона мала оперувати на лівому її крилі в напрямі на Винницю. Армія Перемикіна мала наступати на Бердичів—Козятин і помагати нашому командуванню лише в оперативному відношенні. Вже в середині жовтня ці російські відділи перейшли з Во-

---

[19]) Подорож Винниченка в Совітську Україну не тільки не вилікувала його самого від «комунізму», але не вплинула оздоровлюючe й на деяких інших наших закордонних «радянців», що продовжували орієнтуватися на «соціялістичну» Росію. Так, напр. М. Грушевський у віденському журналі «Борітеся — Поборете», орґані Закордонної Ґрупи УПСР за жовтень 1920 р., писав: «Які б не були хиби большевицької політики в українській справі, ми не повинні спускати з ока, що все таки скорше з ними, ніж з якимнебудь іншим російським урядом, як партією, можемо сподіватись порозуміння».

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

лині в район Підволочиська — Чорний Острів для спільних операцій разом з українською армією проти большевиків.

Наслідком цього військового порозуміння трохи пізніше (5. листопада 1920) у Варшаві підписано конвенцію між представниками українського уряду (С. Стемповський, П. Зайців, Л. Михайлів, О. Ейхельман, О. Ковалевський і ґен. В. Зелінський) і представниками Російського Політичного Комітету (Н. Булгаков, Б. Гершельман, Д. Одинець, В. Уляницький і ґен. Перемикін). Із шести параґрафів цієї конвенції оголошено лише перший. Решта параґрафів, що торкалися чисто воєнних і стратеґічних питань, згідно з умовою, не підлягали оголошенню. В параґрафі 1-му конвенції говорилося:

«Виходячи з права українського народу на самостійне державне існування, Російський Політичний Комітет в Польщі на чолі з Б. Савінковим визнає:

1. Державну незалежність Української Народньої Республіки на чолі з Головним Отаманом Симоном Петлюрою.

2. Суверенність Українських Установчих Зборів, скликаних на основі загального, рівного, прямого й таємного голосування».

Але всі ці приготування українського уряду до нового наступу на Україну не мали успіху. Після підписання перемиря в Ризі большевики забрали свої сили з польського фронту і перекинули їх проти нашої армії і армії Врангеля. Тим часом український уряд і командування не використали як слід тритижневого перемиря на фронті (від 19. жовтня до 9. листопада 1920), що було встановлене Ризьким прелімінарним договором. Все це дало можливість большевикам негайно після закінчення перемиря розпочати наступ проти нашого фронту.

До Камянця я приїхав із Станиславова 16. жовтня. На другий день в місцевій ґазеті «Слово» я прочитав повідомлення про демісію В. Прокоповича і про призначення головою ради міністрів А. Лівицького. Які були причини демісії Прокоповича і призначення замісць нього Лівицького, мені було невідомо. Лівицький і С. Тимошенко ще в Станиславові заявили мені, що, не вважаючи на постанову партійної конференції, вони залишаються в уряді. Через кілька днів, 13. жовтня, вони подали заяву до Ц. К. УСДРП про свій вихід із партії.

Коли я приїхав у Камянець, то там нікого з членів нового уряду ще не було. Лівицький приїхав лише 3. листопада, а центральні державні установи прибули навіть ще пізніше. Але Петлюра, коли я приїхав, був уже в Камянці. Довідавшись про мій

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

приїзд, він 31. жовтня прислав до мене свого осаула О. Доценка, і я поїхав до нього, щоб поінформуватися про становище на фронті.

Петлюру я застав в якомусь пригніченому стані. Після взаємних інформацій він почав мені з огірченням оповідати, що невідповідальні люди втягують Омеляновича-Павленка до політики, під їх впливом Омелянович-Павленко прислав йому листа з вимогою, щоб була скликана державна нарада з участю представників війська й то якнайскорше. Петлюра питав мене, чи слід скликати таку спільну нараду уряду і керівників війська. Я сказав, що попередній досвід нашої боротьби показав, що втягувати військо в політику не має рації, особливо в такі моменти, коли керівники армії повинні всю енергію скерувати на підготову для дальшої боротьби з ворогом. Що треба зробити, так це скликати при першій можливості законодатний орган, а крім того уряд повинен бути тут в тилу армії, а не десь там за Збручем. На це Петлюра мені нічого не сказав, але я побачив, що він був проти наради, якої домагався Омелянович-Павленко. Про становище на фронті Петлюра сказав, що має надію на успішний наступ нашої армії проти большевиків.

Прощаючись з Петлюрою, я помітив знову, як і при своєму останньому побаченні з ним в Галичині, якусь тривогу в його настроях щодо дальших перспектив нашої боротьби.

Тим часом життя в Камянці оживало. Крім Лівицького і деяких інших членів уряду, незабаром з Галичини приїхали центральні державні установи. Було відомо, що згідно з Ризьким прелімінарним договором перемиря кінчається 9. листопада, тому всі напружено ждали дальшого розвитку подій на фронті.

В цей час я несподівано довідався від нового голови уряду А. Лівицького, що 8. листопада в ставці командуючого армією в Ялтушкові відбулася державна нарада з участю Петлюри, всіх членів уряду і командирів дивізій на чолі з Омеляновичем-Павленком. Лівицький оповідав мені, що на нараді ухвалено: видати негайно закон про передпарламент і якнайшвидче його скликати. Постановлено також розпочати 12. листопада наступ проти большевиків. В кінці ухвалено відозву за підписом усіх членів уряду і командирів дивізій, в якій населення і військо заклика-лись до останнього рішучого бою з імперіялістичною Москвою. Більшість учасників наради, казав Лівицький, домагалися утворення постійного орґану з представників уряду і війська, але нібито йому, Лівицькому, вдалося переконати всіх, щоб цього не робити, а замісць цього видати відозву до населення від імени уряду і командування.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Я гадаю, сказав наприкінці Лівицький, що наш наступ проти большевиків буде успішний. А щодо передпарламенту, то рада міністрів уже обговорює проєкти законів про Тимчасову Конституцію і про скликання Державної Народньої Ради.

Того ж дня я мав нагоду ознайомитися зі змістом відозви, що її ухвалено на державній нараді 8. листопада. Повний текст цієї відозви був такий (подаю його за віденською «Волею» з 27. листопада 1920 р.):

«Український Народе! Волею Твоєю та наступом Твоєї армії звільнена частина України від ворога. Вона очищена від лютого пришельця, який грабував, насилував, вбивав, села у згарища перемінював, міста руйнував, Твоє добро нівечив та чужим був оцій землі. Ти зрозумів, Український Народе, що Твоя правда є святою. Ти зрозумів, що тільки заодно з власною своєю армією переможеш ворога й оце робиш геройські зусилля: Ти віддаєш своїх синів армії, помогаєш їй у всьому, що маєш, кормиш своє військо. І козак здобуває батьківські землі та без пощади жене ворога.

Але ще один кривавий бій маєш перед собою. І буде це останній бій. Ми запропонували большевикам мир, але вони відкинули наші пропозиції. Вони не захотіли покинути нашу країну. Вони прагнуть війни, жаждуть крови, хотять Твоєї неволі. Вони бажають собі війни — й Ти мусиш дати їм її. Повстань, як одна душа, одностайно стань до оборони Твоєї батьківщини й викинь чужих хижаків поза кордони рідних Твоїх земель. Головний Отаман військ У. Н. Р., а з ним укупі уряд та командування кличуть Тебе до останнього бою. То й Ти готуйсь, Український Народе!

Европейські держави врешті зрозуміли наші права та ввійшли на шлях політичних і торговельних взаємин з нами. Тому, що наш ворог — це ворог усього світу. Усьому світові він несе смерть і загубу. Там, де пишались щасливі села, де білими стінами ясніли церкви, де їхні хрести золотом мигтіли, де селянин мирно добував собі насущного хліба, де муравлиним життям міста кипіли, скрізь і всюди большевики залишили пустелю. Остались за ними тільки руїни й плач та зойки.

Скиньмо нарешті це наше прокляття! Удармо на ворога, виженім його з нашої землі, политої святою кровю її синів, та розпочнімо нове буття! А буде воно таким, як Ти, Український Народе, вирішиш.

В єднанні сила й побіда! У Твоєму імені, Український Народе,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ми домагаємось від усіх громадян краю цілковитого послуху. Вперед з Божою поміччю!

Головний Отаман Петлюра. Члени уряду: А. Лівицький, О. Саліковський, А. Ніковський, С. Тимошенко, В. Прокопович, Є. Архипенко, П. Красний, в. о. міністра війни Галкін, керуючий міністерством фінансів Відибіда. Командуючий армією М. Омелянович-Павленко, начальник штабу армії П. Липко. Командири дивізій і частин: Базильський, О. Загродський, О. Удовиченко, Ю. Тютюнник, Безручко, Бурковський, Долуд, Гулий.

8. листопада 1920 року».

На мене ця відозва зробила не зовсім добре враження. Автори відозви, з незрозумілих для мене причин, зовсім обминули всі ті найважніші справи, як напр. політичний устрій на Україні, земельна справа та ін., що в той час надзвичайно хвилювали народні маси на Україні. Взагалі ситуація на Україні була революційна. В цих умовах кликати український народ до «останнього кривавого бою» з большевиками і згадувати при цім лише про Бога і церкву було, очевидно, замало. З цього погляду ця відозва значно відрізнялася від відозв попередніх урядів У. Н. Р., що ставили перед українськими масами окрім національно-політичних також справи суспільно-господарські.

Це була остання відозва уряду У. Н. Р. на своїй території. Бо раптом ситуація на фронті так радикально змінилася, що ввесь державний центр У. Н. Р. мусів негайно податися знову на захід.

Вже раніше було відомо, що большевики після перемиря на польському фронті почали енергійний наступ проти Врангеля на півдні України. В цім наступі брав участь також Махно з своїм військом, вступивши знову (це вже втретє за чергою) в союз з большевиками. Тепер, коли термін перемиря на польському фронті кінчився, большевики негайно перейшли в наступ також проти української армії. Тут вони скористалися нагодою, яку їм дали самі українці.

Сталося так, що учасники згаданої наради, захопившися «високою політикою», забули про те, що такі справи як встановлення терміну наступу на фронті не повинні виходити за межі найвужчого кола відповідальних людей. Тим часом постанова ялтушківської наради про наступ нашого війська вже на другий день перестала бути таємницею. Так, напр., один з учасників цієї наради згадуваний Ю. Магалевський в своїх споминах («Літ.-Наук. Вісник», Львів 1927, кн. IX—X) пише: «На другий день після наради в Ялтушкові 8. листопада, де вирішено по-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

чати наступ всім військам 12. листопада, вже в Могилеві 9. листопада вечером чув я на власні вуха, як старшини наші з панночками на вулиці говорили про цей наступ. Говорили про цей наступ всі, і мене навіть жиди питали про це».

Наслідків такої «підготови» нашої армії не довелося довго чекати. Довідавшись про плани нашого командування, большевики негайно розпочали наступ проти нашого фронту. Вже 10. листопада, тобто за два дні до призначеного наступу нашої армії, большевицька кінnота зробила глибокий прорив на нашому фронті на північ від Могилева, де оперувала дивізія Удовиченка. Наша армія не чекала цього наступу, тому почала відступати на захід, бо ворог був у багато разів сильніший.

14-го листопада уряд покинув Камянець і подався в Галичину. А через тиждень (21. листопада) вся українська армія в кількості коло 30.000 людей, разом з російськими відділами Перемикіна і Яковлева, після тяжких боїв з большевиками також залишила Наддніпрянську Україну і перейшла за Збруч.

Коли я приїхав після евакуації Камянця в Станиславів, то там вже було відомо, що армія Врангеля також розбита большевиками. Це сталося саме в той день (16. листопада), як большевики після відступу нашої армії захопили нашу тимчасову столицю — Камянець.

З приводу поразки Врангеля Мілюков в своїй книзі «Россія на переломѣ» (Т. II, ст. 219, 228) пише:

«По суті не було ріжниці між причинами невдачі Врангеля і всіх попередніх спроб «білої» боротьби. Ріжниця в положенні звичайно була. Вона була в тому, що до кримської спроби Врангель приступив у повній свідомості помилок, зроблених його попередниками. Але... і вибір співробітників і політика, яку він провадив, стояли в повній суперечності з первісними намірами Врангеля. «Ліва політика правими руками», що була проголошена устами Струве, просто перетворилася в праву політику виразного партійного й клясового характеру, яка й мусіла була привести до попередніх наслідків».

І далі: «Три питання: земельне, національне і відношення до населення треба було вирішити інакше, ніж вони були вирішені за Денікіна. Але вірні рішення були все л і в і рішення. Врангель був кандидатом п р а в и х. З чисто воєнною рішучістю він взявся з кимбудь і якимибудь способами, аби тільки досягнути успіху.

Але «ліві» рішення приймались Врангелем тільки як спосіб, а не як ціль. І дуже скоро з цеї всієї переоцінки цінностей ви-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

глянула попередня права психологія. «Ліва» політика фатально переставала бути лівою, попадаючи в «праві руки». Так було з земельною справою, так було з формою управління, так було з національним питанням».

Так само варшавська «Свобода», орґан Російського Політичного Комітету, з приводу невдачі Врангеля писала (17. грудня 1920): «Неможливо переконати народні маси в тому, що вчорашні його вороги, поміщики і прислужники царизму, хотять знищити його сьогоднішніх ворогів, комісарів і комуністів для його ж, народу, щастя. Як би не були красномовні такого роду прокламації, народ завжди в цім бачить фальш і не повірить... З цією психологією народу або мало, або зовсім не рахувались ні Колчак, ні Денікін, ні Врангель, і в цім треба шукати одну з головних причин їх поразки».

Так пояснювали собі невдачу Врангеля російські політичні діячі, що ставились прихильно або йшли разом з Врангелем. Інакше подивилися на причини поразки української армії деякі тодішні керівники українського уряду і взагалі правого українського табору: всю головну вину за листопадову катастрофу 1920 року вони перенесли на Петлюру і зовсім не брали при цім на увагу ту політику «правої психології», під знаком якої вони працювали, починаючи з Винниці.

Тим часом большевики, звільнивши свої сили на зовнішньому фронті, почали зміцняти свої апарати влади на Україні під захистом регулярних московських армій. Це віщувало недобрий кінець для збройних змагань Української Народньої Республіки.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

РІК НА ЕМІҐРАЦІЇ

(листопад 1920 — листопад 1921)

XXIII. СПРОБИ РЕОРҐАНІЗУВАТИ ПРОВІД У. Н. Р.

Ситуація на еміґрації після листопадової катастрофи 1920 р. Закон з 12. листопада 1920 р. про «тимчасове Верховне Управління» і про «Державну Народню Раду». Віденська «Всеукраїнська Національна Рада» і причини її самоліквідації. Тарнівська «Рада Республіки» і її діяльність. Настрої серед української еміґрації поза Польщею. Нова ситуація в Тарнові після підписання Польщею Ризького договору з Совітською Росією і припинення діяльности «Ради Республіки».

Після листопадової катастрофи 1920 року серед українців, що опинилися на еміґрації, запанувала безпорадність і безнадійність. Всі шукали винних в тому, що сталося. Підняла голову стара опозиція проти Петлюри. Мовляв, це він завинив нову катастрофу на фронті. Ті, що так говорили, забували, що уряд і командування були в не меншій мірі відповідальні за те, що підготова до нового наступу проти большевиків, як ми бачили, не була на відповідному рівні.

Невдачі на фронті були лише приводом, щоб почалася ця нова акція проти Петлюри. В дійсності за всім цим ховалися старі плани противників Петлюри — усунути його від провідного становища в державному центрі У. Н. Р. Це виявилося зараз же після того, як наша армія після невдач на фронті відступила і була інтернована на території Польщі.

Коли на фронті сталася катастрофа, я і Безпалко виїхали в Галичину з наміром розпочати там видання періодичного орґану. Вже по дорозі в Станиславів ми побачили, що треба шукати способів для оздоровлення тої атмосфери, що запанувала серед нашої еміґрації. В Станиславові ми довідались, що з-за кордону приїхали до Львова члени української соц.-дем. партії Б. Матюшенко і М. Шадлун. Тому з участю їх і Романченка, що

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

приїхав з фронту, 24.—28. листопада у Львові відбулася нарада Ц. К-ту УСДРП для обговорення ситуації. Всі учасники наради висловились за те, щоб утворити за кордоном орґан обєднання українських національних сил, що опинилися на еміґрації. Поки не сталася катастрофа на фронті, була надія, що на території України вдасться скликати передпарламент. Тепер про це не могло бути мови. Тим часом разом з урядом і армією з України виїхала велика кількість інтеліґенції і взагалі свідомого українського громадянства (понад 7.000 людей). Тому після обговорення ситуації нарада ухвалила резолюцію, в якій говорилося, що уряд У. Н. Р. має «негайно скликати Українську Національну Раду, як орґан представництва всіх політичних партій України, з функціями передпарламенту на час до скликання орґану народнього представництва на території У. Н. Р.». Статут такого орґану мав виготовити уряд у порозумінні з українськими політичними партіями та громадськими орґанізаціями.

Та ще не скінчилася ця наша нарада, як ми довідалися, що декотрі керівники армії разом з деякими членами уряду беруть участь в політичній акції проти Петлюри, як Головного Отамана і Голови Директорії. Ще коли я був у Камянці, то там у звязку з державною нарадою в Ялтушкові мені оповідали, що в армії заходами Загродського, Долуда та Ю. Магалевського, що був референтом в культурно-освітніх справах при штабі армії, висувалася ідея військової диктатури на чолі з Омеляновичем-Павленком. Тепер 26. листопада в Тернополі відбулася довірочна нарада з участю Омеляновича-Павленка, Ю. Тютюнника, Удовиченка, Загродського, Базильського, Долуда та інших представників війська і членів уряду Є. Архипенка і П. Холодного. На цій нараді ухвалено: 1) негайно скликати нараду з представників уряду, війська і громадянства, що вийшло з України разом з армією; 2) уповноважити командуючого армією звернутися до французьких представників у Варшаві з просьбою, щоб вони взяли під свій захист українських вояків і 3) домагатися від польського командування, щоб була збережена орґанізація армії У. Н. Р.

З доручення наради Омелянович-Павленко негайно виїхав до Варшави для переговорів у цій справі. А Архипенко, приїхавши в Тарнів, де знову розташувався уряд У. Н. Р. разом з центральними державними установами, почав інформувати всіх, що, мовляв, ситуація ясна: з Петлюрою скінчено. Армія бере у свої руки справу. Буде скликаний передпарламент з 50 осіб, а з Петлюрою хай його прихильники роблять, що хотять. Армія в разі потреби переїде в Румунію, яка, мовляв, буде воювати з Совітами.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Довідавшись про всі ці плани своїх противників, Петлюра пробував паралізувати цю акцію. Насамперед він поспішив затвердити проєкти законів про «тимчасове Верховне Управління» і про «Державну Народню Раду», що були ухвалені радою міністрів ще на території України[20]). Як відомо, ці закони залишилися потім конституційною основою для державного центру У. Н. Р. до кінця його існування на еміґрації. Особливо закон про «тимчасове Верховне Управління» відограв важливу ролю в дальшому існуванні державного центру У. Н. Р. Так, в цім законі, між іншим, говорилося:

«Коли Голова Директорії не зможе виконувати своїх обовязків через хворість, відїзд та з інших причин, то його часово з ухвали Державної Народньої Ради заступає Голова Державної Народньої Ради... До скликання Державної Народньої Ради заступництво Голови Директорії надається Колеґії, яка складається з трьох членів: голови ради народніх міністрів, порядкуючого в Надвищому Суді У. Н. Р. і представника всіх політичних партій України... До скликання Колеґії Голову Директорії заступає голова ради народніх міністрів».[21])

На підставі цього закону в 1926 р., коли Петлюра був убитий, А. Лівицький, що був тоді головою ради міністрів, вступив у виконання обовязків Голови Директорії Української Народньої Республіки.

В законі про «Державну Народню Раду» зазначалося, що

---

[20]) Як оповідав мені А. Лівицький, Петлюра затвердив ці закони 2. грудня 1920 р. в Тарнові, але дата була поставлена 12. листопада 1920 р., тобто тим днем, коли ці закони ухвалила рада міністрів.

[21]) Треба зазначити, що «Закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в У. Н. Р.» в значній своїй частині був по суті перерібкою згадуваного проєкту «Тимчасового закону про державний устрій та порядок законодавства», що був ухвалений 14-го лютого 1920 р. в Камянці підчас Зимового походу. Ріжниця була та, що в проєкті «Тимчасового закону» Директорія залишалась як колеґіяльна державна установа, тоді як в законі про «тимчасове Верховне Управління» говорилося про «Директорію в особі голови Директорії», тобто Петлюру одного проголошено за верховну владу Української Народньої Республіки. В законі про «тимчасове Верховне Управління» немає параґрафів, що були в проєкті «Тимчасового закону» про армію, зокрема про права головного отамана і головнокомандуючого армією. Зате в цім законі є наведений вище артикул про новий порядок заміщення голови Директорії, яким фактично касувалася постанова Директорії з 15. листопада 1919 р., в якій говорилося, що на випадок смерти Петлюри «все верховне керування державними справами Республіки та її озброєними силами покладається на залишившихся в живих членів Директорії або одного з них».

Отже закон 12. листопада 1920 р. вніс значні зміни в конституційне життя державного центру У. Н. Р.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Державна Народня Рада є «тимчасовий орґан народнього представництва» з законодатними функціями і складається «з представників населення, політичних, громадських, наукових, професійних і кооперативних орґанізацій і установ».

Крім затвердження цих законів, Петлюра почав переговори з політичними партіями. Так, 6. грудня він запросив до себе на нараду представників соц.-демократів, соц.-революціонерів, соц.-федералістів, нар.-республіканців і сам.-соціялістів. Всі представники цих партій висловились на цій нараді за негайне скликання законодатного орґану з представників ширшого громадянства. Щодо участи армії, то був висловлений погляд, що армія має бути безпартійна і що участь представників війська в біжучій політиці внесла б розбрат в ряди вояцтва. Петлюра свого погляду не висловив, зазначив лише, що він проти участи армії в такому орґані, і запропонував, щоб партії щодо всього іншого порозумілися між собою.

На другий день в Тарнові відбулася нарада представників зазначених партій під головуванням М. Шадлуна. На цій нараді ухвалено: Уряд У. Н. Р. має в найближчому часі скликати Українську Національну Раду з представників від партій і від громадських орґанізацій. Військо і неполітичні орґанізації в Раді участи не беруть. Рада має законодатні функції і існує лише до часу скликання на Україні всенароднього представництва — парламенту.

Так була започаткована акція обєднання українських національних сил на еміґрації. Для продовження підготовних переговорів у цій справі О. Безпалко виїхав зі Львова у Тарнів. Я залишався у Львові. Якось в кінці грудня, коли справа з утворенням Національної Ради ще не була остаточно вирішена, до мене по дорозі з Тернополя до Тарнова заїхав Омелянович-Павленко. Із розмови з ним я побачив, що «верхи» армії дійсно настроєні проти Петлюри.

Омелянович-Павленко оповідав, що військо голодує, і є багато хворих. Лютує цинга (скорбут). Через тяжкі умови життя багато вояків утікає, хто куди може. Армія зменшується: із 30.000 вояків, що перейшли Збруч, лишилося тільки коло половини, із них до 5.000 старшин. У війську велике невдоволення Петлюрою і урядом. Омелянович-Павленко був тої думки, що большевики будуть знову вести війну з Польщею і матимуть успіх, бо поляки небоєздатні. Чи не краще було б для нас, казав він, щоб нашу армію перевезти в Румунію, там наших інтернованих годуватимуть краще, як тут.

Тим часом через кілька днів з Тарнова приїхав Безпалко з

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

песимістичними інформаціями щодо скликання Національної Ради. Він казав, що мабуть з цієї справи нічого не вийде, бо заходами Лівицького земці (кол. діячі орґанів місцевого самоврядування) і кооператори домагаються для себе половини всіх місць в Раді. Крім того, між Петлюрою і Лівицьким немає згоди. Петлюра взагалі скептично дивиться щодо наслідків скликання Ради, а Лівицький боїться, що Рада не буде «законопослушною», тому вживає всіх заходів, щоб напакувати туди своїх людей.

За таких обставин справа скликання Національної Ради вже почала було завмирати. Але тут трапилася подія, що примусила Петлюру поспішити з реалізацією цієї справи. Як я вже зазначав, ще у вересні 1920 р. заходами українських еміґрантів у Відні утворився був орґанізаційний комітет для скликання Всеукраїнського Національного Конґресу за кордоном. Але з цих заходів тоді нічого не вийшло. Спочатку від участи в конґресовій акції відмовилися галицькі партії, трохи згодом відійшли від справи українські соц.-демократи; інші ґрупи, як хліборобби-демократи і самостійники-соціялісти, взагалі не могли між собою порозумітися щодо завдань конґресової акції, — і так справа була похована.

Тепер, під впливом листопадових невдач на фронті, віденські еміґранти знову взялися до консолідації українських національних сил на еміґрації. Наслідком цього 23. грудня у Відні повстав орґанізаційний комітет для скликання Всеукраїнської Національної Ради як «орґану громадської репрезентації українського народу». А незабаром, 4. січня 1921 р., там же у Відні відбулися установчі збори «Всеукраїнської Національної Ради» з участю представників від еміґрації з Наддніпрянської України, з Галичини і Кубані. Головою Ради обрано було С. Шелухина, заступником голови О. Грекова та Р. Перфецького і секретарем М. Залізняка.

Довідавшись про все це, Петлюра 9. січня 1921 р. підписав ухвалений радою міністрів «закон про Раду Республіки». В цім законі щодо компетенції і складу «Ради Республіки» говорилося:

«З-за неможливости скликати на чужій території Державну Народню Раду згідно з законом 12. листопада 1920 року, на час перебування Правительства Української Народньої Республіки поза межами території Республіки утворюється Рада Республіки, яко тимчасовий зверхній орґан народньої влади, якому належить повнота влади.

Державний устрій і постійна конституція, зміни засад робіт-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ничого і земельного законодавства та прав національних меншостей в звязку з національно-персональною автономією належить до компетенції повноправного орґану Народнього Представництва, що його буде скликано на території Української Народньої Республіки.

Рада Республіки складається з 67 депутатів — уповноважених представників політичних партій і громадсько-політичних орґанізацій України, що почали свою діяльність до 1. липня 1919 року».

Так майже рівночасно повстало два орґани обєднання українських національних сил на еміґрації — «Всеукраїнська Національна Рада» у Відні і «Рада Республіки» в Тарнові.

Вже той факт, що ідея створення орґанів консолідації українських сил на еміґрації виникла майже одночасно в різних осередках розміщення еміґрації, свідчить про те, що ця ідея була актуальна і своєчасна. Але життя на еміґрації взагалі несприятливе для конструктивної праці орґанів громадського представництва. Історія діяльности тарнівської і віденської Ради це наочно підтвердила. Не минуло й кількох місяців, як обидві Ради, внаслідок внутрішньої розбіжности своїх сил, припинили свою діяльність.

Перша закінчила свою діяльність віденська Рада. Як своїм складом, так і завданнями віденська Рада відрізнялася від тарнівської Ради Республіки. В Раді Республіки була заступлена тільки Наддніпрянська Україна, у віденській Раді брали участь також представники Галичини і Кубані. Рада Республіки була «тимчасовим зверхнім орґаном народньої влади, якому належала повнота влади». Віденська Рада, згідно з постановою загальних зборів Ради з 12. лютого 1921 р., ставила собі більш обмежені завдання: «допомогати усім українським державним територіям в боротьбі, впливаючи на кожний державний центр в напрямі платформи Ради до можливої згоди між ними, щоб підчас остаточного вирішення східньо-европейської проблеми всі три державні центри (Наддніпрянської України, Галичини і Кубані — І. М.) однодушно і з однаковими вимогами виступили перед рішаючими чинниками в обороні наших безспірних і справедливих національно-державних прав».

Але це була програма, яку збиралися проводити в життя лише деякі з тих політичних ґруп, що входили до віденської Ради. Друга частина членів Ради, а саме представники еміґрації з Галичини і самостійники-соціялісти, що були головними ор-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ґанізаторами віденської Ради, ставили собі інші завдання. Так, вже незабаром після того, як зорґанізувалася віденська Рада, вийшло на яв, що самостійники-соціялісти — О. Андрієвський, член колишньої Директорії, і Олександер Макаренко — ставили собі завдання: за допомогою членів Ради — галицьких діячів правого табору — повалити державний центр У. Н. Р., а головно усунути Петлюру, як провідника цього центру.

Та незабаром виявилося, що й ці дві ґрупи, крім свого «протипетлюрівського» наставлення, в дійсності не мали нічого спільного між собою. Більше того. Самостійники-соціялісти на власну руку і навіть тайно від своїх однодумців — галичан підготовляли акцію, що йшла всупереч з поглядами і цілями не тільки представників галицької еміґрації, але й всіх інших членів віденської Ради. Про цю сепаратну акцію сам.-соціялістів стало відомо в кінці квітня 1921 р. після того, як у віденській та львівській українській пресі був надрукований текст «Декляраці» з 14. березня 1921 р. за підписом О. Грекова, члена кол. Директорії О. Андрієвського і Олександра Макаренка. Повний текст цієї декляраці був такий (подаю за віденською «Волею» з 23. квітня 1921 р.):

«Зібрані представники українських партій та орґанізацій, зважившн сучасний політичний мент, уважають конечним ухвалити слідуюче:

1. Уряд От. Петлюри в теперішнім його складі довів свою абсолютну неспосібність до здійснення національного відродження України і звільнення території від большевицької окупації.

2. Уряд От. Петлюри мусить бути змінений і поповнений елементами, які репрезентують українські сфери національні, політичні і демократичні.

3. Національний Український уряд повинен змагати до увільнення України від большевиків і анархії та установити в краю демократично-республіканську систему і суспільний лад.

4. Українська Народня Республіка повинна увійти в тісний союз військовий, політичний і економічний з Польщею і Францією.

5. Життєвим інтересом Української Республіки є сконсолідування і тривале існування Польської Держави.

6. Всі порозуміння і договори, підписані дотепер поміж Польщею та Україною, повинні зберегти свою силу і мусять бути поповнені новими трактатами, корисними для обох держав.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

7. З погляду на те, що справа Сх. Галичини є внутрішньою справою Польської Республіки, Національний Український Уряд заявляє в цьому питанні своє цілковите незаінтересування.

8. Зєдинені українські міродайні кола національні, політичні і соціяльні повинні негайно звернутися до Держав Антанти з метою одержати од них допомогу і протекторат для України, окупованої большевиками.

За згідність:
підполк. Чернушенко.

Власноручні підписи:
Ґен. Греков, Др. Андрієвський,
О. Макаренко.

Відень, 14. III. 1921».

Цей сепаратний виступ самостійників-соціялістів, неначе бомба, розбив з середини віденську Раду. Вже 21. квітня з Ради виступили представники галицької еміґрації і цілий ряд представників інших ґруп. А на другий день Виконавчий Комітет віденської Ради ухвалив постанову, в якій осуджував самочинну акцію «деяких членів» Ради і заявляв, що «Всеукраїнська Національна Рада перестала існувати».

Довше проіснувала тарнівська Рада Республіки. Коротко, історія її діяльности була така. Урочисте відкриття Ради Республіки відбулося 3-го лютого 1921 р. в присутності Петлюри, членів уряду і коло 40 членів Ради Республіки, що складалася з представників політичних партій і професійних та культурно-освітніх орґанізацій.[22]) Головував на зборах Іван Липа, як старший віком. У своїй вступній промові він сказав, що народнє представництво, яким є Рада Республіки, — це традиційно-історична влада на Україні. Форма цієї влади — стародавні князівські віча, козацькі, навіть чорні ради, сойм Богдана Хмельницького, сойм українських еміґрантів після поразки Івана Мазепи і інших. А в часі останньої революції — Центральна Рада, Трудовий Конґрес.

Після Липи промовляв Петлюра. Він спинився головно на чергових завданнях державного центру У. Н. Р. В загальній частині своєї промови, рахуючись очевидно з настроями, що

[22]) На підставі закону про Раду Республіки, до складу її входили представники: укр. с.-д., соц.-федералістів, сам.-соціялістів, хліборобів-демократів, нар.-республіканців і української селянської соціялістичної партії, що утворилася ще в квітні 1919 р. в Рівному з невеличкої ґрупи правих соц.-революціонерів і частини членів Трудового Конґресу. Крім того, в Раді Республіки були заступлені: спілка залізничників, спілка поштовиків, місцеві самоврядування (земства), українська кооперація і культурно-освітні орґанізації. Українські соц.-революціонери довший час збиралися також дати своїх представників, але кінець кінцем вирішили цю справу неґативно.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

панували тоді серед війська і громадянства на еміґрації, він між іншим сказав:

— Наш народ політично виріс за роки визвольної боротьби і під тягарем чужої окупаційної влади ясно зрозумів, що тільки своя народня влада забезпечить йому лад, дисципліну та економічний розвиток — ці підвалини державного життя. В основу свого державного життя український народ кладе принцип демократичности. Він вимагає поваги до прав своїх і, що головно, не допустить єдиновлади. Як показав історичний досвід, спроби накинути українському народові волю єдиної людини завжди терпіли невдачі, і авантюри в цьому напрямку тільки руйнували життя, ослабляли опір чужим впливам, кидали Україну в обійми чужоземців.

На слідуючому засіданні Ради Республіки обрано постійну президію в складі: голова І. Фещенко-Чопівський (с.-ф.), заступник П. Пилипчук (нар.-респ.) і секретар С. Бачинський (сел.-соц.). За підписом цієї президії незабаром (в кінці березня) був оголошений в українській пресі за кордоном «Універсал до Українського Народу», ухвалений Радою Республіки.

В цьому Універсалі заявлялося:

— «Селяне-хлібороби, робітники і всі громадяне України, знайте, що час нашого визволення недалеко. Ваше правительство і військо на чолі з Головним Отаманом Петлюрою находиться на чужині, але вони не тратять надії на Самостійну Україну.

Щоб обєднати всі громадські сили, які мусіли йти з армією на чужину, скликано Раду Республіки України, в якій працюють для добра Українського Народу представники українських народніх і демократичних партій та громадських орґанізацій. Рада Республіки є найвищою властю, яка зараз порядкує й буде порядкувати всіми справами України після повороту українського війська на рідну землю, аж поки сам Український Народ вільними голосами вибере представників до Всенароднього Зібрання України — Парламенту...

Рада Республіки, в згоді з попередніми законами і постановами Українського Правительства, заявляє, що вся земля на Україні повинна належати трудовому селянству. Робітники України, які так мучаться під кривавою властю російських комуністів, повинні знати, що Рада Республіки хоче установити громадянські права і свободу робітництва, одібрані у нього неситими большевицькими комісарами».

Універсал кінчався словами:

«Народе Український! Ти, що кладеш своє життя в оружній

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

боротьбі з московськими грабіжниками! Селяне, робітники і всі громадяне — борці за волю України, готуйтеся до повороту Вашої єдиної законної власти на Україну. Збирайте силу на той час, коли вас Рада Республіки і Правительство України покличуть на трудну й рішучу боротьбу з російськими завойовниками — комуністами. Не робіть неорґанізованих повстань, які іноді більше шкодять собі, чим ворогові.

Збирайте велику силу й виступайте на ворога після наказу Українського Правительства, яке через своїх післанців дасть розпорядження в той час, коли буде треба. Будьте готові на всякий час боротьби. Весна й літо 1921 року мають рішити долю Українського Народу, чи буде він ще далі рабом Росії, чи вижене з своєї країни московських грабіжників і створить свою сильну й самостійну Українську Народню Республіку.

Рада Республіки певна, що після тяжкого московського знущання та поневіряння під чужою властю Український Народ заодно з Радою Республіки, Правительством і Військом таки вибоpе собі вільне і самостійне життя в своїй Незалежній Народній Республіці».

Здавалося, що Рада Республіки відограє ролю важливого чинника в державному центрі У. Н. Р. і що між Радою Республіки і Петлюрою існує згода та порозуміння. В дійсності Рада Республіки не мала сприятливого ґрунту для конструктивної праці.

І справді, в перші місяці свого існування (лютий — квітень 1921 р.) Рада Республіки в значній мірі спричинилася до оздоровлення еміґраційного життя в Польщі та в інших країнах Европи. Фактом свого існування Рада Республіки допомогла державному центрові У. Н. Р. врятувати себе від передчасного занепаду.

Тим часом загальне становище центру У. Н. Р. після підписання (18. березня 1921 р.) в Ризі польсько-совітського договору значно погіршало. Вже на початку свого перебування на еміґрації державний центр У. Н. Р. був поставлений поляками в дуже тяжкі умови. Голодування вояків по таборах, а також урядовців у Тарнові було звичайним явищем. З приводу цього напр. М. Шадлун ще в січні 1921 р. в листі до мене з Тарнова писав:

«Становище урядовців щодалі гіршає. Їх 2.500 душ, на їх утримання треба в місяць коло 15 мільйонів марок, а уряд польський не дає їм нічого. Ґрунт для повного розкладу. Єдиний вихід — радити всім шукати собі роботи на стороні, а не чекати коштів від уряду. Чим більше вдивляєшся в становище і перспективи для цих 2.500 душ, тим більший сум і жах бере».

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Так само П. Феденко, що незадовго перед тим примандрував з совітської України, де він залишався з липня 1920 р., трохи пізніше (22. березня 1921) писав мені з Тарнова: «Був я оце в таборі в Ланцуті. Там було Шевченкове свято... В Ланцуті за 1920 і початок 1921 р. поховано більше 2.000 українців! Балакав з військовими. Жаліються на все, та це й зрозуміло. Годують погано, поляки — «союзники» поводяться недостойно, принижують гідність людини і українця. Правительство... козакам не присилає нічого, хоч могло це робити. Ні інформацій, ні книг».

Після підписання Ризького договору в Тарнові і в таборах, як я сказав, ще погіршало. Хоч поляки запевняли, що все буде гаразд, але на ділі було інакше. Як наслідок цього, українські вояки в таборах, а також урядовці в Тарнові та Ченстохові почали рятувати себе «самотужки». Багато молоді перебиралося в Чехію, де знайшли змогу вчитися. Інші виїздили на працю в Німеччину, Францію та інші країни. Орґанізоване політичне життя державного центру Української Народньої Республіки на еміґрації завмирало.

В звязку з ситуацією, яка утворилася в Польщі після підписання Ризького договору, я і П. Феденко в другій половині квітня виїхали в Берлін, Відень і Прагу, щоб побачити, чим живе наша еміґрація поза Польщею, та намітити собі план дальшої політичної роботи за кордоном. Після того, як Польща замирилася з совітською Москвою, для нас стало ясно, що відновлення української збройної боротьби неможливе в ближчому часі, а тому шкода товктися всім українцям біля центру У. Н. Р., що в цій новій ситуації тратив своє попереднє значіння. Отож перед тим, як вирішити справу, що маємо далі робити, ми хотіли «подивитися на Европу» та побачитися зо своїми однодумцями в Берліні та Відні, які ввесь час настоювали на тому, щоб я і Феденко покинули Польщу і переїхали до них на захід, де були вільніші умови політичної діяльности. За ввесь час української революції це була наша перша подорож в держави Центральної Европи.

Ця подорож, дійсно, допомогла нам докладніше орієнтуватися в тодішній ситуації. У Берліні, Відні і Празі ми побачили, що наші українці поза Польщею вже жили самою атмосферою еміґрації. Більшість вважали, що центр У. Н. Р. в своєму тодішньому складі збанкротував і не міг репрезентувати перед світом ідею української державности. За невеликими винятками, це був погляд богатьох з тих українських еміґрантів, з якими

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

нам доводилося зустрічатися підчас цієї своєї подорожі, як напр. М. Шадлун, М. Порш, В. Винниченко в Берліні, М. Ґалаґан, Б. Матюшенко, А. Крушельницький, С. Шелухин у Відні, Микита Шаповал у Празі і т. д.

В звязку з таким поглядом на справу наші однодумці (М. Ґалаґан, М. Шадлун та ін.) катеґорично домагалися, щоб Ц. К. УСДРП відкликав своїх представників з Ради Республіки.

Найбільш хаотичне враження на нас зробила українська колонія у Відні. Сталося так, що прямо з потягу ми попали в одну з віденських каварень, «Herrenhofkaffee», де побачили майже всіх видатніших українців, що жили тоді у Відні. Велика заля каварні була переповнена виключно українцями, представниками різних українських ґруп, орґанізацій і т. п. Всі вони «конферували» собі за окремими столами. Тут ми побачили: М. Грушевського з його однодумцями М. Чечелем, М. Шрагом і П. Христюком, далі Д. Донцова, Д. Антоновича, М. Ґалаґана, Б. Матюшенка і багатьох інших. Між іншим, тут ми довідалися, що віденська ґрупа українських соц.-революціонерів саме тоді розпочала переговори з совітською владою на Україні в справі свого повороту на Україну і з цією метою делеґувала О. Жуківського в Харків для попередніх переговорів. Друга сенсаційна подія, про яку тоді всі там говорили, був згаданий сепаратний виступ самостійників-соціялістів у віденській Національній Раді. Саме в цей час в українській пресі у Відні та в Галичині була оголошена «деклярація» за підписом О. Грекова, О. Андрієвського і О. Макаренка.

У Відні ми пробули біля тижня. Після Тарнова це була тоді найбільша українська еміґраційна колонія в Европі. Між іншим, у Відні я мав тоді зустріч з членами кол. Директорії А. Макаренком і Ф. Швецем, з от. А. Мельником, Дмитром Левицьким, що був нашим послом у Данії, а пізніше стояв на чолі Українського Національно-Демократичного Обєднання (УНДО) в Галичині, і з багатьма іншими українськими діячами. Майже всі наші віденські еміґранти жили без якогонебудь конкретного діла і здебільшого витрачали час на взаємні сварки та безконечні конференції про «високу політику».

Підчас цієї своєї подорожі ми побачили з преси та з розмов з деякими чужинцями, що в цей час за кордоном орґанізована українська пропаґанда майже припинилася. Українські дипломатичні місії, через безперестанні скорочення свого складу і коштів, вже не могли провадити тої пропаґандивно-інформаційної праці, яку провадили раніше. А наші еміґрантські політичні ґрупи та орґанізації займалися більше загальною

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

політикою і не уділяли належної уваги цій справі. Як ми помітили, особливо відчувалася потреба в систематичній і добре поставленій пропаґанді серед зах.-европейських соціялістів, що в той час, як уже я зазначав, набирали великого впливу в політичному житті багатьох країн Зах. Европи.

Вже при зустрічах з представниками німецьких соц.-демократів у Берліні, потім у Відні (О. Бауер, Ф. Адлер та ін.) ми побачили, що вони з великим упередженням ставились до української визвольної боротьби, очевидно, під впливом ворожої пропаґанди. Дехто з соціялістичних діячів, як напр. К. Каутський, просто нам казали, що українська проблема для них ще неясна. Приблизно це саме нам заявили в Празі тодішні провідники чеських соц.-демократів А. Нємец, Ф. Томашек, Я. Астер. Вони казали, що їм бракує докладніших інформацій про Україну, тому радили нам звернути на це увагу.

Всі ці наші зустрічі з німецькими та чеськими політичними діячами переконали нас в тому, що ми мусимо своє перебування за межами України по можливості використати для інформації світу про українську справу. З цим рішенням ми вернулися до Тарнова. Малося на увазі, в разі потреби, навіть відкликати своїх представників з Ради Республіки, аби присвятити якнайбільше уваги пропаґанді української справи в світі.[23])

За кордоном я і Феденко пробули біля місяця. За цей час в становищі центру У. Н. Р. відбулися значні зміни. Ще перед нашим відїздом з Польщі варшавський сойм ратифікував (15. квітня) мировий договір між Польщею і Совітською Росією. Наслідком цього польський уряд, виконуючи умови Ризького договору, заборонив формально політичну діяльність як російським, так і українським еміґрантам на території Польщі. У звязку з цим 26-го квітня в Тарнові під головуванням Фещенка-Чопівського відбулося останнє леґальне засідання Ради Республіки. На цім засіданні, крім закону про скорочення штатів урядовців державних центральних установ, прийнято таку постанову: «Через несприятливі політичні обставини, що утворилися після ратифікації мирового договору між Польщею і больше-

---

[23]) На цім місці слід зазначити, що вже в 1923 році Ц. Комітету УСДРП вдалося видати в Берліні такі публікації німецькою та анґлійською мовою з інформаціями про українську визвольну боротьбу: I. Mazepa: Der Bolschewismus und die russische Okkupation der Ukraine (Большевизм і російська окупація України); P. Fedenko: Der nationale und soziale Befreiungskampf der Ukraine (Національна і соціяльна визвольна боротьба України); Die Hungersnot in der Ukraine і The famine in the Ukraine (Голод на Україні).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

виками, засідання Ради Республіки припиняються на теренах Польщі».

Отож коли я і Феденко вернулися 16. травня в Тарнів, то там Рада Республіки вже відбувала свої засідання нелеґально. Це було новим важливим мотивом, що примусив українських соц.-демократів негайно відкликати своїх представників з Ради Республіки. В постанові Ц. К-ту УСДРП, що була ухвалена з цього приводу, говорилося:

«УСДРП, беручи участь в Раді Республіки, ставила своїм завданням в тяжкий переходовий час української державности впливати орґанізованим способом на консолідацію українських громадсько-політичних сил і шляхом критики та контролю над діяльністю існуючого українського урядового центру боронити демократичні традиції У. Н. Р., зберігаючи і зміцняючи таким чином ґрунт для дальшої боротьби за українську державність.

Після ратифікації мирового договору між Польщею та Росією Рада Республіки, як закордонний орґан обєднання українського громадянства, не може існувати леґально, а тому перестає бути засобом для відкритої пропаґанди і контролю над діяльністю українського урядового центру.

Незалежно від цього Рада Республіки, хоч і відограла певну позитивну орґанізаційно-виховуючу ролю для українського громадянства за кордоном і почасти на Україні, все ж не була в силі утворити відповідний урядовий центр, який би ясно уявляв біжучі завдання сучасного українського життя і був здібний до їх виконання...

В цих умовах дальша участь представників УСДРП в Раді Республіки не може бути корисною... Ц. К. УСДРП, не припиняючи дальшої боротьби за демократичну українську державність, ухвалює негайно відкликати представництво УСДРП з Ради Республіки».

Ця постанова була прийнята 18. травня. Того ж дня я був у Петлюри. Наша розмова торкалася головно дальшої діяльности Ради Республіки. Я поінформував Петлюру про постанову соц.-демократів щодо відкликання своїх представників з Ради Республіки. Вислухавши мене, Петлюра нічого не сказав, але почав з огірченням говорити про Раду Республіки і про те, що, крім критики та балаканини, він в її діяльності не бачить нічого позитивного. Врешті, сказав він, було б в інтересах справи, коли б Рада Республіки хоч на 1—2 місяці зробила собі ферії та припинила свою діяльність. Я вже не можу, казав він, витримати цеї атмосфери взаємного невдоволення та нападок. Всі на мене невдоволені. Тому хочу з кіннотою йти на Україну. Маю відомо-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

сті, що Савінков збирається в червні почати повстанську акцію в Росії.

На другий день я виїхав до Львова. Незабаром туди переїхав також Феденко. Але Рада Республіки й після виходу соц.-демократів не припиняла своєї діяльности, хоч внутрішній розклад її чим далі все більше зростав. Річ в тому, що соц.-демократи своєю участю в Раді Республіки все таки піддержували в ній певну рівновагу сил. Тому кабінет В. Прокоповича, що був утворений в березні 1921 р. замісць кабінету А. Лівицького, спирався на певну більшість в Раді Республіки. Тепер, після виходу соц.-демократів, самостійники-соціялісти разом з хліборобами-демократами та деякими іншими ґрупами розпочали акцію за повалення уряду Прокоповича. Вони хотіли використати нову ситуацію, що утворилася в Раді Республіки, і «леґальним шляхом» захопити провід в уряді У. Н. Р. Тому їм було не подорозі з соц.-федералістами, що майже ввесь останній рік, починаючи з Винниці, мали провід в раді міністрів. Наслідком цеї боротьби незабаром соц.-федералісти відкликали своїх представників з Ради Республіки і з ради міністрів. Утворилася криза кабінету.

15-го липня у Львів приїхали К. Маціевич і Кішківський, як уповноважені від соц.-федералістів для переговорів з представниками УСДРП. В розмові зо мною і Феденком вони заявили, що представники їхньої партії вийшли з Ради Республіки наслідком конфлікту з більшістю Ради, яка домагається утворення кабінету Лівицького — Тимошенка. А. Лівицький і С. Тимошенко, казали вони, інтриґують, бо домагаються портфелів премєра і закордонних справ, а Тимошенко, крім того, взагалі працює разом з самостійниками-соціялістами проти Петлюри. Маціевич і Кішківський заявили нам, що соц.-федералісти в новий уряд не дадуть своїх представників, якщо там будуть А. Лівицький, О. Ковалевський (нар.-респ.) або М. Білинський (сам.-соц.).

Вислухавши ці інформації, ми сказали, що, на нашу думку, Рада Республіки в своєму теперішньому стані нагадує колишні рештки комісій Трудового Конґресу, що поволі втратили свій вплив і значіння. Після дальшої розмови з нами Маціевич і Кішківський погодилися на нашу пропозицію, щоб для тіснішої співпраці утворити блок з представників соц.-демократів, соц.-федералістів і спілки залізничників та поштовиків.

Вихід соц.-федералістів з Ради Республіки дуже ускладнив ситуацію щодо ліквідації урядової кризи. В звязку з цим я, на домагання своїх однодумців, двічі їздив на початку серпня до Тарнова для переговорів з Петлюрою. В розмовах зо мною Петлюра погодився покликати на становище нового голови уряду

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

І. Фещенка-Чопівського, колишнього голову Ради Республіки, і 4. серпня звернувся до Фещенка-Чопівського з пропозицією утворити новий уряд. Але представники правого «блоку» (сам.-соціялісти, хліб.-демократи, нар.-республіканці і земці) зявилися негайно до Петлюри і заявили, що не згоджуються на кандидатуру Фещенка-Чопівського і, якщо Петлюра утворить новий уряд без порозуміння з ними, то вони відійдуть тоді від державного центру У. Н. Р. Замісць Фещенка-Чопівського вони висували кандидатом на голову уряду М. Білинського.

Довідавшись про це, Фещенко-Чопівський відмовився прийняти пропозицію Петлюри. Тоді на другий день (5. серпня) Петлюра призначив головою нового уряду П. Пилипчука, члена нар.-респ. партії. Ця ґрупа відцуралася від своїх однодумців з правого блоку і ще напередодні представники її заявили Петлюрі, що Рада Республіки не має далі існувати, і що новий уряд повинен призначити сам Головний Отаман без порозуміння з політичними партіями. Того ж дня на підставі постанови нової ради міністрів Петлюра видав наказ за підписом своїм і Пилипчука, в якому говорилося, що перша сесія Ради Республіки є закінчена, а друга буде скликана в найкоротшому часі.

Цей «непарламентарний» спосіб утворення нового уряду, як і несподіване припинення діяльности Ради Республіки викликали загальне невдоволення серед української еміґрації в Польщі. В значній мірі до цього спричинилася також та обставина, що кандидатура Пилипчука не мала симпатій навіть серед членів тої політичної ґрупи, до якої він належав. Тому нарада членів Ради Республіки в числі коло 25 депутатів заявила гострий протест проти «незаконних і нікого не зобовязуючих актів» Голови Директорії і доручила президії Ради Республіки скликати Раду Республіки після вакаційної перерви.

Але внутрішній розклад серед членів Ради Республіки пішов так далеко, що Рада Республіки вже більше не зійшлася. Крім соц.-федералістів, незабаром з Ради Республіки вийшли представники професійних спілок — залізничників і поштовиків. Також зїзд кооператорів у середині серпня в Ченстохові постановив «відкликати своїх представників із Ради Республіки і нових виборів не робити». Нарешті земці в кінці серпня скликали свій зїзд в Ченстохові і теж ухвалили постанову про вихід своїх представників із Ради Республіки.

Це все відбувалося в той час, як під впливом нової ситуації на Україні українська еміґрація в Польщі та в інших країнах Европи зовсім серйозно почала вірити і готуватися до відновлення збройної боротьби проти московських окупантів.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

XXIV. КІНЕЦЬ ЗБРОЙНИХ ЗМАГАНЬ У. Н. Р.

Ситуація на Україні в другій половині 1921 р. Процес членів Ц. К. УПСР у Києві. «Комітети незаможних селян» і їх вплив на руїну сільського господарства на Україні. Голод на Україні і політика совітської Москви. Українська еміґрація готується до всенароднього повстання на Україні. Український рух на Кубані. Повстанський штаб у Львові і умови підготови повстання. Похід повстанських відділів на Україну і невдача повстання. Трагедія під Базаром. Нова доба на еміґрації.

В той час як українська еміґрація під впливом невдач попередньої боротьби шукала шляхів реорґанізації проводу У. Н. Р., на Україні назрівали нові обставини, що принесли великі жертви для українського народу.

Треба сказати, що нелюдський режім московських большевиків на Україні не змінився і в 1921 році. Як раніше, так і тепер большевики безоглядно нищили все, що перешкоджало або, на їх погляд, могло шкодити їх пануванню на Україні. Щоб знайти оправдання для загального терору проти українців, в кінці травня 1921 року в Києві був орґанізований спеціяльний судовий процес проти членів Центрального Комітету Української Партії Соціялістів-Революціонерів: В. Голубовича — колишнього голови українського уряду за часів Центральної Ради, Н. Петренка, І. Лизанівського, І. Часника та ін. Ціль була — обчорнити і знеславити не тільки провідників цієї партії, але й саму ідею української державности. Крім соц.-революціонерів, до процесу притягнуто: С. Остапенка — колишнього голову уряду У. Н. Р., Г. Сиротенка — колишнього військового міністра в уряді Мартоса та ін.

Судив підсудних «Надзвичайний Трибунал», що складався з нікому невідомих людей: Кабаненка, Бідного, Гайцана і Марченка під головуванням Михайлика. Як прокуратори виступали російський комуніст (українського роду) Мануїльський і колишній український соц.-революціонер Лебединець. Як свідки на суді виступали: В. Затонський, М. Любченко — пізніший голова совітського уряду на Україні, О. Шумський,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ю. Мазуренко, Є. Касяненко, В. Чехівський — колишній голова уряду У. Н. Р., Волох — орґанізатор любарської авантюри в грудні 1919 р. та ін. Підсудних обвинувачувано в тому, що вони брали участь в боротьбі проти «влади робітників і селян».

Слід зазначити, що це була перша спроба з серії тих т. зв. «показових процесів», що їх потім большевики почали орґанізовувати систематично для боротьби з своїми «внутрішніми ворогами». Тому на цьому суді ще не зовсім добре функціонував цей большевицький «винахід» морального та фізичного нищення людей, що попадали на лаву підсудних. Цим лише можна пояснити, що присуд на цім процесі обмежився постановами про заслання підсудних в концентраційні табори тощо, а С. Остапенка і Г. Сиротенка звільнено зовсім. Правда, всі підсудні мусіли покаятися в своїх «помилках» і «гріхах». Але большевикам того вистачало, бо, прикриваючись маскою «справедливого суду», вони рівночасно без суду й слідства розстрілювали тисячами інших активніших українців.

Поруч з національним терором большевики грабували українське народнє господарство. Як і в попередніх роках, для успішного витягання хліба з України провадилась політика «розшарування» села за допомогою т. зв. «комітетів незаможних селян» («комнезами»). В Росії такі комітети (т. зв. «комбєди») були скасовані большевиками ще в 1918 р., але на Україні ці орґани існували й далі для збирання податків натурою з українського села. Як уже зазначено, «комнезами» діставали певний відсоток зібраного збіжжя на свою користь. Тому комітети незаможних селян були переповнені всякими паразитарними, дармоїдськими елементами, часто таких «незаможників» большевики просто присилали з Московщини, як своїх аґентів. Цим способом большевики хотіли знищити сільську опозицію — т. зв. куркулів, спираючись на бідніші верстви села.

Але намагання большевиків розколоти село зустріло на Україні величезні труднощі і врешті не дало большевикам бажаних наслідків. Замісць розгрому сільської опозиції, «комнезами» ще різче поставили українське село проти російських большевиків. Річ в тому, що на Україні не було такого різкого поділу між заможним і біднішим селянством, як в Московщині. Ролю «кулака»-лихваря на українському селі здебільшого відогравали не свої селяни, як на Московщині, а дрібні торговці з жидів. Тому хоча большевики й намагалися поставити на чолі «комнезамів» своїх людей, але «осереднян-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

чене» селянство боролося проти цього і вибірало в комітети своїх людей, що боронили інтереси селянства. Крім того, большевицька примусова «розкладка», що торкалася всіх продуктів споживання й корму для худоби, починаючи від хліба та соломи і кінчаючи медом, маслом, яйцями і т. д., охоплювала всіх селян з хазяйством від одної десятини. Тому заможніші селяни мали змогу швидче і легше відбути свою повинність і здихатися цієї нової татарщини. Наслідком цього замість «контрреволюціонерів» большевицькі «Чека» стали переповнюватися заложниками від біднішого селянства за невиконання «розкладки». Коли й це не помагало, заложників розстрілювали.

В цих умовах масові заворушення на Україні не вщухали. Цілий 1920-й рік не переставали вибухати селянські повстання. З приводу цих повстань самі большевики в «Збірнику справоздань народніх комісаріятів» за 1920 рік (Харків, 1920) писали, що тільки за добу від 20. травня 1920 р. і до 1. січня 1921 р. відібрано у повстанців: «205 кулеметів, 13 гармат, 23.714 рушниць та обрізів, 683 револьвери та інше майно. Сюди, — додає автор справоздання, — не увійшли трофеї, одібрані у Махна, які нараховують зверх 600 кулеметів, 20 гармат і багато іншого майна».

Не вважаючи на величезний опір селянства, большевикам все таки вдавалося за допомогою «комнезамів» забирати з України значну кількість харчових продуктів. Цей орґанізований грабунок українського села мав катастрофальні наслідки для господарського життя на Україні. У звязку з знищенням промисловости і постійними реквізиціями харчових продуктів селянин поволі втратив інтерес до дальшого розвитку сіл.-господарської продукції і обмежив продукцію лише для власного споживання. Само собою, це все дуже понизило сіл.-господарську продукцію. В цих умовах незабаром дійшло до страшної голодової катастрофи на Україні.

Руїна українського народнього господарства ще збільшилася тим, що большевицька Москва знищила в 1920 р. українську кооперацію. Насильницьким способом, масовими арештами та розстрілами кооперативних діячів,[24]) зліквідовано цю

---

[24]) Про большевицький терор проти українських кооператорів у 1920 р. Д. Чижевський, що був пізніше професором українського високого педаґоґічного інституту та українського університету в Празі (на еміґрації), утікши в 1921 р. з України за кордон, писав з Німеччини до редакції «Соціялістичної Думки» у Львові:

«Чи знаєте Ви, як страшенно винищують комуністи українську інтеліґен-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

єдину форму економічної самооборони українського населення, що тоді ще находилась в українських руках. Замісць таких українських кооперативних орґанізацій, як «Дніпросоюз» — союз споживчих товариств, «Централ» — союз сіл.-господарської кооперації, «Українбанк» — центральна установа кредитової кооперації та ін., створено фікцію української кооперації — т. зв. «Вукоспілку» (Всеукраїнська Кооперативна Спілка), яку цілком підпорядковано кооперативному відділу московського Совнархоза (Совіта народнього господарства) і фактично перетворено у виконавчий орґан большевицької політики на селі.

Голодова катастрофа на Україні в р. р. 1921—1922 почалася через велику сушу та неврожай, що навістили південну Україну. Голод охопив округи: Одеську, Миколаївську, Катеринославську, Запорізьку, Донецьку і деякі райони округ: Полтавської, Харківської, Кременчуцької і Київської. Вже в 1920 р. велика суша з літа і до зими стояла по всій Україні. Тепер люди, що приходили з України до Тарнова, оповідали, що також в 1921 році, починаючи від Великодня, не було дощів. Тому все, що було засіяне, згоріло від спеки. Городина теж вигоріла.

Але неурожай, крім України, охопив також район Поволжя в Московщині, а саме губернії: Самарську, Саратовську, Сімбірську, Казанську, Уфимську, Астраханську і Донщину. Це було великим нещастям для України, бо голод погнав з Росії на Україну великі маси переселенців. Вони їхали сюди нерідко з кіньми, з дітьми, навіть з зброєю, поїдаючи все на своїй дорозі. З приводу цього напливу голодуючих з Росії варшавська «Українська Трибуна» з 9. серпня 1921 р. напр. писала:

«На Україну прибувають за хлібом цілі маси голодних людей з різних місцевостей Росії... Мішочниками (тобто людьми з Московщини, що приїздили з мішками за хлібом на Україну — І. М.) заливаються цілі простори України. Партії їх, різні своєю кількістю од сотні людей і до тисяч цілих, зявилися на селах Полтавщини, в повітах Зіньківському, Роменському, Кобеляцькому, Костянтиноградському, забираючи за

цію напр. на Полтавщині? Коли ми сиділи в харківській тюрмі (восени 1920 р. — І. М.), то було розстріляно в одну ніч 150 кооператорів, учителів та ін. з Полтавщини... Більшість їх була абсолютно аполітична. Чоловік з 300 було заслано до Курська, Орла, Архангельська».

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

допомогою червоноармійців хліб у місцевих селян. В одному Києві на 20. липня нараховувалось таких мішочників і голодуючих біженців до 20.000».

Одночасно з цим масовим рухом голодуючих з Росії також населення з південних районів України почало тікати в українські північні та західні райони, де не було неврожаю. З цієї причини почалися сутички між голодними українцями і росіянами. Наприклад, в Тарнові в серпні 1921 р. були відомості, що біля станції Мерефа на Харківщині був справжній бій між голодними з Поволжя і з південної України.

Але замісць того, щоб урожай з північно-західніх районів України використати для справедливої допомоги голодним на Україні і в Московщині, російські большевики поступили інакше: за допомогою війська та міліції (т. зв. «заградительные отряды») вони блокували голодні райони України і заборонили довіз туди хліба з урожайних губерній. На тім не кінець: комуністичні комісари відбирали силоміць у селян цих районів останки їхнього збіжжя і влаштовували збірки на голодних над Волгою! Разом із цим московська окупаційна влада намагалася з а т а ї т и перед світом голодову катастрофу на Україні і всю допомогу голодним, що почала надходити з Зах. Европи та Америки, висилала виключно на Волгу, в Московщину.

Тим то про голод на Україні світ дізнався пізніше, коли вже мільйони загинули голодовою смертю. Перший норвезький капітан Квіслінґ, співробітник допомогового комісаріяту в Женеві на чолі з відомим норвезьким дослідником полярних країн Фр. Нансеном, подав факти про голод на Україні в квітні 1922 року. З доручення Нансена Квіслінґ побував на початку 1922 р. на Україні і в своїй брошурі «La famine en Ukraine» (Голод на Україні), виданій того ж року в Женеві, оголосив дані, що н а У к р а ї н і г о л о д у в а л о п о н а д 1 0 м і л ь й о н і в н а с е л е н н я. Щодня умирали десятки тисяч людей, головно діти. В місті Херсоні вимерло від голоду 85 відсотків людности! В деяких районах стало поширюватися л ю д о ї д с т в о. Квіслінґ обвинувачував російських большевиків у тому, що вони своєю грабіжницькою політикою незмірно загострили голодову катастрофу на Україні. «Розмір нещастя, — писав він, — перевищує тут усе, що можна бачити в голодних районах над Волгою».

Другий наочний свідок, американський історик професор Г. Г. Фішер, в своїй книзі про цей голод в Росії і на Україні (H. H. Fisher: The famine in Soviet Russia, Ню-Йорк 1927) пізніше писав:

«Політика комуністичної партії щодо голоду на Україні ці-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

кава з кількох сторін. Большевицьке правительство не тільки ховало перед А. Р. А. (американська допомогова орґанізація — І. М.) те, що діялося на Україні, але ця влада активно знищила всяку найменшу змогу звязку між Україною і Америкою. Перед тим як А. Р. А. почала свою діяльність (січень 1922 р.), ні московське, ні т. зв. харківське правительство не зробило нічого поважно для допомоги голодним України».

І далі: «Треба зазначити дивну річ, що транспорти харчових продуктів, зложені в Києві та в Полтаві, мусіли їхати сотні кілометрів, щоб дійти до голодуючих над Волгою, замісць того, щоб їх перевезти недалеко в губернії Одеську та Миколаївську, де тоді лютував страшний голод».[25])

Нічого дивного, що внаслідок такої «гуманної» політики московських большевиків супроти України вже перед жнивами в 1921 році в південних районах почали люди з голоду вмирати, і на вулицях трупи валялися. А в липні того ж року за кордоном зявилися вже перші втікачі з України, що шукали порятунку від голоду.

Було ясно, що незалежно від атмосферичних умов, причини голодової катастрофи на Україні, колишній «хлібній коморі» Европи, ховалися насамперед в нелюдській політиці Москви супроти України. Большевицька Москва свідомо кинула голодних на Україні на призволяще і не тільки не допомогала їм, але ще й забирала з України ті запаси, що могли б врятувати голодуючих від смерти. Фізичним винищенням мільйонів голодуючих на Україні комуністична Москва хотіла ослабити й знищити відпорну силу українських мас проти московської окупаційної влади.

Голод на Україні з страшною силою почав лютувати восени 1921 року. Але вже з тих відомостей, що доходили до нас за кордон, починаючи з весни 1921 року, було видно, що на Україні складалася нова ситуація, небезпечна для большевиків. Серед еміґрації панував загальний погляд, що голод на Україні неминуче кине українських робітників і селян на новий рішучий бій з ворожою владою московських большевиків.

Нова хвиля повстанського руху на Україні почала давати себе взнаки весною 1921 року у формі відновлення масових заворушень в багатьох місцевостях на Україні. Вже в лютому-березні 1921 р. з України почали прибувати до Тарнова безперестанні

[25]) Дані про голод на Україні в р. р. 1921—1922 див. також в розділі «Додатки» в кінці цеї книги.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

посланці та делеґати від повстанських орґанізацій. Переважно це були селяни та робітники. Але одного разу, як делеґатка від повстанців, прийшла молода дівчина Віра Бабенко, учениця з Весело-Тернівської гімназії, Верходніпровського повіту на Катеринославщині. На початку березня вона зявилася в Тарнові в кожушку і в синій хустинці з дорученнями від повстанської орґанізації свого району. В Тарнові вона перебула кілька днів і вернулася назад щасливо. Але незабаром большевики заарештували її разом з іншими членами повстанської орґанізації і розстріляли.[26])

Це був час, коли на Україні все кипіло ненавистю до московських окупантів. Ось, наприклад, що писала мені з Тернополя, в листі з 17. лютого 1921 р., одна студентка, що після листопадової катастрофи 1919 року обійшла майже цілу Україну і тепер, рятуючись від большевицького терору, перейшла в Галичину:

«Селяни чекають весни — «по весні прийде Петлюра», якого вони страшенно ідеалізують. Село не мириться з большевицькою владою і ввесь час бореться з нею. Це бачимо по всій Україні. Певне не знайдете повіту, де не було б повстанців... А економічна руїна переходить всякі межі. Потяги ходять лише військові, палива нема; для поліпшення транспорту розбирають у двохколійних шляхів — одну колію, або зовсім ті шляхи, які большевикам здаються зайвими. Ліси чисто знищені. Сільське господарство занепало. Інвентаря нема, коней на 10 хат — 1 коняка. Возів на 4 колесах на Київщині не бачите — завели «бєдки».

Хліб, скот, курей, гусей, яйця, цукор, мед — це все вивозиться. Населення босе, ходить в лаптях, бо чоботи коштують 150 тис. рублів. Одежу шиють з мішків... Велике місто вимирає без палива, світла, води та хліба. Животіють повітові міста, з повітів сила людей, особливо жидів, тікає за границю.

На Україні тепер є велика кількість війська... Настрій погромний. На Катеринославщині цілі дивізії роззброєні за погроми. В Полтаві забили губкомісара і розбили губчека; перед моїм відїздом мали те ж зробити в Катеринославі... Взагалі становище жахливе. Коли б поляки не розпочали переговорів про мир, то большевиків уже не було б на Україні. Самі про це писали в пресі».

Такі інформації надходили ввесь час з України до Тарнова. Це впливало на настрої української еміґрації і не давало гас-

---

[26]) В історичному романі О. Лугового «За Україну», надрукованому в американському щоденнику «Свобода» за 1938 р., Віра Бабенко фіґурує як головний герой.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

нути надіям на скорий поворот на Україну. Всюди, в Тарнові і по таборах, панував погляд, що вже недовго залишилося бідувати на чужині. Взагалі, поки не був підписаний Ризький договір, в Тарнові жили переконанням, що до замирення між Совітською Росією та Польщею не дійде і що дальша війна неминуча. Пригадую, в розмовах зо мною Петлюра, а також Тютюнник майже кожного разу підкреслювали, що миру між поляками і большевиками не буде, і що на весну 1921 року треба чекати подій. Привід для такого погляду на ситуацію давали самі поляки, вони не вірили в можливість мирного порозуміння з большевицькою Москвою. У звязку з цим у січні 1921 року голова Кубанського уряду В. Іванис спеціяльно клопотався в Варшаві про перевіз у Польщу від Врангеля 10.000 кубанських козаків «на роботу», а на випадок війни для зачислення їх до війська У. Н. Р.

Треба сказати, що українська визвольна боротьба на Кубані в р. р. 1917—20 відбувалася у ще більш несприятливих умовах, ніж на інших українських землях. Крім малої національної свідомости в народніх масах (це пояснювалось тими самими причинами, що й на Наддніпрянській Україні), український рух на Кубанщині був сильно ослаблений внутрішньою боротьбою кубанського населення, що крім невеликого числа черкесів чи горців складалося переважно з козаків, нащадків запорожців (коло 40%), і некозаків — «іногородніх» чи «городовиків» (коло 50%). Городовики здебільшого були теж української національности (переселенці з Наддніпрянщини), але переважна частина їх, що не були приписані до сільських громад, не мали тих прав, що козаки. Зокрема майже три четвертини усієї землі Кубанщини було в руках козацького стану.

Ця нерівність господарська і політична була причиною незгоди між козаками і городовиками ще перед революцією 1917 року. З тим більшою силою ця незгода виявилася, коли почалася революція. Кубань мала в собі ще т. зв. «лінейську» частину, заселену в більшості козаками-росіянами. Козаки-«лінейці» були поселені за царської влади окремими станицями на «Лінії» з метою розбити національну суцільність потомків запорозьких козаків. Отож козаки-росіяни і козаки-українці солідарно трималися супроти «іногородніх» українців і росіян, незалежно від їх політичних переконань. Ця станова розєднаність кубанських українців (ніяких українських політичних

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

партій перед вибухом революції на Кубані не було) мала негативні наслідки для українських визвольних змагань.

Коротко, перебіг головніших подій на Кубані в час революції 1917 р. був такий.[27])

У квітні 1917 р. в кубанській столиці Катеринодарі відбувся Кубанський Краєвий Зїзд, на якому обрано Краєву Раду («Областной Совѣт») і Краєвий Виконавчий Комітет, як вищу краєву владу на Кубані з представників усього населення. Зїзд висловився однодушно за піддержку Тимчасового Російського Правительства. Але козаки і городовики залишилися незадоволені зїздом. Городовикам не сподобалося, що зїзд не займався справами внутрішнього життя на Кубані, зокрема нічого не сказав про земельну справу. Козаки були огірчені тим, що провід на зїзді опинився не в їх руках, і що для козацьких справ зїздом не утворено навіть окремого орґану, а лише комісію при Виконавчому Комітеті.

Тому незабаром представники козацтва утворили свою окрему «Військову Раду» і «Військове Правительство», як виконавчий орґан козацтва. А коли в кінці червня 1917 р. на сесії Краєвої Ради між козаками і городовиками дійшло до конфлікту, то козаки покинули засідання Краєвої Ради і через кілька днів проголосили, що Кубанський Краєвий Виконавчий Комітет більше не існує і що владу на Кубані перебрали «Військова Рада» і «Військове Правительство». Трохи пізніше (на початку жовтня) Військова Рада, — що після розриву з городовиками була визнана також петербурзьким урядом за вищий орґан краєвої влади на Кубані, — проголошує себе Кубанською Краєвою Радою і утворює Кубанський Краєвий Уряд на чолі з українцем Л. Бичем (пізніше професор української господарської академії в Подєбрадах, на еміґрації). Рівночасно Військова Рада ухвалила тимчасову конституцію Кубані, згідно з якою управління краєм мало спиратися виключно на представництві «корінного» населення, чим позбавлялася велика частина «іногородніх» права участи в виборах до Краєвої Ради.

Козаки не були проти обєднання з городовиками, але вони

---

[27]) Про Кубань тих часів див. В. Гнатюк: Кубанщина і кубанські українці, Львів 1920; П. Сулятицький: Нариси з історії революції на Кубані, Прага 1926; Л. Бич: Кубань у кривому дзеркалі (Збірник «Кубань», Прага 1927); І. Івасюк: Кубань, економічний нарис, Прага 1925; П. М-ий: К истории Кубанской власти, Прага 1929; П. Сулятицкий: Разгром Кубанской Краевой Рады в ноябре 1919 г., Прага 1931; «Трагедия казачества» в журналі «Вольное Казачество», Прага—Париж 1933—1939 та ін.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

не хотіли поступитися своїми земельними наділами на користь іногородніх. Тому, щоб оборонити свої станові інтереси, кубанські козаки ще на початку революції 1917 року вступили в контакт з російськими козаками різних інших районів, де теж були свої городовики, і разом з донськими, оренбурзькими, астраханськими, уральськими, забайкальськими та іншими козаками утворили (в квітні 1917 р.) на загально-козацькому зїзді в Петербурзі «Всеросійський Союз Козацьких Військ». Тепер після розриву з городовиками на конференції представників козацтва в кінці вересня 1917 р. в Катеринодарі утворено «Південно-Східній Союз Козацьких Військ», до якого ввійшли представники Донщини, Кубані, Тереку, Астраханщини і Ставропільщини.

Як наслідок всього цього, хоч Кубанська Військова Рада проголосила себе Краєвою Радою, Краєвий Виконавчий Комітет, що обєднував навколо себе переважно некозацькі елементи, не хотів признати себе ліквідованим і працював далі. Так само II. Краєвий Зїзд, скликаний Краєвим Комітетом у листопаді 1917 р., проголосив постанови Військової Ради за необовязкові для всього населення Кубані і заявив протест проти позбавлення значної частини населення Кубані права участи в державно-політичному житті краю. Правда, зїзд зробив був спробу помиритися з козаками, але козацькі провідники не пішли назустріч городовикам, і до згоди не дійшло.

Так на Кубані повстало дві влади: «козацька» і «городовицька».

Тим часом на Московщині прийшли до влади большевики. У відповідь на це Кубанський Краєвий Уряд («Військове Правительство») проголосив, що на території Кубані вся влада належить йому і що большевицької влади він не визнає.

Загроза наступу большевиків з півночі примусила провідників козацтва піти на деякі уступки городовикам, щоб обєднати навколо себе більшість населення. Тому після довгих переговорів в кінці грудня на спільних засіданнях Краєвої Ради і Зїзду іногородніх утворено нову Законодавчу (малу) Раду і новий Краєвий Уряд на рівних підставах з представників козацтва, городовиків і горців (верховинців).

Ця згода не дала бажаних наслідків, бо порозуміння сталося лише щодо орґанізації Краєвої Ради, а найбільш болюча для городовиків земельна справа залишилась нерозвязана. Тим часом большевики обіцяли всім безземельним і малоземельним селянам землю. Тому більшість городовиків покинули

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

зїзд і пішли за большевиками. Це вирішило долю дальшої боротьби кубанців.

Щоб урятувати край від большевицького наступу з півночі, Кубанська Законодавча Рада в кінці січня 1918 року проголошує «Самостійну Кубанську Республіку», а через деякий час (12. березня) разом з Кубанським урядом залишає Катеринодар.

Саме в цей час царські ґенерали Алексєєв, Каледін, Корнілов, Денікін та інші починали формувати на Донщині російську добровольчу армію для боротьби з большевиками та відновлення «єдиної Росії». Спочатку ця акція провадилась під командою Корнілова, а коли 13. квітня Корнілов був убитий, команду перейняв Денікін. Отож, залишивши свою столицю, Кубанський уряд здибується з представниками російської добровольчої армії і під впливом тяжкої ситуації підписує 17. березня 1918 р. в станиці Новодмитрівській договір про перехід кубанського урядового війська в «повне підпорядкування» ґен. Корнілову.

Під натиском обєднаних військ, а також наслідком масових протибольшевицьких повстань, що почалися на Кубані, Кубанський уряд 16. серпня 1918 р. вертається в Катеринодар. Але під впливом нової ситуації забуває про свою грудневу згоду з городовиками і знову стає на шлях захисту вузько-станових інтересів козацтва. Тим часом влада на Кубані фактично опинилася в руках добровольчої армії. Кубанський уряд стає іграшкою в руках денікінського командування, що поза гаслом «єдиної Росії» не хотіло й чути про якубудь кубанську владу.

В грудні 1918 р., з огляду на демісію Л. Бича, утворюється новий уряд під головуванням денікінофіла Ф. Сушкова. Цей уряд одначе не знайшов підтримки з боку більшости Кубанської Законодавчої Ради, тому в травні 1919 р. орґанізовано новий уряд на чолі з козаком-автономістом П. Курганським. Але в листопаді того ж року, завдяки заходам денікінців, Сушков знову вернувся на становище голови Кубанського уряду.

Весною 1919 р. Денікін починає свій наступ на Україну і в Росію. Про те, яку непримиренну протиукраїнську політику провадив Денікін на Україні, я вже писав у 2-му томі. Те саме робив Денікін і на Кубані. Почалося з того, що в червні 1919 р. денікінці убили голову Кубанської Законодавчої Ради М. Рябовола, свідомого українця, що був одним з головних провідників протиденікінської опозиції на Кубані. Далі почався терор проти інших відповідальних кубанських діячів, що їх дені-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

кінці підозрівали в сепаратизмі. Насамперед Денікін видав (6. листопада 1919 р.) наказ про віддачу під воєнно-польовий суд «за зраду Росії» членів кубанської делеґації в Парижі (Л. Бича, А. Кулабухова, В. Савицького, А. Намітокова та ін.), що в липні 1919 р. підписали в Парижі «договір дружби» з представниками гірських народів Північного Кавказу про взаємне невтручання та підтримку в своїй визвольній боротьбі. І коли незабаром один з членів кубанської делеґації, А. Кулабухов (кубанський козак-росіянин, що разом з козаками-українцями стояв за самостійність Кубанщини), вернувся з Парижу, то денікінці присудили його до смертної кари і 20. листопада прилюдно повісили.

Рівночасно денікінці заарештували 12 членів Краєвої Ради: П. Макаренка, К. Безкровного, С. Манжулу, О. Балабаса, Г. Омельченка, В. Жука та ін. Життя цих провідників українського козацтва врятувала Краєва Рада тою ціною, що після протесту проти згаданого наказу Денікіна врешті мусіла змінити конституцію Кубані в бажаному для Денікіна змислі. В постанові Ради (з 21. листопада) з приводу цього заявлялося, що Кубанський Край є нерозривно звязаний з Росією і що населення краю буде непохитно боротися в союзі з добровольчою армією за відновлення єдиної Росії. За цю постанову Денікін «помилував» заарештованих членів Краєвої Ради і звелів їх вивезти за кордон. Вони виїхали в Туреччину.

Але й після листопадових подій свідоміші з кубанських українців не переставали вживати заходів, щоб далі провадити боротьбу. Та це вже не помогло. Кінцем 1919 року денікінська армія, під впливом повстань на Україні, а також масового залишення кубанськими козаками добровольчої армії, розпалася. До влади на Кубані прийшов новий уряд В. Іваниса (пізніше професор української господарської академії в Подєбрадах). Звільнившись від денікінської опіки, Кубанська Краєва Рада скасувала свою листопадову постанову про єдину Росію і почала була працювати для оборони свого краю проти большевицької Москви в союзі з Україною та народами Кавказу. Але з півночі вже сунули московські большевики. Під натиском большевицької армії, якій співчувала маса городовиків, Кубанський уряд 13. березня 1920 р. знову залишає свою столицю.

Дальша історія визвольних змагань кубанців коротка. Кубанський уряд разом з рештками свого війська вступив знову, після залишення Кубані, в контакт з недобитками російської добровольчої армії, що в той час скупчилася в Криму під проводом ґен. Врангеля, який на початку квітня прийняв команду від Де-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

нікіна. 4-го серпня 1920 р. голова Кубанського уряду Іванис (що в той час виконував також владу військового отамана Кубанщини) разом з отаманами Донщини, Тереку і Астраханщини підписує в Севастополі договір з Врангґелем про спільну боротьбу проти большевиків. Цей договір був ще більш тяжкий, ніж згаданий договір Кубанського уряду з Корніловом: Врангґелеві передавалось не тільки головне командування над військами Донщини, Кубані, Тереку і Астраханщини, але й закордонна політика цих країн, управління залізницями, право встановлення одної грошової системи на територіях договірних сторін і т. д. Трохи пізніше (22. серпня) уповноважені уряду Іваниса, П. Сулятицький, І. Івасюк і Г. Білий, підписують договір у Варшаві з урядом У. Н. Р. для спільної боротьби проти московських окупантів.

Як ми бачили, Врангґеля незабаром розбили большевики, а на фронті Української Народньої Республіки дійшло до другої листопадової катастрофи. Кубанська Рада розпалася, Кубанський уряд опинився на еміґрації.

Отож коли в кінці 1920 р. в Польщі створилася така ситуація, що можна було ждати нової війни між поляками й большевиками, голова Кубанського уряду Іванис приїхав у Варшаву і потім у Тарнів, щоб спробувати в разі війни перевезти до армії У. Н. Р. також колишніх кубанських вояків, що разом з недобитками армії Врангґеля находились в Ґаліполі і на острові Лемносі.[28])

Після майже 3-хрічного досвіду Кубанський уряд на еміґрації виявив свою готовість спільно з урядом У. Н. Р. провадити дальшу боротьбу за визволення українського народу. До того часу провідники визвольного руху на Кубані внаслідок особливих обставин того краю обороняли свої краєві та станові інтереси. Як відомо, на Кубані навіть не було поставлене питання

---

[28]) На острові Лемносі кубанські прихильники «єдиної Росії», В. Науменко, Ф. Сушков, Д. Скобцов та інші, за згодою Врангґеля утворили свою «Кубанську Краєву Раду» та «Кубанський Уряд» і заарештували тих членів законного Кубанського уряду, що еміґрували на Лемнос разом з козаками. Коли пізніше (в кінці 1921 р.) кубанці переїхали з Лемноса в Югославію, то кубанські «общероси», за допомогою російських монархістів, постаралися, щоб голова Кубанського уряду Іванис не міг дістати дозволу для вїзду в Югославію. Так кубанські козаки на еміґрації опинилися під проводом людей з російською орієнтацією.

Про малу національну свідомість кубанських еміґрантів свідчить факт, що кубанські діячі, Ф. Щербина, П. Макаренко, К. Безкровний, І. Івасюк, В. Іванис, Г. Білий та ін., перебуваючи на еміґрації, мусіли друкувати свою політичну літературу для своїх земляків на чужині переважно російською мовою.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

про злуку з Україною. Українська людність на Кубані ще в більшій мірі, ніж на Наддніпрянській Україні, вступила в революцію непідготованою національно і політично.

Отож у звязку з воєнними настроями в Польщі в кінці 1920 р., а головно під впливом інформацій з України, особливо коли звідти стали доходити відомості про неурожай і про небезпеку голоду, вірилося, що на Україні неминуче вибухне всенароднє повстання. Уряд і Петлюра зовсім серйозно стали готуватися до спільної акції разом з повстанцями для повалення большевицької влади на Україні. Як я вже зазначав, сам Петлюра збирався з кіннотою йти на Україну. Трохи пізніше (15. червня) він в розмові зо мною там же в Тарнові сказав, що поляки нічого не мають проти того, щоб ми озброїли наших інтернованих в таборах і поставили їх на Волинський фронт. А коли настане час всенароднього виступу на Україні, то Пілсудський, — додав Петлюра, — згоджується, щоб нашу армію двигнути на Україну.

Того ж дня я мав розмову з Сальським, що був тоді членом Вищої Військової Ради.[29]) Від нього я довідався, що наше військове командування вже почало орґанізацію 4-х дивізій з наших інтернованих вояків для походу «в слушний час» на Україну. Сальський сказав мені, що перед кількома днями Ю. Тютюнник був у Варшаві, де брав участь в зїзді представників від повстанських орґанізацій з Московщини. На думку Тютюнника, повстанський рух в Московщині значно менший, ніж на Україні. Україна, особливо Правобережжя, вже готова для всенароднього зриву. Сальський при цім зазначив, що він помагає Тютюнникові в орґанізації повстання і намічає Тютюнника в заступники Петлюрі.

Словом, в Тарнові йшла підготова до викликання всенароднього повстання на Україні. В цей час у Львові вже діяв окремий штаб для орґанізації повстання під керуванням Ю. Тютюнника. Тому коли я вернувся з Тарнова до Львова, то через деякий час там зустрівся з Тютюнником. Він мені сказав, що большевики, очевидно, знають про наші плани, тому скупчують на Правобережжі великі сили — до 20 дивізій. Він казав, що підготова повстання йде успішно і треба негайно створити політичний повстанський центр.

---

[29]) Майже одночасно з Радою Республіки в Тарнові була утворена «Вища Військова Рада» з представників від армії та уряду на чолі з ґен. М. Юнаковим.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

У звязку з цим, а також під впливом свіжих інформацій з України про початок голоду в південних районах, в кінці липня у Львові відбулася нарада членів Ц. К. УСДРП з участю Безпалка, Феденка, Мазепи і Романченка. На цій нараді всі висловились за необхідність утворення окремого політичного комітету для керування повстанням на Україні. Згідно з проєктом, запропонованим мною, в цей комітет («Народній комітет визволення України») мали входити: Петлюра, Тютюнник і представники від політичних партій та орґанізацій. До компетенції комітету належало: встановити час розпочаття всенароднього повстання, політичні гасла, з якими повстання мало провадитись, і форму орґанізації влади на територіях, звільнених від большевиків. В разі успішного закінчення повстання комітет мав скликати на Україні Національну Раду.

З доручення наради, я з цим проєктом 31. липня виїхав у Тарнів для переговорів з Петлюрою і з представниками соц.-федералістів, що тоді вже вийшли з Ради Республіки. У Тарнові в цей час всі були зайняті справою творення нового уряду в звязку з демісією В. Прокоповича. Я передав Петлюрі проєкт повстанського комітету; він сказав, що подумає над цією справою і тоді дасть мені відповідь. А представники соц.-федералістів І. Фещенко-Чопівський і М. Корчинський, після ознайомлення з проєктом, відразу заявили мені, що згоджуються на утворення окремого повстанського комітету на підставі предложеного їм проєкту.

Тим часом 5. серпня Петлюра призначив Пилипчука головою нового уряду і розвязав Раду Республіки. Це створило нову ситуацію у внутрішньому житті тарнівського центру У. Н. Р. Було ясно, що після розпущення Ради Республіки мусів утворитися якийсь авторитетний осередок з представників певних політичних ґруп для керування повстанською акцією, інакше була небезпека, що ця справа опиниться в руках різних необєднаних між собою чинників. Тому, не чекаючи вирішення справи про утворення окремого повстанського комітету, 13. серпня в Тарнові представники соц.-демократів, соц.-федералістів, професійних спілок залізничників та поштовиків і культурно-освітніх орґанізацій порозумілися між собою утворити політичний блок, який пізніше (на початку вересня) був перетворений в «Український Республікансько-Демократичний Союз» на чолі з управою під головуванням І. Фещенка-Чопівського.[30])

[30]) Цей союз не виявив ширшої діяльности і поволі завмер після того, як вияснилося, що ніякого окремого повстанського комітету не доведеться тво-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

16-го серпня я вернувся з Тарнова до Львова. На другий день я і Феденко бачилися з Тютюнником. З розмови з ним нам стало ясно, що повстанська справа вступила в якусь нову стадію. Так, Тютюнник нам сказав, що Петлюра на Україну не поїде. Петлюрі, додав він, нема чого їхати на Україну. Хто підготовляє бій, той і мусить керувати підчас самого бою. Я взяв військовий бік цієї справи в свої руки і не боюся за її успіх. Треба, щоб хтось безпартійний, як премєр, взяв політичне керування цією справою. В успіх повстання я вірю. В разі неуспіху сам вертаюся за кордон, а на Україні лишаю кадри для постійного руйнування большевицьких апаратів.

За посередництвом Савінкова, — продовжував Тютюнник, — я маю звязок з Антоновом (відомим тоді повстанським ватажком на Московщині — І. М.). В Криму маю звязок з орґанізаціями татар. Савінков має невеликі сили. На Україні тепер скупчено коло 40% всієї большевицької кінноти і коло 30% піхоти. Большевики поважно оцінюють наші повстанські сили. Повстання почнеться в скорому часі — не пізніше, як в листопаді.

Вражіння від цеї розмови з Тютюнником було таке, що він не хотів, щоб Петлюра їхав на Україну. Так само він не хотів, щоб хтось інший втручався в цю справу, тому вже не говорив нічого про утворення окремого повстанського політичного центру.

Після цієї розмови з Тютюнником я незабаром знову був у Тарнові, щоб зясувати справу щодо участи самого Петлюри в повстанській акції на Україні. В Тарнові я довідався, що в противагу «демократичному» блоку на чолі з І. Фещенком-Чопівським там утворився також блок правих ґруп. Один з представників нар.-республіканців, І. Сапіга, в розмові з І. Романченком одверто сказав, що праві ґрупи в Раді Республіки мали намір леґальним шляхом усунути Петлюру і на його місце поставити іншу особу. Сапіга казав, що праві ґрупи і далі не перестануть працювати в цьому напрямі. Мені оповідали в Тарнові, що також В. Вишиваний (В. Габсбурґ) у Відні розпочав якусь політичну акцію. Казали, що він разом з колишнім гетьманським міністром Б. Бутенком, І. Полтавцем-Остряницею та В. Полетикою утворив якусь «Ґенеральну Управу Вільного Козацтва», що ставила собі завданням орґанізувати збройний похід на Україну

рити. Крім Фещенка-Чопівського, до управи Союзу входили: В. Біднов — від культурно-освітніх орґанізацій, Г. Стаднюк — від соц.-федералістів, В. Горбачевський (пізніше професор торговельної академії в Мукачеві на Карпатській Україні) і І. Романченко — від соц.-демократів.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і там проголосити себе українською владою на чолі з Вишиваним. На просьбу Вишиваного у Відень їздив Омелянович-Павленко.

З Петлюрою я мав довгу розмову 19. серпня. Петлюра був невдоволений на тодішні обставини. Між іншим, він зазначив, що не вірить в успіх акції Вишиваного та його прихильників. На кого вони будуть спиратися? — сказав він. Коли розмова перейшла до повстанської справи, я сказав, що соц.-демократи ще не мають остаточного рішення щодо участи своїх представників в повстанському політичному комітеті. Це буде залежати від того, чи він сам поїде на Україну, чи ні. Якщо поїде, тоді соц.-демократи дадуть своїх представників до повстанського комітету. А якщо не поїде, тоді, очевидно, керування повстанською справою набере персонального характеру.

На це Петлюра, трохи подумавши, сказав:

— Я ще не рішив, чи поїду сам, чи ні. Але та форма окремого повстанського комітету, яку ви пропонуєте, не підходить. Краще, якби при повстанському центрі був громадський комітет з дорадчим голосом.

Поляки, — казав Петлюра, — згоджуються випустити лише невеликий наш відділ — коло 1.000 чоловік через польський кордон. Їхньої згоди на мій виїзд я свідомо не питав. Проте стратеґічний план повстання розробляється. Мається на увазі якнайшвидче після початку повстання зробити налет на Київ і Харків. Не виключено, що частина уряду разом з військом піде на Україну. До 25. серпня, — закінчив Петлюра, — виясниться стратеґічний план. Тоді вирішу, чи поїду сам, чи ні.

Ми умовилися, що відложимо остаточні розмови до того часу.

Але сталося так, що я вже більше не говорив про цю справу з Петлюрою. Вже з цеї розмови з Петлюрою було видно, що поляки відмовилися від попередніх планів і замість 4-х дивізій і навіть цілої української армії, як це намічалося раніше, почали говорити лише про відділ в 1.000 вояків. Пояснювалось це очевидно тим, що після ратифікації Ризького договору відповідальні польські політичні чинники відійшли від цеї справи, і вона опинилася в руках польського ґенерального штабу. Цей ставив собі обмежені завдання: лякати большевиків перспективами можливих заворушень на Україні, сіяти там хаос та безладдя, але самим українцям не давати змоги робити якусь поважнішу акцію. Петлюра, очевидно, це розумів, тому вирішив не їхати самому на Україну, а доручив цю справу Ю. Тютюнникові.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Звичайно, Тютюнник мусів усі свої важніші рішення приймати за згодою Петлюри. Але фактично з моменту свого переїзду до Львова (десь в кінці квітня 1921 р.) Тютюнник вже працював самостійно і сам підготовляв як військову, так і політичну сторону повстанської акції. Так, наприклад, щоб бути незалежним від Петлюри, він вступив у партію нар.-республіканців, бо члени цієї партії П. Пилипчук, І. Сапіга і Сивошапка-Вротновський мали за допомогою деяких правих польських кол безпосередній звязок з польським ґенеральним штабом. Крім того, Тютюнник улітку 1921 р. звернувся до політичних противників Петлюри — хліборобів-демократів і самостійників-соціялістів з пропозицією співробітництва з ним. Взагалі було відомо, що Тютюнник не належав до прихильників Петлюри і мав намір в разі успішного повстання перебрати владу на Україні в свої руки.

Ця тенденція Тютюнника відсепаруватися від Петлюри, як також його загравання з правими колами були причиною того, що ніякого окремого повстанського комітету, який би обєднував у собі ширші орґанізовані кола громадянства, не створено. І сама військова акція в значній мірі через це розбилася і не мало втратила в своїй орґанізованості та єдності. Так, Петлюра, знаючи про тайні плани Тютюнника, насторожився і тому ще в квітні вислав на Україну «своїх людей»: полк. Карого-Яворського із полку Чорношличників і як начальника його штабу підполк. Вогня-Горбанюка з своєї охорони для орґанізації повстання на Правобережжі. Майже рівночасно члени кол. Директорії: А. Макаренко, О. Андрієвський і Ф. Швець вислали з Відня через Румунію свого орґанізатора повстання — пор. Бондарука на Херсонщину. Були відомості, що навіть Петрушевич разом з Вишиваним вживали якихсь заходів, щоб забезпечити й собі якийнебудь вплив на Наддніпрянській Україні на випадок успішного повстання... Словом, знову загуляла отаманщина...

Що Тютюнник мав якісь свої плани, це потім видно було між іншим із того, що він взяв з собою на Україну до «цивільного відділу» при своєму штабі, крім соц.-демократа О. Красовського і безпартійного С. Куриленка, також «протипетлюрівця» С. Тимошенка і з ним теж політичного противника Петлюри — М. Білинського, одного з провідників самостійників-соціялістів. Правда, сам.-соціялісти, пославши з Тютюнником Білинського, одночасно затіяли були у Відні нову авантюру з наміром використати повстанську акцію на Україні в своїх вузько-ґрупових інтересах. Так, незабаром після того, як по-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

встанські відділи Тютюнника вирушили на Україну, у Відні почала виходити заходами О. Грекова, Сагайдачного-Чернушенка та ін. ґазета «Україна» двома мовами, українською та французькою, під редакцією І. Козакевича. В цій ґазеті, що мала виразно полонофільський напрямок, від імени якогось таємничого «Політичного Комітету національної України» заявлялося, що на Україні «незабаром вибухне загальне народнє повстання для скинення влади комуністів», і що у всіх справах підготови цього повстання треба звертатися до представників зазначеного Комітету, які, мовляв, є при повстанських частинах на Україні.

Само собою, з цієї затії нічого не вийшло, і сама ґазета «Україна» незабаром припинила своє існування.

Взагалі долю всенароднього повстання на Україні в другій половині 1921 року вирішили інші обставини, незалежні від того політичного проводу, який Тютюнник та його конкуренти намічали були для цієї справи.

Найкращим моментом для загального повстання на Україні в 1921 році був серпень місяць. В той час на Україні вже була підготована густа сітка повстанських орґанізацій і в масах був настрій для боротьби з большевиками. І коли б українські повстанські відділи виступили з Польщі в цей час, то успіх цієї акції був би великий. Але цього не сталося. В рішальний момент (повстання мало початися 1. вересня) поляки не дали зброї. Це мало фатальні наслідки для цієї справи.

Взагалі треба сказати, що поза всіма іншими причинами дві головні обставини відограли рішальну ролю в тому, що ця повстанська акція під проводом Ю. Тютюнника не дала бажаних наслідків. Насамперед власна необережність Тютюнника і всіх тих, що підготовляли цю справу. Звичайно, підготова повстання мала провадитись в строгій тайні. Тим часом про це знала вся українська еміґрація. Наприклад, в Тарнові і в таборах наших інтернованих відкрито говорилося про підготову повстання на Україні. Не диво, що большевики були докладно поінформовані про цілу справу. Як потім виявилося, навіть в самому штабі Тютюнника були большевицькі аґенти, як напр. підполк. Снігірів, сот. Заярний та ін., що були відповідальними співробітниками Тютюнника: Снігірів керував оперативним відділом в повстанському штабі, а Заярний був державним інспектором при Київській ґрупі, на чолі якої стояв Тютюнник.[31])

---

[31]) Про зрадницьку діяльність Снігірева та Заярного мені оповідав на еміґрації М. Палій, один з ближчих співробітників Ю. Тютюнника. Він казав, що

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Через своїх аґентів большевики до подробиць знали про діяльність повстанського штабу у Львові.[32]) Як пізніше стало відомо, вони за допомогою своїх аґентів використали всеукраїнську повстанську орґанізацію, що мала назву «Національна Козача Рада» з осідком у Києві. Ця «Козача Рада» поділила Україну на райони, де були зорґанізовані повстанські відділи, навязала з цими відділами контакт, а також з Тарновом і з штабом Тютюнника у Львові і чекала наказу про загальне повстання. А коли прийшов час і відділи Тютюнника почали готуватися до вимаршу на повстання, то «Козача Рада» була зараз же викрита большевиками, а всі орґанізації, які вона обєднувала, знищені. Вже в кінці червня штаб Тютюнника мав відомості, що большевики почали розкривати й нищити повстанські орґанізації, особливо на Правобережній Україні. Часто траплялося, що аґенти Тютюнника не встигали ще прибути до наміченого місця, як уже їх виявлено, заарештовано й розстріляно.

Так само не уникли большевицького розгрому й ті повстанські орґанізації, що працювали незалежно від «Козачої Ради» в контакті з т. зв. «Всеукраїнським Повстанським Комітетом» на чолі з Антоном Бондаренком на Брацлавщині. Цей Комітет мав осідок в с. Обідне біля Немирова і обєднував навколо себе повстанські загони таких повстанських отаманів, як Заболотний, Богун, Лихо, Вовк, Біда, Трейко, Орел, Пугач та ін., що оперували під загальним керуванням делеґованого Петлюрою полк. Карого-Яворського переважно в районах: винницькому, брацлавському, балтському, гайсинському, липовецькому і уманському. Майже всі ці повстанські загони, внаслідок большевицького терору, а почасти через внутрішню дезорґанізацію, до кінця липня вже не існували, а їх отамани здебільшого або були убиті в боях, або розстріляні в большевицькому полоні.

Так протягом літа була знищена майже вся головна сітка повстанських осередків на Україні.

Цей розгром повстанських орґанізацій був непоправимим ударом для повстанської акції, яку підготовляв Тютюнник. Сам Тютюнник, як мені потім оповідали, одержуючи з України ці смутні інформації, почав сумніватися в кінцевих успіхах по-

---

Заярний, як пізніше виявилося, ще з 1913 р. був членом партії російських большевиків під іменем Єфімова і що це він допоміг большевикам у 1923 р. заманити Тютюнника на совітську Україну і там його знищити.

[32]) Це видно напр. з книги «L'Ukraine Sovietiste», виданій в 1922 р. в Берліні заходами совітської Москви. В цій книзі знаходимо чимало сфотоґрафованих копій різних документів за підписом Петлюри, Тютюнника та ін. в справі підготови повстання на Україні в 1921 р.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

встанської справи. Тому мав на увазі, в разі неуспіху загального повстання, обмежитися лише демонстраційними виступами в деяких районах України. До того ж большевики почали на території самої Польщі давати себе взнаки після того, як в кінці літа, внаслідок ратифікації Ризького договору, до Варшави прибуло російське совітське посольство на чолі з Караханом і посольство совітської України на чолі з Шумським. Приїхавши до Варшави, Карахан і Шумський зараз же почали бомбардувати польський уряд нотами, в яких домагалися усунення з польської території Петлюри, Тютюнника та інших українських «контрреволюціонерів», взагалі ліквідації «петлюрівської орґанізації» на території Польщі.[33])

Не вважаючи на все це, Тютюнник не припиняв акції і продовжував дальшу підготову повстання. Він казав, що навіть неуспішний збройний виступ проти ворогів України залишить в народніх масах глибокий слід і спричиниться до зміцнення в народі ідеї української державности.

23-го жовтня 1921 р. Тютюнник видав «Повстанській Армії» наказ ч. 1, в якому повідомляв, що з наказу Головного Отамана він вступив того дня в командування Повстанською Армією на Україні, і що начальником штабу Повстанської Армії призначений полк. Отмарштейн. А через два дні (25. жовтня) від імени «Головного Повстанського Командування» оголошено до населення України таку відозву:

«Громадяни України!

Збройною силою, зрадою й підступом опанували наші закляті вороги Україною. Почали забирати з нашого краю скарби, нищити наш добробут, знущатися над народом. Бувше панське ярмо замінили ще гіршим ярмом комуністичним.

Серед нечуваної руїни опинилась Україна. Край, що плинув молоком і медом, нині залитий сльозами і кровю. На захист

---

[33]) Карахан в своїх нотах вимагав також виселення з Польщі російських та донських еміґрантів: Б. Савінкова, В. Уляницького, М. Гнилорибова та ін. Як наслідок цього, всіх їх в кінці жовтня 1921 р. вислано з Польщі. З українських еміґрантів поляки вислали в той час в Данціґ лише ґен. М. Омеляновича-Павленка і ґен. В. Зелінського. Про Петлюру оголошено в українській і польській пресі, що «Головного Отамана військ У. Н. Р. на теренах польської держави нема». А щодо ліквідації «петлюрівської орґанізації» взагалі, то ще 10. серпня 1921 р. у Варшаві засновано статутарну орґанізацію під назвою «Український Центральний Комітет» на чолі з А. Лукашевичем для «забезпечення матеріяльних і духових потреб біженців з України». Всі інші українські орґанізації та установи на території Польщі перестали формально існувати.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

свого краю виступили ліпші сини наші, вони складали повстанські частини і чотири роки безперервно билися за волю України. Тяжка була боротьба повстанців з московськими окупантами, та український народ не опустив рук. Він не зрікся надії здобути собі волю, лише більше загартувався в цій боротьбі.

По окремих виступах повстанців в різних місцях України, почалася довга й уперта орґанізація цілого українського народу для одностайного збройного виступу проти чужих завойовників. Орґанізація скінчилася.

Тепер ми вступили в останній і рішучий бій проти ворогів Рідного Краю. Народнім повстанням керує Головне Повстанське Командування. Перед очима цілого світу ми здаємо іспит і покажемо, що наймитами у чужинців вже ніколи не будемо. Ми є окрема нація, чуємо в собі силу, в нас палає любов до свого краю й ненависть до ворогів його.

Ми переможемо! Здобудемо в своїй хаті свою правду, і силу, і волю. А волю свою висловить весь Український Народ устами своїх делеґатів, яких обере до Українських Установчих Зборів. Установчі Збори будуть скликані після того, як звільнемо цілу Україну. На цих Установчих Зборах народні представники установлять, як нам жити і управлятись надалі.

З моменту вигнання окупантів народ має право на здобутки революції. Земля, яку добули селяни своєю кровю підчас революції, лишається у їх власності. Великим власникам земля повернута не буде. Лишається восьмигодиновий робітничий день. Всяка аґітація проти цих здобутків каратиметься повстанським судом.

Влада в центрі підчас боротьби належатиме Головному Повстанському Командуванню. Всім громадянам на місцях орґанізувати зараз же народню владу.

Головне Повстанське Командування кличе всіх громадян України до смертельного бою. Хай в ці великі дні ніхто не ухилиться від визвольної боротьби! Хай всі вийдуть на бій, все дадуть для бою!

Хай приватні хатні незгоди будуть забуті на час, аби в єдиному напруженні скинути ненависне чуже ярмо.

Тисячі тисяч замучених синів України, зруйнований і поруганий край вимагають помсти. Хай гармати і коси, кулемети і серпи викують нашу волю.

Жива могутня Україно, вставай до ліпшої долі!

Головне Повстанське Командування.

Ставка, 25. жовтня 1921».

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

На жаль, цей заклик Головного Повстанського Комітету прийшов запізно і тому не знайшов належного відгуку на Україні: в цей час, як уже зазначено, майже всі повстанські орґанізації були знищені большевиками, а багато з повстанських провідників були розстріляні або сиділи в большевицьких вязницях.

Але поруч з розгромом повстанських орґанізацій на Україні була ще одна обставина, що унеможливила успіх повстанської акції під проводом Тютюнника: це — згаданий саботаж поляків. Як я вже зазначив, поляки не були зацікавлені в успіхах нашої боротьби. Тому вони давали Повстанському Штабові обіцянки, а на ділі хотіли лише того, щоб застрашувати большевиків «бунтарськими» довірливими українцями. Наслідком цього термін повстання все відкладався. Мовляв, нема зброї. Нарешті, коли вже наближалась зима, і надії на успіх повстанської акції погасали, поляки заявили, що зброя буде. Але й цього разу вони поступили криводушно: повстанські відділи мусіли перейти на совітську територію майже без зброї, дуже погано вдягнені і напівбосі. Це було в той час, як ворог на Україні був уже підготований і озброєний до зубів.

Ось що оповідає один з учасників цього походу полк. Роман Сушко («Календар Червоної Калини» на 1930 рік, Львів) про ті умови, в яких довелося почати цю останню збройну спробу вояків армії У. Н. Р. для визволення України від московських окупантів:

«В жовтні місяці підготовано над західним кордоном України дві ударні ґрупи, які мали дати поклик до повстання на Великій Україні. Це ударна ґрупа ґен.-хор. Гулого-Гуленка в Басарабії та ґрупа ґен.-хор. Ю. Тютюнника на Західній Україні. Обі ґрупи, продершись на Правобережжя, мали стати ядрами-кадрами одної повстанської армії.

Але ворог не спав і спрямував усі зусилля на забезпечення своїх західних кордонів, зконцентрувавши на Вел. Україні, зокрема на Правобережній, майже $^3/_4$ своєї тодішньої большевицької армії. Концентрацію цю прикрито голодовою скрутою совдепії і армію, нібито, пересунено у хлібний район «на кормлєніє». З огляду на це продертись ударним ґрупам з закордону в глуб краю було незвичайно трудно. Коли зважити, що в чотирокутнику між Дніпром — Камянцем Подільським — Сарнами розташовано в той час 13 дивізій, кінний корпус з дивізією Котовського, дві окремі пограничні дивізії, гарматні бриґади та по повітових містах окремі «трудбати» (трудові баталіони), то стає ясним, що, прорвавшись через кордон, підняти повстання у прикордонній смузі було неможливо. Повстанський Штаб ви-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

рішив тому прорватися на Лівобережжя, там підняти повстання і, ставши твердо на Дніпрі, відрізати ворогові відворот у глибину Росії, а винищуючи ворожі частини, розташовані на Україні, заволодіти зброєю, всім військовим припасом та перешкодити евакуації «продналогу», бо голод і без того грозив населенню».

— Як же переведено цей божевільний план? — питає Сушко і на це відповідає: «Про басарабську ударну ґрупу ґен.-хор. Гулого-Гуленка знаємо дуже мало. Вона мусіла почати акцію перша, як чисельно слабша. Мала демонструвати випад, стягнути на себе увагу противника і таким чином облегчити прорив головній ґрупі, згуртованій у волинських лісах. Та ця басарабська ґрупа акції майже не проявила.[34])

З конечности завдання її переймає на себе «Відділ Окремого Призначення» під проводом підполк. Палія. 25-го жовтня 1921 р. відділ цей в силі 380 стрільців IV. Київської дивізії, озброєний в 140 крісів (на 380 стрільців!), 4 скорострільні «Максима» та пару скорострілів легких, погано одягнений, без коней (про обоз годі було й думати), переходить совітський кордон на Збручі в районі Гусятина з завданням прорватися в глуб України, підняти до повстання місцеве населення та, завдаючи матеріяльні втрати ворогові, стягнути на себе його увагу».

Про головну «ударну ґрупу» під командою Ю. Тютюнника Сушко далі пише:

«В другій половині жовтня 1921 р. скупчено у волинських лісах на роботі, при вирубі ліса, понад 1.200 вояків з таборів інтернованих: Александрів, Каліш, Вадовиці... На північ від Рівного в районі сіл Великий і Малий Мицьк, Велика і Мала Стидина, на борзі та нишком перед владою,[35]) формовано бойові відділи, що мали підчинитись полевому повстанському штабові ґен. Ю. Тютюнника та продертись на Велику Україну. Виділивши хорих, калік, жінок та 29 і 30 куріні з IV. Київської Дивізії (Тютюнника), принявши натомісць около 100 «урядовців» т. зв. «Цивільного Управління» з Ченстохови та Тарнова, мав повстанський штаб до розпорядження 900 хоробрих і на все готових вояків... Вся ця ґрупа була обідрана, майже гола...

---

[34]) Гулий-Гуленко з повстанським отаманом Пшонником виступив у похід з деяким запізненням. Перейшовши Дністер, Гулий-Гуленко і Пшонник зустрілися з великими большевицькими силами, тому після кількаденних боїв вернулися назад на територію Румунії.

[35]) Повстання підготовлялося на Волині під польською владою, за допомогою польського ґенерального штабу, але формально «без відома» польської влади.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Довелося для босих заготовити на місці личаки з кори, однак ці ходаки нездатні були до походу, зокрема по розмоклому ґрунті...

В такім вигляді вирушила ґрупа під самий кордон. В селі Камінка (коло Костополя) одержано зброю: 400 крісів, 120.000 кріс. набоїв, 6 скорострілів «Максима», 36 «Кольтів», 2 «Люіси», 500 шабель, 300 кавалерійських списів, 1.000 ручних ґранатів, коло 4-х пудів підривного (вибухового) матеріялу та значну кількість ліків і лікарського приладдя. Це все на цілу ґрупу...

Така то була матеріяльна підготовка, — додає Сушко. — Можна сказати, ніяка. Але що було робити? Відкладати виступу не можна було, бо кожної хвилини могла нас «накрити» польська влада. Здержати стрільців було годі. Бо, одержавши цю поганеньку зброю в руки, заясніли їхні очі, завзяття спалахнуло... Досвіта 4. листопада повстанська ґрупа переходить польсько-совітський кордон в с. Нетреби»...

Другий учасник цього походу сот. Петренко в своїх споминах («Літопис Червоної Калини», Львів 1934) про цей перехід ґрупи Тютюнника через польський кордон пише:

«Рушили ми, а навіть усім рушниць не стачило... Мали декілька кулеметів «Кольта», які за браком коней посадили на вози з волами. Уявити собі сутичку з червоними з кулеметами на волах! Крім того мали ми ще зброю: два вози (на волах) зі списами!»

Нічого дивного, що так озброєне повстанське військо вже приблизно через два тижні було зліквідовано большевиками. Перед тим як почати похід, Тютюнник в окремій промові попередив вояків, що похід буде важкий, що зброї нема, що зброю та амуніцію й одяг треба здобути від ворога. Тютюнник зазначав, що він не хотів би, щоб хтось з вояків ішов проти своєї волі. Та не багато знайшлося тих, що роздумали й вернулися назад в табори. Всі інші вояки без вагань забули про своє особисте життя і з ентузіязмом та запалом кинулися в одчайдушну боротьбу за волю України.

Коротко, доля цього «Другого Зимового походу» була така.[36]) З двох головних повстанських відділів, що брали участь

---

[36]) Про повстанську акцію 1921 року, що відома також під назвою «Базар», див. крім споминів Сушка і Петренка, також спомини О. Шпілінського, П. Ващенка, М. Чижевського, І. Ремболовича, В. Яновського, С. Чорного, Д. Зоренка та ін. в збірнику 3-му «За Державність» і в збірнику «Базар», Каліш 1932; доповідь Ю. Отмарштейна Головному Отаману («Літопис Черв. Калини» 1930); спомини О. Добротворського в «Календарі Червоної Калини»

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

у цім поході, найдовше продержався на Україні відділ під командою підполк. М. Палія, а після його поранення (1. листопада в районі Любара) під командою полк. С. Чорного, колишнього артилерійного старшини Січових Стрільців. Цей відділ вже після перших боїв з большевиками здобуває коні і стає кінною частиною. Далі в успішних боях він проходить Проскурівський та Лятичівський повіти, під натиском ворога звертає на північ під прикриття любарських лісів, прямує на північний схід у Житомирський та Овруцький повіти і повертає на південний схід в напрямку на Київ. Тут в с. Левонівка (30 км. на північ від ст. Бородянка), в ніч з 14. на 15. листопада, відділ рівночасно з ґрупою Тютюнника бере участь в боях з большевиками, атакуючи ворога з протилежної сторони села. Та через нічну темряву обидві ґрупи фатально розходяться в різні сторони, не пізнавши одна одну.

Дня 17. листопада (якраз в траґічний день для ґрупи Тютюнника) відділ Палія (Чорного) сягає с. Вахівки, коло 60 км. на північний захід від Києва. Звідти під натиском ворога, втративши надію на зєднання з ґрупою Тютюнника, відділ, за допомогою повстанських загонів от. Струка та от. Орлика, пробивається через большевицькі частини на південний захід і через Радомиський, Житомирський, Звягельський та Заславський повіти вертається назад (6. грудня) до польського кордону.

Дуже траґічно склалася доля головної повстанської ґрупи під командою Тютюнника. Ця ґрупа прямо від кордону вирушила на Коростень, щоб там захопити у большевиків зброю, набої, одяг і тоді прямувати далі на схід. Та цього плану не пощастило здійснити. Коростень був узятий (7. листопада), але під натиском переважних сил ворога повстанці мусіли негайно залишити місто. Тому ні зброї, ні набоїв та одягу не вдалося здобути. Це рішило долю ґрупи. Як було воювати без зброї та теплого одягу? А тут саме починалася холодна та сніжна зима.

«По відході від Коростеня, — пише в своїх споминах О. Добротворський, — ґрупа спішним маршем рушила на схід в напрямку Радомишля. Під сей час на Україні почалися сильні стужі та великі завії снігу. Шляхи завівало, а щоби можливо було йти, дорога спочатку пробивалась кіньми. Люди на 25% без плащів, — прикривалися коцами та мішками і 50% без чобіт — ноги були завернуті в ганчірки та мішки. В такому стані

на 1923 р.; сот. Гладкого та ін. в збірнику «На Руїнах» — видання культ.-освітн. відділу VI. стріл. дивізії; Гр. Рогозного в «Самостійній Думці» (Чернівці 1934) та ін.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

піхота з кожним днем все більше й більше тратила боєздатність».

Не вважаючи на такі умови, ґрупа з Коростеня прямує на південний схід, переходить р. Тетерів в районі між Житомиром та Радомишлем і спиняється (12. листопада) в с. Войташівка (40 км. на схід від Житомира). Цей перехід ґрупа мусіла зробити вже майже під безперестанним кулеметним обстрілом ззаду наступаючої ворожої кінноти, що невідступно переслідувала ґрупу. Бої в Коростені і цей перехід дали багато ранених і вбитих...

Загальний стан ґрупи був такий тяжкий, що командування вирішило не йти далі на схід, а повернути назад, на захід. З приводу цього тодішній начальник повстанського штабу полк. Отмарштейн в своїй доповіді Петлюрі після закінчення повстання писав:

«Після прибуття в с. Войташівку загальна ситуація складалася так:

1. Зєднання з відділом ґен. Нельговського[37]) і полк. Палія, яким був післаний заздалегідь наказ перейти в район сіл Заньки, Миньківка, Ходори, Котівка, — не відбулося, тому що ті відділи в зазначеному в наказі часі в район не прибули. Наш відділ, який мав дуже малу кількість кінноти і збирався побільшити її кіннотою Палія, зробити цього не міг і залишився майже без розвідки, маючи лише слабу кінну розвідку сот. Хмари, зібрану з випадкових людей не кінноτчиків, які не уявляли собою сполученої частини і сиділи на перевтомлених до краю конях після великих переходів по глибоких снігах, де приходилося кіньми пробивати дорогу.

2. Відділ складався в більшості з піхоти, яка в наслідок великих переходів, значних морозів з сильними вітрами і на 50% без чобіт мала майже вся відморожені і попухлі ноги, і тому активність її була зведена до мінімума.

3. Обоз, який возив до 80 ранених і мав більше 100 фір на половину з волами, був надзвичайно великим тягарем для цілого відділу, зменшуючи до мінімума його рухомість і здатність до активних операцій.

4. Набоїв, поповнення яких було цілком випадкове лише від забитих і полонених червоноармійців, поповнювати дальше з якогось складу або бази годі було надіятися з нашими силами.

---

37) Повстанський загін під командою ґен. В. Нельговського вийшов з Польщі в кінці вересня 1921 р. Складався з 30 вояків. Мав завданням навязати контакт з повстанськими орґанізаціями на Волині, а головно підготувати ґрунт поміж селянством для загального повстання.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

5. Ворог, який весь час ухилявся від боїв, від нашого наступу з фронту, привязався кінnотою до нашого хвоста і безнастанно тримав усіх людей в сильному нервовому напруженні своїми дрібними нападами ззаду.

6. Рушницями було узброєно 50% людей і дальшого доповнення зброєю в найближчих часах не передбачалось. До 35% кулеметів «Кольта», яких у нас була більшість, попсувалися, і направити їх з браку запасових частин було неможливо.

Така ситуація примусила приняти рішення припинити дальший рух в глуб України і повернути назад з метою вернутися до Польщі і завезти там своїх ранених, бо дальший рух в глуб України загрожував тим, що, вистрілявши всі набої, цілий відділ зі всіма раненими, складений з людей до краю перетомлених, попав би без жадного опору до рук большевиків».

Ось за таких обставин ґрупа Тютюнника вирушає з с. Войташівки на північний схід до ст. Трубецької (між ст. Піски і Загальці) і звідти повертає на північний захід, щоб переправитися на лівий беріг Тетерева і йти далі на захід. Саме тут в цім районі, як уже було зазначено, ґрупа через випадковий збіг обставин не зєдналася з відділом Палія.

Прямуючи далі на північний захід, ґрупа після переправи через Тетерів увесь час відбивається від насідаючої ззаду ворожої кінноти, без усякої змоги для відпочинку. Нарешті відривається на якийсь час від большевиків і 17. листопада рано спиняється в с. Малі Миньки (коло 50 км. на північний схід від Коростеня). Вимарш був призначений на 12 годин в напрямі на с. Звіздаль.

Але ворог в цей час вже мав підготований план за всяку ціну зліквідувати ґрупу Тютюнника. Тому, залишаючи в спокою інші повстанські відділи, вся маса ворожого війська (коло 3.000 кінноти і коло 1.500 піхоти) кидається на повстанців саме в той час, коли обоз вирушив з села.

Почався нерівний бій. Ворог оточує повстанців і атакує їх з усіх сторін. Перевтомлені козаки хоробро відбивають ворожі атаки, але малі запаси набоїв скоро виходять, і козаки залишаються без набоїв. Бачучи безнадійну ситуацію, наші ранені послідніми ґранатами зривали себе самих, самі себе стріляли, щоб не датись на катування ворогові. Наложив тут руку на себе і колишній морський міністр уряду У. Н. Р. М. Білинський. Тільки невеликому числу повстанців (штаб ґрупи з кінnотою та кілька підвід з тяжко раненими, всього коло 120 людей) пощастило висмикнутись з рук ворога і добитись (20. листопада) до поль-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ського кордону. Решта вояків, коло 500 людей, після майже двогодинного бою попали в московський полон.

На другий день всіх полонених погнали до сусіднього містечка Базар, де замкнули в церкві. 21-го листопада 359 полонених (тобто майже всіх за винятком померших від ран та тих, яких залишено для «додаткового слідства») присуджено до розстрілу. Того ж дня над могилою, викопаною під Базаром, присуд виконано.

Перед розстрілом переможці пропонували засудженим «покаятися» і вступити в червону армію. Ні один з повстанців на це не пішов. Могутнє «Слава» і спів «Ще не вмерла Україна» заглушили ворожі скорострільні. Цим переможені, змучені вояки висловили все, про що вони мріяли і за що вмирали...

Трагедія під Базаром показала, що на Україні запанувала нова ситуація. Ліквідувавши свій фронт проти Врангеля і проти поляків, большевики мали тепер змогу кинути всі свої сили проти українського визвольного руху. Тим то восени 1921 року навіть «непереможний» Махно, під натиском большевицьких регулярних військ, мусів еміґрувати за кордон. Через голод і терор московських окупантів повстанський рух на Україні поволі затих. В нерівній боротьбі зломилася воєнна сила України...

Так на довгі роки на широких степах України запанувала влада московських окупантів.

В той час як українські вояки разом з державним центром У. Н. Р. докладали всіх сил на еміґрації, щоб розгойдати повстанський рух на Україні і за допомогою його вигнати московських окупантів з України, в різних осередках української еміґрації, головно поза Польщею, почався рух, щоб ужити українські національні сили на еміґрації для культурно-освітньої праці за кордоном. Вже в 1920 р. у Відні, заходами Союзу українських журналістів і письменників на чолі з В. Кушнірем і при участі М. Грушевського, О. Олеся, С. Дністрянського, О. Колесси та ін. засновано Український Вільний Університет, який наступного року перенесено в Прагу. Поруч з цим в Чехії заходами Українського Громадського Комітету, на чолі з Микитою Шаповалом, прийшло до орґанізації Української Господарської Академії в Подєбрадах, Українського Високого Педаґоґічного Інституту в Празі, української гімназії і багатьох інших культурно-освітніх установ та орґанізацій, що багато допомогли колишнім урядовцям та воякам закінчити і доповнити свою освіту та знання для дальшої праці на користь українського народу.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Так почалася нова доба в житті української еміґрації. Перемінивши «мечі на рала», колишні борці за волю України, крім пропаґанди української справи в світі, завзято взялися до культурно-освітньої праці на чужині, памятаючи, що культурного та освіченого народу ніякі сили в світі не можуть остаточно поневолити.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ПІДСУМКИ І ВИСНОВКИ.

Революційні рухи, хоч не завжди щасливо вирішають історичні проблеми і завдання, однак вони вже своїм масовим характером і самим загостренням суспільно-політичної боротьби будять народи до свідомого, активного громадського життя. Цим дається основа для дальшої боротьби за поставлені цілі, твориться традиція, живе спомин про перемоги і поразки, із роду в рід.

З цього становища дивимося і на революційні події 1917 — 1921 рр. на українських землях. Не замовчуємо і не забуваємо про наші помилки, хиби, недостачі. Біда тому народові, що не хоче дивитися на своє минуле тверезим, критичним оком, а віддається приємному самозаспокоєнню, самозадоволеному безпідставному оптимізмові: так струсь ховає голову під крило, думаючи, що коли не бачитиме ворога, то й небезпека зникне. Навпаки, — вчитися на помилках минулого, не допустити, щоб ці помилки повторилися в будучності — ось головне завдання народу, що хоче вільно жити і йти вперед у своїм розвитку.

Проте не спиняємо своєї уваги тільки на наших недостачах, які б вони не були сумні, а хочемо, щоб світло і тінь були в належній пропорції положені на великім образі української революції. Бо критика — добра річ, надмірна критика та ще й «з пересердя» — шкодить. Приміром, деякі наші мемуаристи з доби української революції, нагромадивши без розбору силу-силенну всяких другорядних подробиць, прийшли до безнадійного висновку, що ми, мовляв, у добі революції «вміли показати тільки нашу мізерію».[38]) Очевидна річ, що такі висновки занадто тенденційні, і майбутній історик української революції ніколи з ними не погодиться.

Само собою, українська революція, мов той бурхливий весняний потік, у своєму нестриманому русі наносила не мало всякого намулу і дала багато фактів і явищ негативного характеру. Але не це має притягати нашу головну увагу, бо не в цім була

---

[38]) Див. напр. В. Андрієвський: З минулого. Берлін 1923. Т. II, ч. 2, стор. 302.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

суть революційного руху на Україні. Наше завдання мусить бути таке: на підставі основних подій і фактів нашого недавнього минулого зрозуміти, що дала українська революція для пробудження поневоленого українського народу.

Думаю, що на підставі поданого тут матеріялу маю право зробити такі головні висновки щодо загального розвитку революційних подій на Україні в р. р. 1917 — 1921:

1. Революція 1917 року застала українців скаліченими національно, соціяльно і культурно. Після довгої московської неволі, перед вибухом революції лише селянство залишалося українським щодо мови та національних традицій. Всі інші верстви українського суспільства були денаціоналізовані. Відсіль недостача української інтеліґенції — мозку нації — і взагалі мала національна свідомість в народніх масах. Інтеліґенція, яку ми в той час мали, це була тонесенька плівка, що майже безпомічно плавала на поверхні розбурханої революційної хвилі.

Все це мало вирішальний вплив на орґанізацію українських національних сил, зокрема на орґанізацію українського проводу. Загально кажучи, нам не бракувало ентузіязму та запалу в нашій тодішній визвольній боротьбі, але нам для державного будівництва бракувало орґанізованих і добре підготованих сил, бракувало людей дисциплінованих, з характером, людей з фаховою та загально-політичною освітою. Наслідком того в багатьох галузях державного життя ширилася безвідповідальна «отаманщина» та сваволя на шкоду українській визвольній боротьбі. Тому й надалі перед нами стоїть тяжка й відповідальна праця над освідомленням та орґанізацією народніх мас, а поруч із тим завдання — опанувати міста на Україні, з їх активнішими та рухливішими шарами людности, з їх ремісництвом, промислом, торговлею і багатьома іншими ділянками суспільно-господарського та державного життя. Без цього, без утворення належно підготованої і вишколеної провідної верстви нашого народу, неможливий всебічний та успішний розвій української нації після довголітньої попередньої неволі.

2. Недостача українських інтеліґентських сил найтяжче відбилася на орґанізації селянства. Бракувало інтеліґентних сил, що помогли б селянству орґанізуватися та підпорядкуватися єдиному українському центрові. Звідси постійні ідеолоґічні хитання в селянських масах, масові політично розєднані повстання проти окупантів, величезні людські жертви там, де при орґанізованих виступах їх могло й не бути.

3. Головну провідну ролю в українській боротьбі часів ре-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

волюції відограли українські соціялістичні партії — українські соц.-демократи та українські соц.-революціонери. Це було природнім явищем в час великого революційного руху. Тоді всі були соціялістами. Вся та історична доба проходить під знаком соціялізму. Тому навіть праві українські партії, що не доцінювали соціяльного моменту в тодішній боротьбі, примушені були вдягнутися в «соціялістичні ризи», бо цього вимагав дух часу.

Правда, українські соціялістичні партії згідно з загальним духом тої доби були в більшій чи меншій мірі під впливом романтичного ідеалізму, що приводив їх провідників до наївного космополітизму (всесвітянства). Проте в перші роки революції ці партії виконали велику працю для освідомлення політичного та національного українських мас, вони повели ці маси на боротьбу за вільну Україну.

Як витвір певної історичної доби, названі соціялістичні партії виконали своє завдання. Нова доба вимагатиме нових форм політичної орґанізації українських національних сил.

4. В розвитку революційних подій в р. р. 1917 — 1921 треба відрізняти д в і г о л о в н і д о б и: добу до большевицької окупації України і добу під пануванням большевиків.

В першім періоді, за часів Української Центральної Ради, фактично існував єдиний український національний фронт. Після вибуху революції деякий час всіх обєднувала радість з приводу проголошення волі політичної і національної. Внутрішні суперечности в українському громадянстві були ще слабо розвинуті.

Але з приходом на Україну большевиків ситуація різко міняється. Поширенню большевицьких симпатій на Україні в великій мірі сприяв реакційний режім, що на деякий час запанував був на Україні після гетьманського перевороту. Хоч деякі мемуаристи намагаються представити цю добу в якнайкращому світлі, але таке освітлення суперечить дійсному стану, що панував тоді на Україні. Є фактом, що протягом семимісячного панування російської реакції на Україні за гетьмана Скоропадського московським большевикам удалося поширити свою пропаґанду серед українського селянства і робітництва не тільки проти реакційної політики гетьманського уряду, але також і проти українського національного руху взагалі. Попередній єдиний український фронт розпадається, — і чим далі, все більше. Крім українських комуністів, що утворилися з лівого крила українських соц.-революціонерів (т. зв. «боротьбистів») і лівих чи «незалежних» соц.-демократів, в самому українському протибольшевицькому таборі, з причин різного розуміння цілей і завдань революційної боротьби, незабаром доходить до гострого

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

розєднання між соціялістами і несоціялістами. Соціялістичні партії намагалися відповідною революційною тактикою відтягнути українські маси від впливу московських большевиків і повести їх за собою. Несоціялістичні ґрупи, навпаки, залякані большевицькою пропаґандою, в кожному революційному кроці українських соціялістів вбачали «большевизм» і національну небезпеку. Таким чином своєю консервативною політикою, зокрема в справах суспільно-господарських реформ, праві ґрупи фактично гальмували боротьбу з поширенням большевицьких впливів на Україні.

Праві ґрупи не бачили, що самими національними кличами не можна у нас повести народні маси на боротьбу, не розуміли, що, крім кличів національних, потрібна певна соціяльна програма для задоволення господарських інтересів широких мас народу.

5. Розєднання українських національних сил в большевицьку добу революції виявилося не тільки в широких українських масах, але й у самому проводі української визвольної боротьби. Після приходу московських большевиків на Україну попередні українські провідники, як М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал та інші, відходять від активної участи в українській боротьбі і виїздять за кордон. Із старих популярних провідників доби Центральної Ради на полі бою залишається один Петлюра, що непохитно продовжує боротьбу з московськими окупантами. Цим Петлюра, як політичний і національний провідник, став вище від Грушевського і Винниченка, бо передбачав, що большевицький чад, посіяний московською пропаґандою в українських масах, скоро розійдеться.

В українській визвольній боротьбі часів революції Петлюра був і с т о р и ч н о ю о с о б о ю. Петлюра був головним творцем української армії. Це він своїм ентузіязмом, енерґією і глибокою вірою в українську справу більше, як хто інший з тодішніх українських провідників, допоміг відродити століттями приспане національне почуття і дух боротьби за власну державність у нашім народі. І в смутній добі найбільшого політичного хаосу на Україні, на початку 1919 року, коли захиталися в своїй вірі в сили українського народу Грушевський, Винниченко і інші, Петлюра зостався на своїм місці, вів дальше непримиренну боротьбу проти московських окупантів. Найбільша заслуга Петлюри в тім, що він тоді врятував український фронт проти большевизму від остаточного розкладу й розпорошення: дальша боротьба української армії та праця уряду У. Н. Р. поглибили

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

національну свідомість в українських народніх масах і зміцнили в нашім народі волю і стремління до незалежної державности.

В другу добу революції українська боротьба, під проводом Петлюри, провадилась виразно й непохитно під прапором *незалежної української держави*. Під цим прапором тисячі й тисячі найкращих синів України положили тоді свої голови за волю України і майбутнім поколінням залишили заповіт боротися до останньої перемоги за наш національний ідеал.

6. Найтяжчою добою в історії української боротьби часів революції була т. зв. Камянецька доба. Хоч тоді українські вояки зійшлися з усіх українських земель для спільної боротьби за волю України, але в той же час дійшло до згубного політичного розламу українського обєднаного фронту. Наслідком того була листопадова катастрофа 1919 року. Наддніпрянський соціялістичний провід на чолі з Петлюрою намагався провадити боротьбу з московськими большевиками, рахуючись з революційними настроями, що панували тоді на Україні. Петрушевич разом з правими українськими ґрупами уважали, що треба йти до «тіснішого порозуміння» з Денікіном, хоч він прийшов на Україну з гаслами старої «єдиної неділимої Росії».

Правда, велику ролю в траґічних подіях Камянецької доби відограв той факт, що в цей час, як і раніше, нашої визвольної боротьби не визнавав світ. Це не сприяло встановленню єдиного погляду на цілі та завдання української боротьби. Але поза тим всім Камянецька доба показала, що дійсна соборність нації досягається не деклярациями і взагалі не словесними заявами, а лише фактичним співжиттям та співпрацею на одній території і в однакових історичних умовах. З цього погляду нещасливі події 1919—1920-го і пізніших років, очевидно, не лишаться без сліду для українського народу, і доба краєвого патріотизму в українському житті, мабуть, вже ніколи не вернеться.

7. Листопадова катастрофа 1919 року мала згубні наслідки для дальшої української боротьби. Хоч Наддніпрянська армія після листопадової катастрофи і в страшних умовах загальної руїни вела ще півроку героїчну боротьбу в ворожому запіллі (Зимовий похід), але це вже був тільки славний кінець революційно-визвольних змагань українського народу власними силами. Ні союз із Польщею в 1920 р., ні зусилля державного центру У. Н. Р. в 1921 р. викликати всенароднє повстання на Україні вже не помогли відновити українську збройну боротьбу реґулярним фронтом. Упоравшися з своїми зовнішніми ворогами, московські большевики після замирення з Польщею та

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

знищення армії Врангеля кинули свої сили проти армії Української Народньої Республіки. В цих умовах дійшло до останнього відступу в листопаді 1920 року, а незабаром, в листопаді 1921 року, — до Базару. В нерівній боротьбі з московськими окупантами зломилася воєнна сила України...

8. Чи такий кінець українських визвольних змагань в р. р. 1917 — 1921 показує, що українська революція скінчилася катастрофою і що наша тодішня боротьба була марна? Ні в якому разі!

Як ми бачили, в нашій боротьбі часів революції були помилки та невдачі, і їх було багато. Але ці помилки та невдачі випливали насамперед з загального недозрілого стану української нації, в якому її застала революція. Україна була ще не готова до великих подій. Народ, що століттями перебував у національній неволі, не міг відразу стати на власні ноги, відродитися культурно, господарськи, соціяльно. Нація, що втратила свої освічені верстви, не була в стані за один-два роки утворити потрібні кадри інтеліґенції, опанувати міста, перебрати в свої руки промисел, торговлю та всі інші ділянки свого національного життя.

Взагалі нашу тодішню боротьбу доводилось провадити в надзвичайно тяжких умовах. Крім внутрішньої непідготованости нації, також міжнародня ситуація була для нас дуже несприятлива. Великі природні багатства України, як і її своєрідне ґеополітичне положення (на шляху між Европою і Азією), завжди притягали до себе увагу різних сусідніх держав, і це власне було одною з поважніших причин постійних нападів на Україну різних чужонаціональних сил. Так і тепер, після вибуху революції 1917 року, Україна опинилася в центрі боротьби великих держав, в інтересі яких не був український державно-національний рух. Цим пояснюється, що напр. держави Антанти (Анґлія, Франція, Америка) після закінчення війни з Німеччиною 1918 р. помагали російським монархістам боротися за відновлення «єдиної неділимої Росії». Так само проти нас був світ революційно-большевицький, що намагався перетопити всі народи колишньої Росії в єдину «совєтську націю» і утворив свої орґанізації не тільки на Україні, але в цілій Европі. А ми знаємо з історії, що то значить, коли народ, навіть орґанізований, не має в світі прихильників і примушений захищати себе перед багато сильнішим ворогом. В таких умовах навіть найбільш героїчні змагання свідоміших синів нації бувають засуджені на неуспіх, а іноді й давні держави падають.

А проте наша визвольна боротьба часів революції р. р.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

1917—1921 не була марна. Протягом революційних років відбувся величезний здвиг в українських народніх масах, що освідомлювалися національно, також ряди української інтеліґенції поповнювалися новонаверненими українцями із колишніх «малоросів» та «общеросів». З цим фактом мусіла числитися і московська большевицька окупація, що спробувала загальмувати український політичний рух мовною поверховою «українізацією» совітського апарату.

Українська визвольна боротьба часів великої української революції відограла історичну ролю в пробудженні українського народу до свого власного незалежного життя. Революційні роки 1917—1921 будуть навіки вписані в історію українського народу, як початок нової епохи, нового життя. В огні великої революційної бурі з аморфної і майже етноґрафічної маси створилася українська нація. Коли до революції національно свідомими у нас на Наддніпрянській Україні були майже виключно наші дуже нечисленні національні діячі, яких можна було «почислити на пальцях», то після двох-трьох років національно-революційної праці широкі маси українських робітників і селян підняли високо прапор національної ідеї, і збройна боротьба за вільну Україну не припинялася до останньої можливости.

Це дає нам підставу твердити, що українська визвольна боротьба часів великої української революції зробила більше, ніж увесь наш попередній рух за ціле століття. Хоч наша дореволюційна доба дала нам великих поетів і письменників, але очевидно не вона могла «поставити на порядок денний» українське питання. Це могла зробити тільки революція.

Часи кволого дореволюційного життя минули назавжди. Наша національна революція вивела український народ на шлях розвитку, якого вже ніякі сили в світі не зможуть спинити.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ДОДАТКИ І ДОКУМЕНТИ

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

I. ДОДАТКИ.*)

Додаток 1. До розділу «Українська революція 1917 р. і Росія».

(Уривок з моїх петербурзьких споминів з рр. 1904 — 1910, надрукованих у львівському альманасі «Дніпро» на 1938 рік і в американському часопису «Народна Воля», Скрентон 1939, чч. 51 — 54).

До петербурзького університету я приїхав повний невирішених запитів життя. Це було саме напередодні революції 1905 року. Масовий студентський рух, що почався в той час, не сприяв спокійним академічним студіям. Бурхливе темпо життя в столиці ще більше відвертало мою увагу від науки в бік ширших громадських інтересів. Тому, приїхавши до Петербурґу восени 1904 р., я швидко перейнявся революційними настроями, якими тоді жила переважна частина студенства.

Під впливом революційного руху я став захоплюватися політичним життям, але не знав, куди й до кого йти. Саме в цей час (здається, в жовтні 1905 р.) я познайомився з студентом гірничого інституту Миколою Шадлуном. Здибався я з ним на чергових сходинах «Українського літературно-вокально-музичного товариства», що майже щотижня відбувалися в помешканні Андріївської школи в Петербурзі на Василівському острові. Під таким леґальним титулом в Петербурзі існував тоді український хор, що своїми виступами багато допомагав при уряджені різних українських концертів, вечірок, тощо. Управителем хору був студент-технолоґ М. Дулбін, родом з Волині. Взагалі ця орґанізація перебувала під ідейним керуванням революційно настроєного українського студенства, що в більшості стояло на платформі Революційної Української Партії (Р. У. П.). Тому крім учасників хору на сходини завжди приходило чимало української молоді, головно студентів із різних петербурзьких шкіл. Фактично це було українське земляцтво, що обєднувало собою молодь з різних кутків України. Крім Шадлуна, на сходинах хору

*) Для докладнішого освітлення окремих моментів з історії української революції подаю тут крім документів також витяги з деяких своїх раніше опублікованих спогадів і статтей.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

я познайомився також з багатьма іншими представниками тодішньої української молоді в Петербурзі, як І. Личко, В. Павленко, О. Назаріїв, Д. Донцов, тощо.

В кінці 1905 р. я вступив до петербурзької ґрупи української соц.-дем. партії, що саме тоді на своєму зїзді в Києві прийняла назву УСДРП замісць РУП.

В той час українська колонія в Петербурзі поділялася на два головні табори. Один із них складався переважно із старшого громадянства, що перебувало під «українофільськими» впливами й уникало «політики», проповідуючи неполітичне «культурництво». До другого табору належала головно молодь, що не поділяла «українофільських» поглядів своїх батьків, була настроєна революційно і йшла за соціялістичними партіями. Очевидно, я міг приєднатися тільки до цього другого табору.

Згадане вище українське товариство-хор, а особливо українські шевченківські концерти, що влаштовувалися щороку, відогравали начебто й непомітну, але заразом велику позитивну ролю в пробудженні національної свідомости серед української молоді в Петербурзі. Самий інтернаціональний характер Петербурґу з його розмірно великою кількістю чужинців, як напр.: німці, фіни, латиші, тощо, давав не мало психологічного ґрунту для гуртування «земляків з України» в свій окремий табор: в умовах чужого оточення якось сильніше збуджується почуття свого національного «я». Моє почуття українця зміцнилося особливо після того, як я познайомився з теоретичними підставами необхідности автономного життя на Україні. Памятаю, що з того часу, як я переконався, що централістична Росія гальмує й нищить нормальний розвиток українського народу, гасло вільної України стало в моїх очах доґмою.

Розібрати теоретично національну проблему допомогла мені проґрама української соц.-дем. партії, в якій між іншим говорилося: «Національний гніт веде до культурної, економічної й політичної відсталости пригнічених націй», тому партія «буде якнайенерґійніше боротися проти національного гніту за рівні права всіх націй на вільне існування й вільний розвиток, твердо обстоюючи право нації на культурне й політичне самоозначення». Конкретно проґрама висувала «постулят автономії України з окремим законодавчим соймом в тих справах, які торкаються лише народу, що мешкає на території України». Пригадую, я прийняв цю проґраму як переконання, що тільки звільнення України від російської опіки дасть можливість всебічного розвитку українському народові, як нації.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Так, на ґрунті свого загально-політичного усвідомлення прийшов я до усвідомлення національного.

Основне ядро петербурзької ґрупи УСДРП складалося з людей старшого віку, як Л. Бич, Д. Лаврентієв, Л. Маціевич, А. Шабленко, К. Арабажин, тощо. Із студентської молоді до ґрупи належали: В. Мазуренко, М. Шадлун, І. Личко, Н. Шумицька, М. Дулбін, О. Назаріїв та інші. Трохи пізніше до ґрупи вступили: Бєліч, М. Петрова, Н. Сінґалевич, Н. Калинович і з Києва приїхала К. Чайківська. Значно пізніше (восени 1909 р.) до Петербурґу приїхав В. Садовський. Взагалі ґрупа росла й користалася значним впливом серед членів української колонії. Наприклад, тодішній член УСДРП Д. Донцов у своїх спогадах («Наш Голос», 1911) зазначає: «В той час — березень 1907 р. — петербурзька ґрупа УСД була досить численна, майже не було жадного вищого закладу наукового як мужеського, так і жіночого, де б ми не мали своїх членів».

Найяскравішою постаттю серед членів ґрупи був Лев Маціевич, один з орґанізаторів РУП. Я вперше бачив людину з визначним урядовим становищем (він саме тоді робив блискучу урядову карієру як морський інженер), що не вагався брати участь в нелеґальних революційних орґанізаціях, дуже щедро допомагаючи їм в той же час матеріяльно. Коли б не його передчасна смерть (траґічно загинув підчас авіяційних вправ у 1910 р.), він напевно відограв би в нашій визвольній боротьбі немалу ролю. Завжди урівноважений і спокійний, пройнятий глибокою вірою в українську справу, він навіть в колах своїх політичних противників користався загальною пошаною.

Другою визначною фіґурою в ґрупі був колишній редактор петербурзького «Сѣверного Курьера» К. Арабажин. Він мав іншу репутацію, ніж Маціевич. Талановитий критик і журналіст (його публічні лекції на літературні теми завжди збирали велику авдиторію й користалися широкою популярністю в цілому Петербурзі), він, як людина, не тішився симпатіями навіть у крузі своїх товаришів. Особливо його не любили наші «старі», бо ніхто з нас, «молодих», у своїх виступах не критикував так безщадно й дошкульно їх «аполітичного українофільства», як Арабажин, що був досвідченим і гарним промовцем. Після кожного його виступу старі буквально не знали, куди подітися від люті, тим більше, що відповісти Арабажину так само майстерно, як він це умів, у них не завжди було кому. На жаль, Арабажин не належав до людей твердих морально-громадських переконань: згодом він відійшов від українського життя й помер (в 1927 р.) професором російської школи в Естонії.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

На початку 1906 р. до Петербурґу приїхали: С. Петлюра, М. Порш і П. Понятенко для редаґування с.-д. місячника «Вільна Україна», що почав виходити заходами петербурзької ґрупи. Приїзд партійних лідерів дав мені нагоду ближче ознайомитися з ідеолоґією партії. Особливо мені став у пригоді пропаґандистський гурток, що його орґанізувала наша ґрупа під керуванням Порша. Поза політичними та економічними проблемами в гуртку широко обговорювалася також проблема національна. Порш надавався на ролю керівника таким гуртком: він мав необхідну підготову і взагалі визначався здібністю до вирішення теоретичних проблем. На жаль, за кілька місяців редакція «Вільної України», через припинення самого видавництва, виїхала з Петербурґу, і гурток припинив свою діяльність.

Та знання, придбані в гуртку, незабаром придалися мені підчас дискусій в українському питанні, що відбулися восени того ж року в звязку з рефератом П. Тучапського, одного з орґанізаторів української соц.-дем. «Спілки», на тему про автономію України. «Спілка» (український соц.-дем. союз) була частиною російської соц.-дем. партії; вона ставила собі завдання «орґанізацію пролетаріяту, що розмовляє по українськи», але була проти автономії України.

Здається, це був перший публічний диспут в українському питанні після вибуху революції 1905 року. Велика саля в Гірничому Інституті, де читався реферат, була виповнена як українцями, так і росіянами, головно молоддю. Референт явно викликав на дискусію українських соц.-демократів, з якими спілчани розходилися в українському питанні. Отож від нашої ґрупи я мав доручення взяти участь в дискусіях після реферату Тучапського.

Зміст реферату зводився до того головного твердження, що, мовляв, для задоволення культурних та інших інтересів українського народу нема потреби творити окрему національно-територіяльну автономію України. Для задоволення українських національних потреб референт вважав, що вистачатиме загальна демократизація самодержавного режіму та встановлення обласного самоврядування. Референт повторював приблизно ті самі думки, що незадовго перед тим він висловив у своїх статтях на сторінках большевицького тижневика «Вѣстник Жизни», що в рр. 1906 — 7 виходив у Петербурзі з участю Леніна, Троцького, Каменєва, Луначарського та інших провідників тодішніх російських большевиків та їх однодумців. В цих статтях Тучапський, що також належав тоді до большевицького напрямку, заявляв:

«Українське питання дуже ускладняється деякими цілком

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

особливими обставинами, які не мають місця у відношенні до якоїбудь іншої національности, що живе на території теперішньої російської імперії. Річ у тому, що коли у відношенні до інших національних одиниць нікому не може навіть в голову прийти питання про те, чи вони існують, у відношенні до українців це питання порушувалося й порушується дуже часто.

«В чому ж справа? На мою думку, справа в тому, що життя українського народу занадто переплелося з життям російського народу й то не тільки політично та економічно, але й культурно. Самостійної української культури не має... Українська культура не існує... Значить знищення національного гніту на Україні не дасть покищо в справі піднесення культурного рівня населення ніякої користи. Адже утворення культури — це діло не кількох місяців і навіть не кількох років, а принаймні десятиліть...

«І ось, на моє глибоке переконання, українські соціял-демократи, змагаючись насадити в українському робітництві домагання автономії України, свідомо спонукують його зосереджувати свою увагу на національному питанні. Цим самим українські соц.-демократи й являються, на мій погляд, націоналістами.

«Я готовий був би визнати автономію України, коли б цього вимагало національне почуття українського народу. Тоді це була б вимога нації. Але національне почуття українців розвинуте дуже мало. Українські селяни й український пролетаріят не виступають з домаганням автономії України. Ми маємо діло покищо з домаганням партій, що визначаються майже виключно інтеліґентським характером. Українським масам доводиться, так мовити, прищеплювати це домагання».

Із всього цього Тучапський робив такий висновок:

«Національний гніт зникне безслідно, якщо будуть здійснені домагання російської соціял-демократії щодо «повної рівноправности всіх громадян, незалежно від полу, релігії, раси й національности», а також забезпечення як свободи слова й преси, так і «права населення одержувати освіту в рідній мові». («Вѣстник Жизни», 1906, №№ 1, 2, 9).

Приблизно такі самі думки Тучапський висловив і в своїому рефераті.*)

---

*) Для характеристики тодішніх настроїв серед деякої частини української революційно настроєної молоді слід зазначити, що навіть провідні члени «Спілки» — українці, як О. Скоропис-Йолтуховський, М. Меленевський, М. Ґалаґан і деякі інші, що були переконаними прихильниками автономного ладу на Україні, в той час не надавали особливого значіння активній пропаґанді цього постуляту. Як писав про це О. Скоропис-Йолтуховський, він сам і, очевидно, його однодумці-спілчани в своїй пропаґандивній діяльності трималися засади, що треба в першу чергу старатися, щоб селянина і

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Опонентами, крім мене, виступали: О. Назаріїв, І. Личко, М. Дулбін і, здається, М. Стасюк. Критикуючи погляди референта, ми зазначали, що він робить неправильні висновки тому, що іґнорує факт існування глибоких тенденцій в житті українського народу в напрямі всебічного розвитку його як нації. Ми стверджували, що українські робітники й селяни завжди виступають з національними домаганнями, оскільки мають можливість брати участь в політичному житті. Ми запевняли, що в разі загальної демократизації життя в Росії українські маси відразу заговорять як українські. Словом, ми говорили те саме, що Л. Троцький, один із колишніх однодумців Тучапського, вже аж через 25 років, на сторінках своєї «Истории русской революции», примушений заявити, полемізуючи з Розою Люксембург: «Українське селянство не висувало в минулому національних домагань з тої причини, з якої воно взагалі не підіймалося до політики» (том 3, стор. 51).

Щодо загальної демократизації царського режіму, то ми заявляли, що для забезпечення національних потреб окремих народів цього замало. У «вільній Росії» може існувати політична рівноправність, але рівночасно, як і тепер, господарем положення буде залишатися російський народ. Він буде рішати про «право» народів на їх національну школу і т. д. Тому — говорили ми — проголошувати право окремих націй на національну освіту й інше і в той же час залишати реалізацію цього права в руках пануючого народу — це значить обіцяти все, а не давати нічого. Ми не заперечували необхідности встановлення обласного самоврядування в такій величезній країні, як Росія, але ми зазначали, що обласне самоврядування не вирішить національного питання. Для забезпечення кожній нації свободи культурного, господарського й іншого розвитку, необхідні такі ґарантії, як національно-територіяльна автономія, тощо.

В оборону референта виступав спілчанин М. Сахаров, але він успіху не мав.

Я навмисно спиняюся на цих дискусіях тому, що тепер може здаватися смішним дискутувати на тему про автономію України. Але в той час, коли під впливом революції 1905 р. український масовий рух лише починався, постулят автономії України був таким далекойдучим і радикальним, що його доводилось боронити навіть перед членами «Української Спілки». Головні труд-

---

сільського робітника зробити політично свідомими. «Турбуватися ж про те, — зазначав він — чи українська політична маса буде національною чи ні, не приходиться. Аби вона була політично і соціяльно свідомою, а українською вона не може не бути» («Наш Голос», Львів 1911, ч. 11 — 12).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ності для оборони українських позицій були в тому, що дискусії доводилось провадити переважно в площині теоретичній. Тоді не було свіжих, імпонуючих фактів вияву волі українського народу як нації. Бракувало також фактів для доказу того, що сама по собі демократизація царського режіму ще не забезпечить права українському народові на його самоозначення. Ці факти виявилися лише пізніше, з вибухом революції 1917 року, коли під впливом великого революційного руху зявилися універсали Української Центральної Ради, що відразу поставили руба питання про автономне життя України, а з другого боку — Тимчасовий російський уряд, проголосивши Росію демократичною республікою, разом з тим почав боротьбу проти національних домагань Української Центральної Ради.

В політичному житті своєчасність тих чи інших кличів має свою велику рацію. Український народ в той час перебував ще в початковій стадії свого відродження. В тих обставинах, коли навіть в головніших міських центрах України «свідомих українців» можна було почислити на пальцях, безпосередня пропаґанда за відокремлення України від Росії була б через несвідомість мас наперед засуджена на неуспіх.

Для характеристики відносин, що панували тоді навіть у російській столиці, може служити такий факт. Під впливом революційних подій серед українців у Петербурзі виникла думка заснувати український політичний клуб з метою «зєднати українців на ґрунті широкої демократичної проґрами для поширення та забезпечення національно-політичних прав українському народу й для розвитку його економічних і духових сил». Це було восени 1905 року. Через рік клуб був зареєстрований постановою «Особаго по дѣлам об обществах и союзах совѣщанія». Але через місяць на вимогу міністра внутрішніх справ Сенат скасував постанову «Особаго Совѣщанія», мотивуючи це тим, що «стремління товариства до поширення та забезпечення національно-політичних прав українського народу може бути толковане як вираз тенденції протиставлення політичних інтересів малоруського населення таким же інтересам великоруського населення, що є недопустиме з погляду збереження політичної єдности імперії».

Отже замісць «політичного клубу», на початку 1907 р. повстав новий клуб «Громада», само собою, вже з іншою проґрамою: «щоб дати українцям, що живуть у Петербурзі, можливість корисного й приємного проводження часу».

Саме в цей час, в звязку з сесією 2-ої Державної Думи, в Петербурзі заходами нашої ґрупи почала виходити ґазета «Наша

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Дума» при співробітництві членів Думи Федорова й Вовчанського (обидва соц.-демократи українці) і під редакцією В. Мазуренка, К. Арабажина, Д. Донцова. Ця ґазета розпорядженням влади була швидко закрита.

Ось такі «можливості» утворила революція 1905 р.: царському режімові був нанесений тяжкий удар, але кайдани неволі ще тяжили над українським народом.

Щодалі мене все більше захоплювало політичне життя. Можливо цей мій «революційний ентузіязм» був причиною того, що в березні 1907 р. мене делеґувала наша петербурзька ґрупа на черговий зїзд партії, що відбувався у Києві. Участь у цьому (нелеґальному) зїзді дала мені можливість познайомитися з іншими визначнішими членами партії, як В. Винниченко, Д. Піщанський, А. Жук, П. Дятлов, Блонський, О. Мерклінґ, тощо. Від української с.-д. партії Галичини в зїзді брав участь Вол. Старосольський. На нарадах зїзду найбільший вплив мав Порш, що був тоді фактичним лідером партії. В порівнянні з іншими учасниками зїзду, що переважно складалися з зеленої молоді, він визначався найбільшою ясністю та уґрунтованістю своїх поглядів, хоч сам був тоді студентом київського університету. Пригадую, що ні Винниченко, ні С. Петлюра не були делеґатами зїзду і у зїздових нарадах майже не брали участи. Винниченка я бачив лише на одній нараді, де намічався склад керівних орґанів партії. Палкий і дуже самолюбний, він відразу вніс в дискусії нездорову атмосферу особистих порахунків і швидко покинув нараду.

З Петлюрою я бачився переважно підчас конспіративної нічівлі в його помешканні, здається на М. Благовіщенській, недалеко від двірця. Жив він по студентському в одній кімнаті. В розмовах зо мною більше цікавився питаннями літератури та мистецтва. Особливо його цікавили літературно-критичні статті Луначарського, що друкувалися тоді в різних журналах; на цю тему він говорив з захопленням. Я спостеріг, що в питаннях теоретично-політичних і особливо економічних він не почував себе сильним. Цим я пояснив собі той факт, що в петербурзькій «Вільній Україні» Петлюра вів головно огляд внутрішнього життя та літературну хроніку, тоді як майже всі статті теоретично-проґрамового характеру належали іншим авторам. Поза всім цим Петлюра справляв враження дуже скромної й симпатичної людини, для якої загальні інтереси стояли на першому плані.

Від зїздових нарад я виніс враження, що партія репрезентує

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

собою молодий, але здоровий соціялістичний і національно-революційний рух, що має ґрунт в українських масах.

Праця серед інтеліґентських гуртків у Петербурзі мене не задовольняла. Хотілося безпосереднього звязку з українськими робітниками та селянами там, на Україні. Ще перед зїздом (влітку 1906 р.) я коло двох місяців прожив у Гайсині на Поділлі, куди був запрошений за репетитора. Раніше мені не доводилося бувати в «корінних» районах України, тому ця подоріж до нашої «української Швайцарії» зробила на мене велике враження. З тим більшим захопленням літом 1907 р. залишив я всі інші «земні турботи» й поїхав до Полтави для роботи в нелеґальних орґанізаціях партії.

В Полтаві я пробув до кінця літа. Вже з перших днів я побачив, як помиляються Тучапський та його однодумці, ігноруючи українську дійсність: полтавські робітники, здебільшого пекарі, залізничники, друкарі, тощо, йшли за гаслами української соц.-дем. партії, як за своїми. Українська стихія в думках і почуттях цих людей фізичної праці, що були звязані з українським селом, виступали виразно. Національний момент так захоплював робітників, що в пропаґандистських гуртках, а також на мітинґах, що з метою конспірації здебільшого улаштовувалися по різних балках навкруги Полтави, доводилося присвячувати головну увагу українській справі. Не менш зворушливу картину уявляло полтавське село, куди мені доводилося виїзжати на прохання самих селян. З яким зацікавленням і жадобою нерідко вже сивоволосі дядьки слухали не тільки про землю та волю, але й про те, що таке Україна й як вона повинна визволитися зпід гніту Москви! Ці розмови про волю соціяльну й національну часто затягалися до глибокої ночі. І тільки вишневі садки, під захистом яких відбувалися наші сходини, були свідками того, в якому революційному піднесенні перебувало вже тоді наше українське село.

В Полтаві в цей час грала трупа Саксаганського. Я вперше бачив тут «Наталку Полтавку» Котляревського. Театр був повнісінький. Почувалася та сама українська стихія, що заливала вас всюди, куди б ви не потрапили на Полтавщині. Представники місцевої влади по свойому реаґували на успіхи української трупи: незабаром дирекції театра заборонено було друкувати афіші українською мовою.

З інтеліґенції, крім мене та Ніни Шумицької (жінки П. Дятлова, що жив тоді на еміґрації в Празі), активну участь в полтавській орґанізації брали місцеві студенти: Б. Юріїв-Пековець («Берко») і Буцький. З робітників своєю активністю виділялися

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

брати С. і П. Горіздри і В. Буймистренко. На кінець літа в Полтаві була призначена губерніяльна конференція партії. В звязку з тим мені довелося відвідати майже всі головніші осередки Полтавщини, як Ромен, Хорол, Прилука, Золотоноша, для підготови цієї справи. На жаль, мій «полтавський дебют» скінчився невеселою подією. Конференція відбувалася в призначений день (кінець серпня) на човнах на Ворсклі. Але коли пізно ввечері учасники верталися до міста, поліція зробила засідку і багатьох заарештувала. На другий день мене також арештували, але випустили з умовою негайно виїхати до Петербургу.

Поза цим перебування на Полтавщині, з її чарівною природою й якимсь особливим типом зворушливо милих і гостинних людей, залишило нестертий слід в моїй душі. Коли в Петербурзі я більше теоретично пізнав українську проблему, то тут я душею й серцем переконався, що ця проблема живе в масах українського народу, що її не стерли, не знищили століття національної неволі. Праця «серед народу» була вершком мого «політичного хрещення»: вже ніколи потім в мене не виникало сумнівів щодо правильности шляху, на який я став.

В Петербурзі я мусів жити якийсь час нелеґально, поки не було закінчене слідство. Майже всі заарештовані були звільнені, крім студента одеського університету Буцького (батько його був видним урядовцем полтавської поліції) і робітника П. Горіздри, у яких підчас трусу знайшли печатку Полтавського Комітету УСДРП, нелеґальну друкарню й різну нелеґальну літературу. Обом їм складено обвинувачення в тому, що вони «брали участь у товаристві, яке звало себе УСДРП і ставило своєю метою насильне, через всенароднє озброєне повстання, знищення існуючого в Росії правління та заміну його на демократичну республіку разом з відділенням від імперії українських («малоросійських») її губерній».

Приблизно через рік (у жовтні 1908 р.) виїздна сесія харківської судової палати засудила Горіздру на заслання, а Буцького на 8 місяців до кріпости.

Починалися сумерки революції. Серед студенства також запанувала реакція. Замісць політики, всі кинулися до науки. Було дивно бачити, як відомий «Абрам» (псевдонім пізнішого большевицького ґенерал-прокурора Криленка), без якого в попередні роки не відбувалося майже ні одного мітинґу в Петербурзі, тепер сидів у наукових семінарах університету.

В українській колонії в Петербурзі також відбулися значні зміни. Товариство-хор зовсім перестало існувати: замісць співів в ньому почали займатися політикою, аж поки товариство не

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

розпалося. Зате під впливом революції по високих школах Петербурґу виникло чимало українських гуртків, що спричинилися до пропаґанди української справи серед студентства. Такі гуртки були засновані на Вищих Жіночих Курсах (Бестужевських), у Жіночому Медичному Інституті, в Гірничому і Лісовому Інститутах, тощо. Памятаю, в Інститутах Електротехнічному й Політехнічному енерґійну українську пропаґанду провадили: хаотичний і нестримний в своїй енерґії Є. Неронович і не менш експансивний О. Ковалевський. Під впливом революції 1917 р. Неронович траґічно скінчив своє життя: із завзятого націоналіста-самостійника він на початку 1918 р. став большевиком і навіть членом «Українського совітського правительства», але швидко розчарувався в гаслах «всесвітньої революції» і коли втікав від своїх «товаришів», був заарештований на Полтавщині українським відділом під командою О. Шаповала і розстріляний, як «большевик».

З українських гуртків найжвавішу діяльність виявляв «гурток українознавства» при університеті, заснований восени 1906 року. Основне ядро гуртка складалося з студентів-філологів, як К. Широцький, Г. Голоскевич, П. Балицький, В. Ярошенко й інші. Дуже милі й симпатичні як люди, вони були настроєні аполітично й тулилися більше до табору старих. Це відбилося на характері діяльности гуртка, що уникав «політики». Одним з перших на зборах гуртка читав реферат проф. Бодуен де Куртене на тему «Українська мова, її особливості й права». Трохи пізніше при гуртку під керуванням акад. А. Шахматова була заснована окрема лінґвістична секція з метою скласти підручник для записування живої української мови. Це був початок тої наукової праці, яку Голоскевич і почасти Широцький так успішно потім розвинули по закінченні університету. На жаль, обидва вони передчасно відійшли від нас: Широцький помер від туберкульози ще в 1919 р., а Голоскевич у 1935 р. скінчив самогубством на засланні в Сибірі.

В «гуртку українознавства» брали участь також студенти з інших шкіл Петербурґу. Памятаю, майже постійним гостем гуртка був В. Піснячевський, студент воєнно-медичної академії. Він співробітничав тоді в київській «Раді», де друкував дописи з петербурзького життя. Завжди маломовний, він лише спостерігав життя гуртка, але сам не любив виступати з рефератами. Володіючи добре пером, він зовсім не мав хисту для виступів навіть перед найменшою авдиторією. Не знаючи цієї його риси, я одного разу наразився на неприємний конфлікт з ним. Влітку 1908 р. в Празі відбувався зїзд словянської молоді, на який наш

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

гурток делеґував Піснячевського. Минуло більше як півроку з того часу, а від нашого делеґата ніякого справоздання. Просьби й нагадування не помогали. Тоді довелося, не називаючи прізвища делеґата, порушити цю справу в одному з дописів на сторінках київського «Слова». Це обурило Піснячевського, але ніякої доповіді про зїзд ми так і не дочекалися. Наступного літа на зїзд українського студенства у Львові гурток делеґував уже не Піснячевського, а Широцького. Крім того, з Петербурґу їздила Н. Сінґалевич від гуртка в Жіночому Медичному Інституті.

Мої особисті відносини з Піснячевським після цього були надовго зіпсовані. Вже аж восени 1919 року, коли я був головою українського уряду, а Піснячевський редактором віденської «Волі», він якось приїхав літаком до Камянця й сам зголосився до мене. Ми поговорили про справи, забувши про все те, що колись нас розєднало.

Політична реакція, що наступила по революції, не перешкоджала тому, щоб поділ на «старих» і «молодих» і далі існував серед членів української колонії в Петербурзі. Навпаки, революція ще більше поглибила й загострила відносини між цими двома таборами. Найбільш яскраво це виявилося в житті українського клубу «Громада», що мав коло 400 членів.

Протягом першого року (1907 — 1908) «Громада» розвинула досить жваву діяльність: прочитано коло 20 рефератів, на які ходило мало не по 200 слухачів, улаштовувалися вечірки, тощо. Молодь творила в клубі переважаючу більшість членів, що поділялися на дійсних (щорічна вкладка 10 крб.) і постійних гостей (вкладка 1 крб.). Але в клубі були люди різних політичних напрямків і це привело їх до взаємної боротьби між собою. Вже від самого початку помічалися різні непорозуміння, що чим далі все більше набирали характеру боротьби між двома частинами клубу.

Клуб виразно поділився на «старих», поміркованих, і на «молодих», настроєних далеко радикальніше. У старих була тенденція, щоб постійних гостей, до яких належала головно молодь, зовсім позбавити як активних, так і пасивних прав, а залишити їм лише право ходити до клубу. Ця боротьба між старими, що мали більшість в раді старшин, і молодими закінчилася поразкою «старих» на загальних зборах клубу (восени 1908 р.). Нова рада старшин була обрана з людей, що репрезентували більшість клубу, а крім того загальні збори відкинули внесок «старих» щодо обмеження прав постійних гостей.

В наступному (1909) році заходами нової ради старшин влаштовано дуже імпозантний концерт на користь памятника Т.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Шевченкові. Концерт мав великий успіх, так що О. Білоусенко (О. Лотоцький) написав у київській «Раді»: «За цей концерт багато гріхів нехай проститься «Громаді»...

Починаючи з весни 1908 року, в клубі брав активну участь С. Петлюра, що саме переїхав тоді до Петербурґу. Він, звичайно, стояв на боці «молодих». Восени 1908 р. він увійшов до нового складу ради старшин і був одним із найбільш постійних референтів у клубі, виступаючи майже виключно на теми про українську літературу, театр, тощо. Протягом 1908 р. він прочитав реферати на такі теми, як: «Заслуга Карпенка-Карого для розвитку української драми», «Питання полу в сучасній українській літературі», «Український театр і сучасний український актор», «Поезія шахти в українській літературі» й інші. Він же читав вступний реферат на згаданому концерті памяти Шевченка в залі Дворянського Зібрання.

Одним з останніх рефератів у клубі, які я памятаю, був реферат М. Грушевського (в 1909 р.). Я вперше слухав Грушевського і пригадую, що його виклад, сухий і строго академічний, не залишив у нас, молоді, того враження, якого ми чекали від найвизначнішого провідника українського руху. Правда, то був час, коли чорні хмари реакції згущалися все більше й не так легко було збуджувати боєву енерґію мас, не порушуючи «основних законів» хоч би вже й напівзахитаної тоді царської імперії...

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Додаток 2. До розділів «Повстанський рух на Україні» і «Зимовий похід».

(Уривок з реферату на святі 15. річниці Зимового походу, улаштованому українською еміґрацією у Празі 18. грудня 1934 р. Див. львівський календар-альманах «Дніпро» на рік 1936).

Зимовий похід — це була партизанська форма боротьби нашої армії. За пять місяців свого мандрування по Україні армія Зимового походу побувала майже во всіх закутках головно Правобережної України. Вона не мала ніякого орґанізованого запілля. Постачала себе виключно за допомогою українського населення. Отже це була партизанщина в правдивому значінні цього слова. Але партизанщина Зимового походу й загальна партизанщина тої доби на Україні — це був вияв різних сил нашого суспільства.

Зимовий похід був акцією орґанізованих, свідомих борців за волю України. Про загальний партизанський рух тої доби цього сказати не можна.

Всі ми добре памятаємо рік 1919-й. Це був рік героїчної боротьби за незалежну Україну. Але заразом це був рік найглибшого розєднання та розпорошення українських сил, якого ми не бачили від початку революції. Це розєднання однаково торкалося як наших політичних сил, так і сил військових. Пригадаймо, як наче гриби восени зявлялися різні самочинні озброєні ґрупи, що вели всякого роду самочинні операції й уникали наказів головного командування. Отаманщина 1919 року — це окрема сторінка нашої минулої боротьби.

В нашому громадянстві поширений погляд, що, мовляв, індивідуалістична вдача українців — це вона головно завинила, що ми не виявили належної орґанізованости в минулу добу нашої боротьби. Такий погляд суперечить фактові Зимового походу, що від самого початку до кінця був виявом строгої орґанізованости та дисципліни. Коли б індивідуалістична вдача українців дійсно грала в нашій боротьбі таку велику ролю, то очевидно Зимового походу ми не мали б.

Само собою, українська вдача й українські національні традиції відограли свою ролю в подіях нашого недавнього минулого. Зокрема різні партизанські ґрупи на Україні виявили чимало ознак, характеристичних для наших давніх козацьких рухів. Самий факт зосередження такого своєрідного руху, як махнівщина, саме в районі колишнього Запорожжя, очевидно, не був випадковий. І хоч сам Махно не був свідомим українцем і за незалежну Україну не боровся, але історики знайдуть у

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

махнівському русі не мало рис, типових для наших давніх запорожців.

Вплив історичних традицій мав у нас свій вираз навіть у деяких зовнішніх ознаках в житті поодиноких військових частин. Аджеж один отаман возив із собою булаву, а накази для своєї частини підписував не інакше, як у присутності старшин та козаків на січовому майдані гусячим пером.

Але всі ці прояви українських національних традицій та національної української вдачі грали ролю лише чинників другорядних. В кожному разі не вони рішали справу орґанізованости наших сил тої доби. Найголовніше, що стало на перешкоді успішній орґанізації наших національних сил, — це був загальний стан нашого суспільства. Цей стан не давав ґрунту до того, щоб українське громадянство могло дати собі раду з тими величезними завданнями, що виникли в час революції.

Траґедія нашої минулої боротьби полягала в тому, що український рух спирався переважно на українське село. Міста на Україні, за невеликими винятками, були чужі, неукраїнські. Тому нам бракувало свідомої української інтеліґенції як для політичної орґанізації народніх мас, так і для орґанізації державного апарату. В орґанах державного управління і навіть в керівних орґанах армії ми були примушені користуватися чужинцями, здебільшого росіянами, що неприхильно ставилися до української справи. Все це давало ґрунт для дезорґанізації, для поширення сваволі як на верхах — цивільних і військових, так і внизу. Бракувало міцної української влади, що була б у силі приборкати всі ці деструктивні елементи. Тому зявлялися різні «Пашківські республіки», що крім інтересів своєї волости ніякої влади не хотіли визнавати. На цьому ґрунті виросла й махнівщина на Україні.

Ще Драгоманів свого часу указував, що денаціоналізація українського міста є найголовніша причина відсталости української нації. Через це він закликав українців до «страшної праці — поправити страту Україною своїх городських шарів з їх культурою, ремеслом, більшою рухливістю, вільним духом, сміливими виступами словами і ділом проти всякої неволі і неправди громадської».

Само собою, були й інші причини, що стали на перешкоді успішній орґанізації наших сил у 1919 році. Є. Коновалець у своїх споминах, напр., слушно зазначає, що одною з важливих причин, що викликали дезорґанізацію наших сил, була загальна мобілізація, яку оголосило українське командування підчас про-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

тигетьманського повстання. Українська влада не мала відповідного апарату до того, щоб загальну мобілізацію перевести планово. В таких умовах почали зявлятися самочинні команданти на чолі різних озброєних ватаг, що провадили самочинні операції, а частіше просто зникали, хто куди хотів.

Це був час, коли малосвідомі українські маси були дезорієнтовані. Під впливом зручної большевицької пропаґанди вони почали були хитатися й не знали, з ким іти й де шукати порятунку. Все це давало великий простір для сваволі різних енерґійних, нерідко навіть ідейних і чесних, але нездисциплінованих людей.

Так через загальну непідготованість українського суспільства утворилися сприятливі обставини для того, щоб саме в році 1919 Україна мала нечуваний в історії у р о ж а й н а о т а м а н і в.

Україна в цей час була великим розбурханим морем. Кипіла жорстока міжгромадянська війна. Про владу у дійсному розумінні цього слова не могло бути мови. Вся країна була вкрита численними партизанськими ґрупами. Але ці ґрупи здебільшого не були звязані між собою ні орґанізаційно, ні ідеолоґічно.

Пригадаймо собі, як напр. отаман Григоріїв на початку 1919 р. йшов разом з українським військом, швидко потім підпав під вплив большевиків, а вже у травні того ж таки року знову виступив проти совітської влади, оголосивши свій відомий протибольшевицький універсал. Другий не менш визначний партизанський отаман Махно, догоджаючи большевикам, у липні того ж року застрілив Григорієва на очах цілого селянського зїзду в Олександрійському повіті на Херсоніцині. Ще раніше, в листопаді 1918 р., Махно спільно з большевиками взяв Катеринослав, виступаючи проти українського війська.

Був один момент у кінці вересня 1919 р., коли Махно, опинившися в районі Умані між військами Денікіна й армією У. Н. Р., був примушений увійти в контакт із нашим командуванням. Та цей контакт залишився тільки як випадковий епізод і фактично не вніс ніяких змін у відносини між нашою армією і Махном. Махнівці залишили нам кілька тисяч своїх ранених, а самі знову перекинулися на Катеринославщину, забувши про свій договір з українською армією.

Можемо згадати ще й третього визначного партизанського ватажка-отамана Зеленого. Вже на початку 1919 р. він розійшовся з українською армією. Проголосивши радянські гасла, він провадив свої операції на Київщині то самостійно, то в контакті з большевиками. Лише восени 1919 р., коли українська армія знаходилася вже напередодні катастрофи, Зелений оголо-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

сив, що визнає за верховну владу України Директорію. Та було вже пізно. Незабаром Денікін знищив український фронт, а сам Зелений загинув у боях з добровольчою армією.

Можна без кінця наводити приклади ще різних інших повстанських отаманів, але й цих досить для того, щоб уявити собі, яка глибока розєднаність та антаґонізм панували у відносинах між окремими партизанськими ґрупами на Україні. Чи ж можлива була координована діяльність повстанських отаманів, коли кожний із них ставив свою власну особу найвище? Всякі спроби співробітництва отаманів здебільшого кінчалися тим, що вони один другого при нагоді убивали. Так, Махно убив Григорієва, от. Волох застрілив от. Божка, коли на початку грудня 1919 р. вони, зрадивши українську армію, перейшли на бік большевиків.

Такий стан партизанського руху, очевидно, був не в інтересах української боротьби. Коли б ті великі ріки крови, що були пролиті українськими повстанцями в боях із ворогами України, були пролиті на фронті о р ґ а н і з о в а н о м у, то напевне були б інші наслідки наших визвольних змагань.

На тлі загальної стихійности та неорґанізованости партизанського руху на Україні Зимовий похід був носієм орґанізованости та свідомости. Тим часом, як на широких просторах України гуляла отаманська сваволя, в армії Зимового походу ми бачимо єдину волю командування. Там панували орґанізаційна розєднаність та ідеолоґічний хаос, тут — строга дисципліна й послідовна вірність революційному прапорові Української Народньої Республіки.

Зимовий похід був найвищою точкою орґанізованої збройної акції, на яку спромоглося в той час (після листопадової катастрофи 1919 р.) наше громадянство. Можна сміливо твердити, що коли б таких боєвих сил, як наша армія Зимового походу, ми мали в 1919 р. не 3 тисячі, а в 20 і 50 разів більше, то всі події на Україні мали б зовсім інший характер.

Армія Зимового походу була вільна від пошести на отаманщину. Недаром Волох і Божко напередодні Зимового походу втекли від нашого війська. Цим типовим отаманчикам було не по дорозі з дисциплінованим ядром української армії. Правда, в Зимовому поході ввесь час брав участь такий визначний партизанський отаман, як Юрко Тютюнник. Але цей талановитий діяч, що так траґічно загинув пізніше, своєю діяльністю в українській армії, без сумніву, записав себе в ряди заслужених борців за волю України.

Зимовий похід — це була акція е л і т и українських озброє-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

них сил. Цим Зимовий похід залишив такі глибокі сліди на Україні. Я сам був свідком, як селяни плакали, оповідаючи мені про свої враження від н а ш о ї, як вони казали, української армії. Історичне значіння Зимового походу безперечне.

Але. . . мусимо бути обєктивні. Зимовий похід міг бути здійснений лише в обставинах того часу, в умовах того хаосу та фактичного безвластя, що утворилися вже на початку 1919 р. і ще більше запанували після приходу денікінської армії. Майбутні історики відмітять дві головні хвилі партизанського руху на Україні: одна, що виникла слідом за протигетьманським повстанням, і друга, що почалася з приходом денікінської армії вліті 1919 року. Ці дві хвилі партизанського руху припадають на моменти найжорстокішої міжгромадянської війни на Україні, на моменти найбільшого хаосу й безладдя.

В першій половині 1919 р. на Україні фактично н е б у л о б о л ь ш е в и ц ь к и х а п а р а т і в в л а д и на місцях. Про це свідчать самі большевицькі комісари, як Шліхтер, тощо. Почавшися протигетьманським повстанням, масовий партизанський рух на Україні не припинився. Грабіжницька політика російських большевиків викликала величезне незадоволення й активний опір у масах. Воєнні сили большевиків на Україні були ще заслабі, щоб упоратися з розбурханою українською стихією.

Шліхтер*) признається в своїх споминах, що в квітні 1919 р. для переїзду Наркомпроду з Харкова до Києва було потрібно аж 7 днів, бо урядовому поїздові ввесь час довелося відбиватися від українських повстанців. Цей самий Шліхтер заявляє, що через опір української людности большевицький комісаріят продовольчих справ міг до 1. липня 1919 р. заготовити на Україні л и ш е 8½ м і л. п у д і в х л і б а з а м і с ц ь 50 м і л ь й о н і в, яких вимагала Москва. Навіть із цих 8½ міл. — пише Шліхтер — $^{3}/_{4}$ хліба залишилося на Україні й тільки коло 2 міл. відправлено до Москви та Петербургу. І це в той час, коли Ленін криком кричав у своїх листах до Шліхтера, що, мовляв, коли він до 1. травня або 1. червня не дасть з України 50 міл. пудів хліба, то ми всі тут загинемо («околєєм») з голоду.

Закінчуючи свої спогади про цю добу, Шліхтер каже, що співробітникам Наркомпроду доводилося працювати на Україні «б у к в а л ь н о в п о р о х о в о м у д и м і».

Отже роля партизанського руху в боротьбі з московськими большевиками, не вважаючи на його спонтанний, неорганізова-

---

*) А. Шлихтер: Борьба за хлеб на Украине в 1919 г. (Літопис Роволюції, 1928).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ний характер, була величезна. З приходом Денікіна повстанський рух знову оживився. Почалася боротьба з новим окупантом. І коли загальна мобілізація підчас протигетьманського повстання спричинилася до збільшення хаосу, то так само мобілізація, оголошена Денікіном, відограла немалу ролю в поширенні повстань проти його армії. Цілий ряд істориків повстанського руху проти Денікіна, як напр. Кін*) та інші, стверджують, що партизанський рух з приходом Денікіна набрав особливо масового характеру саме в звязку з оголошеною Денікіном мобілізацією. Внаслідок мобілізації зброя попала до рук незадоволеного населення. Тому мобілізовані йшли воювати, але воювали за свої, а не за ворожі їм інтереси.

Самі денікінці**) свідчать, що через опір української людности в запіллі денікінської армії панувало повне безвластя. Хаос і безвластя ще збільшилися, коли почалася аґонія армії Денікіна.

Це була саме доба (грудень 1919 р. і січень - лютий 1920 р.), на яку припадає головна акція Зимового походу.

Я сам, мандруючи в той час по Україні, як член українського уряду, бачив на власні очі, в якому стані перебувала тоді влада на місцях. Фактично не було ніякої влади. По широких степах України вільно ходили різні повстанські загони. В районі Винниця-Літин я зустрічав частини Шепеля, в Гайсинському повіті — Волинця, в районі Балти — Заболотного і т. д. Всі вони сиділи в своїх «повітах», до армії Зимового походу не приєдналися.

Большевицькі реґулярні частини я вперше побачив у середині квітня в Єлисаветі. Вони робили сильне враження. Це було справжнє військо. Саме тоді ці частини прибули з Московщини спеціяльно для ліквідації Зимового походу.

Незалежно від політичних планів, армія Зимового походу в цих обставинах мусіла спрямувати свій маршрут на захід для зєднання з військовими частинами, що їх формував полк. О. Удовиченко в районі Могилева над Дністром.

Починалася нова доба. Упоравшися з Денікіном, большевики бралися до творення своїх апаратів влади на Україні під захистом реґулярних московських частин. Це був початок кінця масового партизанського руху на Україні. Українсько-московська війна 1920 р. з участю Польщі ніяких змін не

---

*) Д. Кин: Повстанческое движение против деникинщины на Украине. (Літопис Революції, 1926).

**) Там же.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

внесла. Вона лише затримала на якийсь час цей процес, але його не припинила.

В міру зміцнення московської влади на Україні міжгромадянська війна поволі ушухла. Восени 1921 р. навіть Махно, під натиском большевицьких військ, еміґрував за кордон. А коли в листопаді того ж 1921 року Ю. Тютюнник спробував знову розгойдати партизанщину на Україні, то це скінчилося новою катастрофою під Базаром.

Траґедія під Базаром показала, що на Україні запанувала нова ситуація.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Додаток 3. До розділу про голод на Україні в рр. 1921 — 1922.

(З публікації Центрального Комітету Української Соціял-Демократичної Робітничої Партії «Голод на Україні» (німецькою та анґлійською мовою), Берлін 1923. Текст склали І. Мазепа і П. Феденко).

Неврожай на Україні в 1921 році не перешкодив московським большевикам забрати в українського населення останні запаси збіжжя. Наслідком цього було страшне загострення голоду на Україні. Мільйони українських робітників і селян вже стали жертвою голодової катастрофи і далі від неї гинуть. Московський окупаційний режім старався відвернути від України закордонну поміч. Московський большевицький уряд направив всю увагу закордонних допомогових орґанізацій, між ними також робітничих, на московське Поволжя. Так, орґанізація Гувера («АРА») в Росії харчувала вже в 1921 році 6½ мільйонів дорослих, 3½ мільйонів дітей, 15.000 студентів і т. д. і вжила на це більше, як 59 мільйонів доларів. На Україну ця могутня орґанізація почала поширювати свою діяльність аж у травні 1922 р. і то тільки в мінімальних розмірах.

Інтернаціональний допомоговий комітет для Росії (Комісія д-ра Нансена) харчувала до середини червня 1922 р. в Росії 926.719 дорослих і дітей, а на Україні тільки 100.800 осіб, отже в девять разів менше, як в Росії (Див. La famine russe et l'oeuvre du Comité International de secours à la Russie. Женева, 20. липня 1922, ст. 67). Тим часом число голодуючих на Україні перевищило в зимі 1921-22 р. третину загального числа усіх голодуючих в совітських республіках, а саме: їх було майже 9.500.000. (Пор. Comité International de secours à la Russie, Information № 14. Женева, 17. лютого 1922).

Амстердамський Професійний Інтернаціонал годував в Росії, на Поволжі, в літі 1922 р. 90.000 голодних. З огляду на недостачу за'собів він мусів відмовитися від помочі голодним на Україні. Слідуючі числа свідчать про нерівномірність розділення харчів між голодними Росії і України. Аж до 31. липня 1922 р. післав Інтернаціональний допомоговий комітет в різні частини Росії 45.542 тони товарів. В той самий час голодне населення України дістало всього 3.088 тон, отже в 15 разів менше як Росія. (Notes sur la situation dans la zone de famine etc. Женева, 30. липня 1922, ст. 17).

Тільки еґоїстичною неохотою теперішніх володарів Совітської Росії справедливо поділитися подарованими за кордоном харчами з населенням України пояснюється, чому світ не був правильно поінформований Совітським урядом про положення

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

на Україні. Справді, Совітський уряд аґітував в цілому світі за допомогу для голодних в Росії. А щодо голоду на Україні, то совітська окупаційна влада пробувала його з а м о в ч а т и. Про розмір голоду на Україні світ довідався не від «уряду» московського аґента на Україні, Раковського, а від чужинців, що перебували на Україні (майже вичерпуючий матеріял про голод на Україні був опублікований тільки 30. квітня 1922 р. капітаном Квіслінґом у Женеві).

Московські большевики мають поважні причини замовчувати голод на Україні. А ж д о в і й н и б у л а ц я к р а ї н а «х л і б н о ю к о м о р о ю» Е в р о п и, р е з е р в у а р о м х а р ч і в, і н е з н а л а н і к о л и г о л о д у. Аж до війни 1914 р. Україна була найважнішою областю експорту з бувшої царської Росії. Про експорт України самі московські большевики пишуть: «З України приходила майже вся пшениця, жито, ячмінь, мука, спирт і багато інших товарів, що щороку вивозилися з царської Росії за кордон» («Комуністичний Інтернаціонал», ч. 12, Петербурґ 1920). «Російський експорт збіжжя» перед війною був власне у к р а ї н с ь к и м експортом.

Московські большевики, що скрізь хваляться своїм крайнім інтернаціоналізмом, показали політикою ограбування голодуючої України такий національний еґоїзм, учинили таке насильство над українськими працюючими масами — і роблять його далі, що на це немає в історії людства прикладу. Тут маємо, наприклад, автентичну заяву большевицької преси про політику воєнних реквізицій, ведену московськими окупантами в голодуючих губерніях України:

«Єлисавет, 18. грудня. Щоб зробити натиск на населення, що відмовляється давати натуральний податок («продналог»), були зорґанізовані дві окремі сесії революційних трибуналів в справі прохарчування. В окрузі працювали 4 сесії, поділені на 12 ґруп» («Комуніст» з 22. грудня 1921, Харків).

Оці «революційні трибунали» московських окупантів розстрілюють українське голодне населення за те, що не платить натурального податку. Це діялося в час, коли вже в лютому 1922 р. в Єлисаветській окрузі 32 відсотки населення тяжко голодувало. (Quisling: La famine en Ukraine. Женева 1922, ст. 11).

Згідно з інформацією харківських «Вістей» з 21. грудня 1921 р., тільки в трьох повітах Миколаївської губернії начислялося вже в грудні того року 400.000 голодуючих. Але це не перешкоджало «революційним трибуналам» вивезти із Миколаївської губернії на Московщину 1.400.000 пудів збіжжя і ставити собі завдання «зібрати за допомогою надзвичайних заходів ще

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

4.500.000 пудів як натурального податку і 600.000 пудів як податку за мливо» («Комуніст» з 23 грудня 1921, Харків).

Уряд «народніх комісарів» не звертає уваги на муки умираючих українських робітників і селян. Але ще більше, цей уряд всякими способами перешкоджає тому, щоб північні области України, в яких урожай був добрий, прийшли на поміч побитим голодом південним українським провінціям. Супроти голодуючої південної України була заведена блокада.

Населення голодуючих українських губерній не сміє ні купити, ні виміняти збіжжя в північній частині України. Військові відділи російської окупаційної армії замкнули всі шляхи, що ведуть із голодуючих областей України в ліпше забезпечені области. Вони відбирають все у тих нещасних, що пробують перейти через «кордон», щоб принести своїм умираючим дітям засоби харчування. Це вигадано для того, щоб увесь урожай із північної України взяти для Московщини. Наслідком цієї жорстокої політики російської окупаційної влади, політики грабування голодуючої української людности на користь Московщини, котра вже й без того дістала непорівняно більшу частину закордонної допомоги, на Україні ще й досі панує голод, який «буде лютувати також в роках 1922 і 1923, якщо не прийде достатня допомога». (Див. Jean de Lubersac, expert économique du Dr. Nansen: Un voyage d'enquête économique en Ukraine. Женева, 4. липня 1922).

Російський совітський уряд використав закордонну поміч і повивозив усі запаси харчів з України в роках 1921 і 1922. Таким способом він міг врятувати національне споріднене Поволжя. На Поволжі було врятовано, згідно з офіційними даними Совітського уряду, 75 відсотків усіх голодуючих (пор. «Накануне», ч. 40, Берлін 1922). А щодо України, то чужинці, яких обєктивність не підлягає найменшим сумнівам, свідчать, що деякі міста втратили 85 відсотків населення. (Jean de Lubersac: Un voyage d'enquête économique en Ukraine). Ще гірше положення сільської людности на Україні. Заступник допомогової орґанізації д-ра Нансена в Одесі, п. Ган, заявляє, що «страшне напруження голоду виявляється особливо на селі» (Comité International de secours à la Russie. Information № 26. Женева, 20. липня 1922).

Україна була і лишається предметом безмежного господарського визиску для Росії. Цьому противилися в теперішній революції маси українських робітників і селян, що провадять безперервно в різних формах уперту боротьбу з московськими

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

окупантами, ставлячи домагання незалежної демократичної республіки.

Намірене виголоджування України московською окупаційною владою є факт політичного характеру. Голодова політика московських большевиків на Україні має намір ослабити політичну активність українських народніх мас в їхній боротьбі проти окупації, хоч би навіть через знищення частини української людности. Ясно, що політичний і національний терор, який панує на Україні, не міг до цього часу досягнути своєї цілі, оскільки московські окупанти уважають за потрібне уживати супроти всієї української нації також страшної «голодової муки».

Південні українські губернії, в яких уже на осінь 1921 р. і на весні 1922 р. лежали необроблені величезні площі, також в 1922 році знову терплять від неврожаю.

Про необроблені поля на Україні в 1922 р. начальник московської експозитури на Україні Раковський подає такі відомості: «Положення сільського господарства дуже загрожене, бо наслідком голоду в 1922 році засіяно на 1 мільйон десятин менше, ніж у році 1921. Засіяно тільки 46 відсотків усієї орної площі». («Вісти» з 8. вересня 1922, Харків).

В той час, коли в Росії після ліквідації голоду совітські уряди скасували й комісію для допомоги голодним («Помгол»), конференція представників від голодних губерній України, що відбулася в Харкові в вересні 1922 р., мусіла ствердити, що «положення пятьох голодуючих губерній України дуже тяжке. Не можна надіятися на поліпшення в будучім році» («Накануне», 20. вересня 1922).

Дійсно, згідно з даними совітських статистичних урядів, число голодуючих округ на Україні восени 1922 р. було 21. Запорозька губернія була визнана голодуючою на 100 процентів, отже цілком. В Донецькій області 47,7 відсотків посівної площі потерпіло від неврожаю, в Катеринославській губернії — 82 відс., в Миколаївській — 75 відс., в Одеській — 65 відс. На 15. жовтня 1922 р. в південній Україні було 4 мільйони голодуючих. Це число протягом зими неминуче ще збільшиться, якщо не прийде негайна допомога. І все ж це тяжке положення голодуючого населення України не перешкоджає московським окупантам продовжувати орґанізоване грабування України ще в більшому розмірі. Натуральний податок, наложений московськими большевиками на Україну, в 1922 році начисляв 95 мільйонів

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

пудів, із цього до 20. листопада 1922 р. взято 80.653.000 пудів. («Беднота», Москва, 19. грудня 1922).

В декреті з осени 1922 р. «український» уряд Раковського заявив, що повіти, найтяжче зачеплені голодом, будуть звільнені від натурального податку. Але дійсність не оправдує цієї заяви. Ані одна з голодуючих губерній України, включно з Запорожжям, не була звільнена від цього податку в 1922 році. У своїй політиці винищування і грабування українського народу російський окупаційний режім перейшов усі межі пристойности. Для чужини большевики поширюють відомості про звільнення голодуючої частини України від натурального податку. Навпаки, в тих газетах, що видаються філією російської большевицької партії на Україні, ми знаходимо такі «перлини»:

«В Запорозькій губернії збирається натуральний податок найліпше в Запорозькому повіті. Бердянський і Мелітопільський повіти стоять позаду. Але в останніх днях настала зміна. Настрій селян при плаченні натурального податку зовсім задовольняючий; в деяких місцевостях при збиранні податку відбулися маніфестації за Совітський уряд» («Вісти» з 9. вересня 1922, Харків). Це мішанина цинізму, глуму, шахрайства і жорстокости без порівняння. На підставі повідомлень большевицької преси треба було б думати, що на 100 відсотків голодуюче населення Запорожжя, де людоїдство є щоденним явищем, що це вимираюче населення з захопленням віддає останні запаси окупантам, що буквально ограбовують живих і мертвих!

Щодо інших губерній України, то, наприклад, голодуюча Одеська губернія мусіла віддати до 1. вересня 1922 р. 2.282.000 пудів натурального податку безоглядним окупантам («Вісти» з 9. вересня 1922, Харків).*) Ці мільйони пудів збіжжя, відібрані у голодуючих робітників і селян, ідуть, як і в році 1921, в Московщину.

Положення українського голодуючого населення та стан хліборобства сама большевицька преса означує як «багато гірше, ніж в попередньому році, через велику недостачу збіжжя і живого інвентаря. У звязку з неврожаєм зявляється між селянством панічний настрій. . . Селяни ліквідують свої господарства і йдуть в урожайні місцевості, як робітники». («Вісти» з 8. вересня 1922, ч. 200, Харків). Навпаки, положення совітської бюрократії і московської окупаційної армії поліпшилося к о ш т о м о г р а-

*) Це діється в час, коли большевицькі уряди Одеської губернії самі стверджують, що недобір для населення губернії, після жнив у році 1922, досягає 20 мільйонів пудів. (Див. Secretariat du Dr. Nansen. Information № 32. Женева, листопад 1922, ст. 7).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

бованих українських трудящих мас. Про це заявляє той самий Раковський: «Вигляди постачання для державних споживачів, себто в першу чергу армії, є в цім році значно ліпші як в попереднім» («Вісти», там же).

Але цього мало. Тим часом як закордонні орґанізації, що провадять допомогову акцію на користь голодуючих на Україні, називають положення українського населення безвиглядним, якщо не прийде закордонна поміч*), московські окупанти уважають за можливе «вивезти вже в цьому році до 5 мільйонів пудів збіжжя за кордон». («Вісти», ч. 201 з 9. вересня 1922, Харків). Ці плани експорту розвиваються в пресі пана Раковського, коли одночасно його «уряд» стверджує офіційно, що вже у серпні 1922 р. недобір на Україні перевищив 35 мільйонів пудів. (Див. Secretariat du Dr. Nansen. Information № 32. Женева, листопад 1922). Так відбувається під покришкою комуністичної доктрини збагачування нової совітської буржуазії збіжжям голодуючих мас України, так процвітає московський шовінізм, що огнем, мечем і голодом мститься на українських масах за те, що вони так довго і вперто обороняють незалежність своєї країни.

Західньо-українські землі, що перебувають під польською владою (Галичина, Волинь і інші), не мають можливости помогти своїм голодуючим братам на Великій Україні, бо їм перешкоджає окупаційна влада. Так, польська окупаційна влада в Галичині ставить перешкоди українському населенню в збиранні пожертв грішми і натураліями для голодуючих земель Східньої України; були випадки, що ця влада забирала зібране збіжжя і забороняла його вивіз.

Наслідок гноблення України чужою окупацією є той, що ця від природи так щедро обдарована країна, з працьовитою, енерґійною і беручкою до освіти і культури людністю була підірвана на роки наперед з боку господарського і культурного. Голодом і епідеміями нищиться елементарна основа загального розвитку, фізична енерґія і здоровля населення.

Тепер гнобителі українського народу з голодової катастрофи набирають певности вдержати довший час своє панування над українськими землями. Спустошені простори урожайної української землі уживає совітська дипломатія як козир в своїх руках. Дипломатичних «успіхів» совітського уряду було досягнуто в першу чергу ціною життя голодуючого трудящого

*) Comité International de secours à la Russie. Information № 26, Ukraine, ст. 55. Женева 1922.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

люду України. Штукарські заяви пана Літвінова в Газі літом 1922 р. про висліди урожаю в совітських республіках і про можливість вивозити збіжжя з урожаю 1922 р. в Зах. Европу тяжко пошкодили справі допомоги для голодуючої України. Кілька заграничних орґанізацій почало, у звязку з заявами Літвінова, обмежувати свою і так спізнену (через московську окупаційну владу) допомогову акцію на Україні.

Через це, як повідомляє комісія д-ра Нансена 7. вересня 1922 р., мусіли закритися на Україні 250 допомогових установ через недостатній довіз харчів, і таким чином 96.000 голодуючих покинуто на призволяще. На Україну, на обезлюднені береги Чорного і Озівського моря, закликають совітські дипломати інтернаціональний капітал і чужих колонізаторів. З другого боку, сподіваються пануючі кляси Польщі, використовуючи загальне ослаблення українського орґанізму наслідком голоду, досягнути своїх цілей, себто колонізації західньо-українських земель.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Універсали Української Центральної Ради.

Перший Універсал Української Центральної Ради до Українського Народу, на Україні і поза Україною сущого.

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люде від сел, від фабрик, від салдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам стояти і боротися за ті права і вольности.

Твої, Народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійськім Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба й які закони для нас луччі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб, після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, манастирські та инші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійськім Учредительнім Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Так сказали виборні люде з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в цій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делеґатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніщі домагання ті були такі: Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого Комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Вкраїні була обєднана одним представником від Центрального Російського Правительства, себ-то вибраним нами Комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошей, які збіраються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам цього народу на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію та право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось від відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного Зібрання.

Центральне Російське Правительство не схотіло мати при собі нашого Комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не схотіло признати Комісара на всю Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу і порядку.

І гроші, що збіраються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й орґанізації.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити Край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати ладу у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Це наш обовязок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: од нині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города од нині знає, що настав час великої роботи.

Од цього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніщі орґанізаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку, дужу орґанізацію та освідомлення народу і тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з иншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи не українські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій у нашім краю й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло орґанізації автономії України.

І коли ми зробимо цю підготовчу орґанізаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготовимо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним орґаном — Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ усі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та й не має тепер від неї того, що повинен би мати за це.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім орґанізованим громадянам сел і городів, усім українським громадським управам і установам з 1 числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно і реґулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всесвітнього безладдя і розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним орґанізованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: У Київі, року 1917, місяця червня (іюня), числа 10.

Другий Універсал Української Центральної Ради.

Громадяне Землі Української!

Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне Правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного Зібрання.

Временне Правительство, стоючи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення і односячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, простягає руку представникам української демократії — Центральній Раді і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти України від Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдности демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо всіх громадян України:

Українська Центральна Рада, обрана українським народом через його революційні орґанізації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками инших народів, що живуть на Україні, від їх революційних орґанізацій, і тоді стане тим єдиним найвищим орґаном революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людности нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново зі свого складу

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

окремий відповідальний перед нею орґан — Ґенеральний Секретаріят, що буде представлений на затвердження Временного Правительства, яко носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні.

В цім орґані будуть обєднані всі права і засоби, щоб він, яко представник демократії всієї України і разом з тим як найвищий краєвий орґан управління, мав змогу виконувати складну роботу орґанізації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з иншими національностями України і працюючи в справах державного управління, як орґан Временного Правительства, Ґенеральний Секретаріят Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада, в згоді з національними меншостями України, підготовлятиме проєкти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

Вважаючи, що утворення краєвого орґану Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людности в можливих до Учредительного Зібрання межах і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно звязана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання.

Що торкається комплектування українських військових частей, то задля цього Центральна Рада матиме своїх представників при Кабінеті Військового Міністра, при Генеральному Штабі і Верховнім Головнокомандуючім, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно Українцями, поскільки таке комплектування, по определенню Військового Міністра, буде являтись з технічного боку можливим без порушення боєспособности армії.

Оповіщаючи про це громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, з революційною демократією всієї Росії та її революційним Правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу і зокрема Україну до повного торжества революції.

У Київі, 1917 року, 3 липня (іюля).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Третій Універсал Української Центральної Ради.

Народе Український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю Республіки Російської. На півночі в столицях іде межиусобна війна і кривава боротьба. Центрального Правительства нема, і по Державі ширяться безвластя, безлад, руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти дужої, єдиної, народньої, Україна теж може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе Український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, во імя творення ладу в нашій країні, во імя рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Від нині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб вся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити, належить нам — Українській Центральній Раді і нашому правительству — Генеральному Секретаріятові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Отже оповіщаємо:

До території Української Народньої Республіки належать землі, заселені в більшости Українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернигівщина, Полтавщина, Харьківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як щодо приключення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх же громадян цих земель оповіщаємо: від нині на території Української Народньої Республіки істнуюче право власности на землі поміщицькі та инші землі нетрудових хазяйств сільсько-господарського значіння, а також надільні, манастирські, кабінетські та церковні землі — касується.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Признаючи, що землі ті є власність всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Ґенеральному Секретареві для земельних справ негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно впорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народньої Республіки України з цього дня установлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного роспреділення продуктів споживання і кращої орґанізації праці. І через те приписуємо Ґенеральному Секретарству праці від цього дня, разом з представництвом від робітництва, встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидче. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити і спільників і ворогів негайно роспочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мировому конґресі права народу українського в Росії і по-за Росією не було в замиренню порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою на смерть. Оповіщаємо:

Однині на землі Української Республіки смертна кара касується.

Всім увязненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до цього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальности не потягнений, дається повна амністія. Про це буде негайно видано закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу.

З тою метою приписуємо Ґенеральному Секретарству судових справ зробити всі заходи до впорядкування судівництва і привести його до згоди з правними поняттями народу.

Ґенеральному Секретарству внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення і поширення прав місце-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

вого самоврядування, що являються орґанами вищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого звязку і співробітництва його з орґанами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканости особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах зо всіма установами.

Український народ, довгі роки боровшися за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні сущих, тому оповіщаємо, що народам: великоруському.... польському та инщим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя, та доручаємо нашому Ґенеральному Секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроєкт про національно-персональну автономію.

Справа продовольча є корінь державної сили в цей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потрібують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Української Народньої Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій знеможеній Республіці Росії здоровля, силу і нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведено на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня (декабря) 1917 року, а днем скликання їх — 9 січня (января) 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів негайно видано буде закон.

Українська Центральна Рада. У Київі, 7 (20) листопада 1917 року.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Четвертий Універсал Української Центральної Ради.

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом, стала на Землі Українській Вільна Українська Народня Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків Твоїх, борців за вольности і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесилили наш край і людність. Фабрики не виробляють товарів, заводи спиняються, залізниці росхитані, гроші в ціні падають, хліба зменшилося — наступає голод. По краю розплодилися юрби грабіжників і злодіїв, особливо коли посунуло з фронту російське військо счинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через все це не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів в приписаний нашим попереднім Універсалом час, і ці збори, призначені на нинішній день, не могли відбутись, щоб прийняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад в Народній Республіці нашій і зорґанізувати нове Правительство.

А тим часом Петроградське Правительство Народніх Комісарів, щоб повернути під свою власть вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі свої війська — красногвардейців, большевиків, які грабують хліб наших селян і без всякої платні вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів; вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

Ми, Українська Центральна Рада, зробили все, щоб не допустити цієї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але Петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою. Крім того, те саме Петроградське Правительство Народніх Комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще «священною». Знов поллється кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана зїздами селян, робітників і салдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо Український Народ хоче миру, і мир демократичний повинен бути якнайшвидче.

Але для того, щоб ні російське Правительство, ні яке инше не ставали Україні на перешкоді установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій Край до ладу, до творчої роботи, до

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

скріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, сповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, не від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

Зо всіма сусідніми державами, як-то: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та иншими ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки. Власть у ній буде належати тільки Народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представниця робочого народу — селян, робітників і салдатів, та наш виконавчий орґан, який однині матиме назву Ради Народніх Міністрів.

І отце насамперед приписуємо Правительству Республіки Нашої, Раді Народніх Міністрів, від цього дня вести роспочаті нею вже переговори про мир з Центральними Державами цілком самостійно і довести їх до кінця, не зважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь инших частин бувшої Російської Імперії, і встановити мир, щоб наш Край роспочав своє життя в спокою і згоді.

До так званих большевиків та инших напасників, що нищать та руйнують наш Край, приписуємо Правительству Української Народньої Республіки твердо і рішуче взятись до боротьби з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, не жалуючи життя, боронити добробут і свободу нашого народу. Наша Народня Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограду насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмірно тяжка війна, роспочата буржуазними правительствами, тяжко змучила наш народ, знищила наш Край, розбила господарство. Тепер тому мусить бути кінець. Одночасно з тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо одпускати додому де-яких салдатів, а після затвердження мировых договорів — роспустити армію зовсім; потім, замісць постійної армії, завести народню міліцію, щоб військо наше служило обороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною і демобілізацією місцевости мають бути відновлені за поміччю і заходом нашого державного скарбу.

Коли вояки наші повернуться додому, народні ради — волосні і повітові— та городські думи мають бути перевибрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. А тим часом, аби встановити на місцях таку власть, до якої б

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

мали довірря і яка б опіралась на всі революційно-демократичні верстви народу, Правительство повинно закликати до співробітництва з орґанами місцевого самоврядування ради селянських, робітничих і салдатських депутатів, вибраних з місцевої людности.

В справі земельній комісія, вибрана в останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности і соціялізацію землі, згідно з нашою постановою на восьмій сесії. Закон цей буде розглянено за кілька день в повній Центральній Раді. Рада Народніх Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих через земельні комітети неодмінно відбулась ще до початку весняних робіт.

Ліси, води і всі підземні багатства, як добро українського трудящого народу, переходять в порядкування Української Народньої Республіки.

Війна забрала також на себе всі трудові рабочі сили нашої Країни. Більшість заводів, фабрик і майстерень виробляли тільки те, що було потрібно для війни, і народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець. Ото ж приписуємо Раді Народніх Міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, на вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних, а також й інвалідів. В самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисловість Держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли б найти працю і прикласти свою силу, і вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпівших від війни.

За старого ладу торговці та ріжні посередники наживали з бідних пригноблених кляс величезні капітали. Однині Українська Народня Республіка бере в свої руки найважніщі галузі торговлі і весь доход з неї поверне на користь народу. За товарами, які будуть привозитись з-за кордону і вивозитись за кордон, буде доглядати сама Держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбідніщі кляси через спекулянтів. Для виконання цього приписуємо Правительству виробити і представити на затвердження закон про це, а також про монополію заліза, шкури, тютюну й инших продуктів та товарів, з яких найбільше бралося прибутків з робочих кляс на користь нетрудящихся кляс.

Так само приписуємо встановити державно-народній кон-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

троль над всіма банками, які кредитами та позиками нетрудовим клясам допомогали визискувати трудові кляси. Однині позичкова поміч банків має даватися головним чином на підтримку трудового населення та розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не на спекуляцію та ріжні банкові експльоатації й визиск.

На ґрунті безладдя, неспокою в житті та недостачі продуктів росте невдоволення серед де-якої частини людности. Тим невдоволенням користуються ріжні темні сили і підбивають несвідомих людей до старих порядків. Ці темні контрреволюційні сили хочуть знову повернути всі вільні народи під єдине царське ярмо Росії. Рада Народніх Міністрів повинна рішуче боротися з усіма контрреволюційними силами. А всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народньої Республіки, до повороту старого ладу — карати, як за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджується й окремо проголошується: в самостійній Українській Народній Республіці всі нації користуються правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9 січня.

Все, чого з вичисленого в цім Універсалі не встигнемо зробити ми, Українська Центральна Рада, в найближчих тижнях, те довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим провадити вибори до них якнайпильніще; вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів було закінчено як найскоріще, щоб за кілька тижнів ці наші Установчі Збори — найвищий господарь і впорядчик Землі нашої — закріпили свободу, лад і добробут конституцією незалежної Української Народньої Республіки — на добро всього трудящого народу — тепер і на будуччину.

Цьому найвищому нашому орґанові належить рішити про федеративний звязок з народніми республіками бувшої російської держави.

До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народньої Республіки кличемо непохитно стати на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою волю від всіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Української Республіки.

Українська Центральна Рада. У Київі, 9 (22) січня 1918 року.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ч. 2.

Деклярація Директорії Української Народньої Республіки.

Героїчним поривом українського озброєного трудового народу зметено з лиця Землі Української руйнуюче поміщицько-монархічне панування — гетьманщину.

Україну вичищено від карних експедицій, старост, жандармів та инших злочинних інституцій пануючих кляс. Відновлено національно-персональну автономію, що забезпечує право кожної нації на вільне життя.

Цензові думи та земства, наставлені гетьманським урядом, скасовано і відновлено демократичні, вибрані всенароднім голосуванням орґани місцевого самоврядування.

До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народньої Республіки оголосила, що всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванню попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у військо Республіки для боротьби з гетьманом. Верховне порядкування цією землею належить Директорії Української Народньої Республіки. Ця постанова стосується також до манастирських, церковних і казенних земель. Для переведення реформи орґанізовано Народні Земельні Управи.

По «Наказу № 1 — Директорії — селянам» робляться описи контрибуцій, взятих поміщиками з селян, для повернення їх покривдженим.

Так само ведуться слідства по всій Україні з приводу тих зловживань і злочинств, які було учинено над селянством поміщиками та гетьманським урядом.

Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день. Знов установлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також всю повноту прав робітничих фабричних комітетів.

У всіх инших галузях життя Директорія так само одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду, направлені проти інтересів трудящих кляс і шкідливих для всього громадянства.

Уповноважена силою і волею трудящих кляс України — Верховна Влада Української Народньої Республіки — Директорія цими заходами довершила перший акт соціяльного та національно-політичного визволення українського народу. Слідуючим

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

етапом нашої революції є творення нових, справедливих, здорових і відповідних до реального відношення сил у державі, соціяльних і політичних форм.

Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права — трудящого народу, Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові.

Але Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим клясам, які суть основою громадського життя, які творять матеріяльні та духовні цінности, які кровю й життям своїх членів вступили до боротьби з руйнуючими силами сучасного ладу.

Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише клясам працюючим — робітництву й селянству, тим клясам, що здобули цю владу своєю кровю.

Так звані «пануючі кляси», кляси земельної і промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим необмеженого свого панування на Україні доказали свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкідливість для всього в управлінню державою. Маючи всі матеріяльні, фізичні і духові засоби, маючи повну волю для орґанізації економічного і політичного життя, ці кляси внесли тільки дезорґанізацію й руїну в край. Дбаючи тільки про свої вузько-клясові еґоїстичні інтереси, ці кляси вели воістину грабіжницьку політику в краю. Ними розграбовано, розкрадено й роздано в чужі імперіялістичні руки значну частину державно-народнього майна. Дбаючи тільки про накоплювання капіталів у приватних руках, ці люде довели промисловість до повного занепаду, а господарство краю до злиденного стану. Розцвіт спекуляції за панування цих правителів дійшов до нечуваних розмірів. Поводячись, як у завойованій країні, великовласники правили методом безоглядного терору й насильства. Закопування живцем у землю, вирізування шматків живої шкіри, випікання очей так званими «поміщицькими карателями» були цілком нормальними способами управління народом. Будучи чужинцями в краю, великовласники брутально топтали національні права і здобутки нашого народу, ганьбили гідність його державности, продавали й зраджували з такими жертвами й такою працею збудовані державні форми.

З боку революційного правительства, поставленого народом, що в гніві й муках повстав проти цих гнобителів, було би злочинством супроти всього краю після всього цього допустити ці кляси до участи в правлінню країною.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Отже Директорія заявляє:

Кляси не трудові, експльоататорські, які живляться й роскошують з праці кляс трудових, кляси, які нищили край, руйнували господарство й одзначили своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванню державою. Директорія передасть свої права й уповноваження лише трудовому народові самостійної Української Народньої Республіки.

Директорія пропонує:

1. Трудовому селянству, що перше одгукнулось на поклик Директорії та встало зі зброєю в руках до бою з панством, по всій Україні зїхатись у губернії і вибрати своїх делеґатів на Конґрес Трудового Народу України. Ті делеґати будуть представляти там волю як того озброєного селянства, що тепер тимчасово є у війську, так і тих, що мирною працею дома допомогають творити державний лад та порядок.

2. Мійському робітництву вибрати від фабрик, майстерень, заводів, контор та инших установ людської праці своїх делеґатів на Конґрес Трудового Народу України. Частина робітництва неукраїнської национальности підчас боротьби українського народу з бувшим гетьманом ставилась до цієї боротьби не з повною активністю, а частина нейтрально. Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих неукраїнське робітництво забуде свою национальну нетерпимість і щиро та дружно прилучиться до всього трудового народу України.

3. Трудовій інтеліґенції, що безпосередньо працює для трудового народу, себто: робітникам на полі народньої освіти, лікарським помішникам, народнім кооперативам, служачим у конторах та инших установах так само вибрати своїх представників на Конґрес Трудового Народу України.

Місце й час одкриття праці Конґресу, а також норми виборів до нього Директорія оповіщає окремою інструкцією.

Конґрес Трудового Народу України матиме всі верховні права і повновласть рішати всі питання соціяльного, економічного та політичного життя Республіки. Конґрес Трудового Народу, яко революційне представництво орґанізованих працюючих мас, скликається не по удосконаленій формулі виборів, якої додержати зараз неможливо. Надалі, коли настане мирне життя, він має бути замінений представництвом працюючих мас, обраним по удосконаленій системі виборів, себ-то Установчими Зборами. Конґрес Трудового Народу має вирішити форми влади, як на місцях, так і в центрі. До цього вирішення Директорія вважатиме всякі спроби захвату влади якими-будь ґрупами на-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

сильством над волею Трудового Українського Народу і тому буде рішуче припиняти всякі такі самовільні виступи.

До Конґресу Директорія верховною властю своєю насамперед поверне селянству ті контрибуції, які було зібрано з нього поміщиками.

Рятуючи державу від дальшого господарського та промислового занепаду, розграбування та безоглядної експльоатації робітництва і всього населення, Директорія поставить на фабриках, заводах та инших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, щоб промисловість набрала здорового, користного для народу життя.

Всі зусилля свої Директорія направить на таку орґанізацію народнього господарства, яка відповідала б сучасному переходовому моментові, коли нищиться старий капіталістичний світ і на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу, який не знатиме ніякого гніту і визиску. Директорія вважає своїм обовязком взяти під керування Української Народньої Республіки головні галузі української промисловости й направити господарство в них в інтересах працюючих кляс і всього громадянства, а не малої ґрупи кляси великовласників. Всі форми спекуляції Директорія нищитиме безпощадно, не зупиняючись перед карами військового часу. Для цього по всій Україні будуть орґанізовані «комісії боротьби з спекуляцією». Так само Директорія пильно дбатиме, щоб негайно трудові маси були задоволені предметами першої необхідности (шкури, мануфактури, залізних виробів та иншого краму, а також продуктів споживи).

Стаючи твердо і непохитно на шлях соціяльних основних реформ, Директорія вважає необхідним підкреслити, що вживатиме всіх заходів, щоб уникнути анархічних, неорґанізованих і несистематичних форм цієї перебудови. Директорія вважатиме своїм обовязком погоджувати ці великі завдання з соціяльно-історичними і міжнародніми умовами, в яких у даний момент перебуває Україна, а також з тими кращими формами соціяльних реформ, яких досягатиме світова, особливо західноевропейська трудова демократія.

В сфері міжнародніх відносин Директорія стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав. Ставлячи перед собою великі та складні завдання, Директорія хотіла би всі здорові трудові сили свого народу вжити не на криваву боротьбу з сусідами, а на утворення нового життя в краю та заведення порядку й ладу, так бажаного всім працюючим.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Так само у внутрішніх відносинах Республіки Директорія ставить собі метою національну злагоду і дружнє поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють Українську Землю.

Директорія щиро вірить, що спільними силами всіх працюючих трудовий народ України без жорстоких, крівавих і непотрібних форм боротьби досягне своєї мети. Отже клясам нетрудовим треба розумно і чесно признати всю шкідливість і несправедливість їхнього бувшого панування і раз на все примиритися з тим, що право рішати долю більшости народу повинно належати тій самій більшости, себ-то клясам трудовим. Трудову інтеліґенцію Директорія закликає рішуче стати на бік працюючих кляс і в інтересах творення нового справедливого життя для всього народу прикласти своїх сил, знаття і науки для найкращого направлення будівничого соціяльного процесу. Соціялістичні партії та ґрупи всіх соціялістичних напрямів і всіх національностей Директорія кличе поставитися з повним розумінням важности моменту і всі свої сили направити на правильну та достойну трудового народу орґанізацію волі його, на орґанізацію порядку й ладу по всій землі Трудової Республіки.

Доручаючи негайне переведення в життя цих великих задач Правительству Української Народньої Республіки — Раді Народніх Міністрів, Директорія вірить, що весь трудовий народ України щиро допоможе своєму Правительству в цій важній, відповідальній роботі.

Голова Директорії У. Н. Р. *В. Винниченко.*

Члени Директорії: *Петлюра, Швець, Андрієвський, Макаренко.*

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ухвала Української Національної Ради з дня 3. січня 1919 р. про злуку Західно-Української Народної Республики з Українською Народною Республикою.

Українська Національна Рада постановила:

Українська Національна Рада, виконуючи право самоозначення Українського Народу, проголошує торжественно з'єднинення з нинішним днем Західно-Української Народної Республики з Українською Народною Республикою в одну одноцільну, суверенну Народну Республику.

Зміряючи до найскоршого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку, заключений між Західно-Українською Народною Республикою і Українською Народною Республикою дня 1. грудня 1918 у Хвастові, та доручає Державному Секретаріятови негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізування договору про злуку.

До часу, коли зберуться установчі збори з'єдиненої Республики, законодатну владу на території бувшої Західно-Української Народної Республики виконує Українська Національна Рада.

До того ж самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріят, установлений Українською Національною Радою, як її виконуючий орґан.

За Виділ Української Національної Ради:

Др. А. Горбачевський. *Др. Петрушевич.*

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Універсал Трудового Конґресу до Українського Народу.

Ми, представники Трудового Народу України, її робітництва і селянства, зібравшись у столичнім городі Київі і обговоривши найважніші потреби Українського трудящого люду, постановили в цей тяжкий час, коли на Україну з усіх боків нападають вороги нашої волі, доручити і надалі, до слідуючої сесії Конґресу Трудового Народу України, вести державну роботу Директорії, яка підняла повстання проти гетьманько-панської самовласти і заслужила своєю щирою революційною діяльністю повного довірря селянства і робітництва.

Конґрес Трудового Народу Української Народньої Республіки оповіщає робітничий і селянський люд, що він через військові події на Україні припиняє на деякий час свої засідання, аби, розїхавшись по городах, повітах і волостях, ми, члени Трудового Конґресу, могли допомогти найважнішій тепер роботі — обороні нашого Рідного Краю.

Вся вища власть на Україні, на час перериву засідань Трудового Конґресу, має належати Директорії, котра доповнюється представником од Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Угорської України), акт зєднання з якою затверджено на першім засіданні Конґресу 24-го цього січня.

Для підготовки законопроєктів до слідуючої сесії Трудового Конґресу Української Народньої Республіки, Конґрес Трудового Народу України визнав необхідним залишити після себе такі комісії: по обороні Республіки, земельну, освітню, бюджетову, заграничних справ і комісію харчових справ.

Власть виконавчу Директорія має доручити Раді Народніх Міністрів, яка відповідає за свою роботу перед Трудовим Конґресом, а на час перериву засідань перед Директорією Української Народньої Республіки.

Власть на місцях здійснюють представники Правительства Республіки, які мають працювати в тісному контакті і під контролем повітових і губерніяльних Трудових Рад, що складаються пропорціонально з представників селянства й робітництва.

Інструкцію про вибори в Трудові Ради має негайно виробити Правительство Республіки, разом з комісіями Трудового Конґресу.

В цілях закріплення демократичного ладу Правительство Української Народньої Республіки, разом із комісіями, має підготувати закон для виборів Всенароднього Парламенту Незалежної Соборної Української Республіки.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Конґрес Трудового Народу України висловлює своє нерушиме побажання, щоб Директорія і Рада Народніх Міністрів провадили надалі свою працю по переведенню земельної реформи, в основі якої лежить передача землі без викупу трудовому народові.

Одночасно Правительство повинно негайно подбати про знищення безробіття шляхом відновлення промисловости, про поліпшення долі робітництва і про закріплення всіх революційних здобутків українського пролетаріяту.

Переживши тяжкі муки й катування за час семимісячної гетьманської неволі, Український Народ ще й тепер, скинувши ненависне панське ярмо, повинен знати, що його кровю здобута свобода находиться в небезпеці.

З усіх боків цілості і незалежності Української Народньої Республіки загрожують сильні держави.

Для того, щоб не повторилося наше давнє лихо-неволя під властю чужих народів, Конґрес Трудового Народу України кличе всіх синів трудового селянства і робітництва на боротьбу за землю і волю.

Нехай узнають всі сили, які на нас нападають, що Український Народ уміє не тільки скидати катів та тиранів, але вміє й будувати свою республіку і може всією силою, непохитно й неухильно обороняти своє право порядкувати самим собою.

Народе Український! Будь на сторожі свого права!

Проти тебе воюють не тільки імперіялістичні контр-революційні вороги, але ти бачиш, як Совітська Росія, яка не по правді називає себе соціялістичною, теж посилає своїх наймитів — китайців та латишів проти твоєї незалежности.

Конґрес Трудового Народу України заявляє перед усім світом, що Український Народ бажає мира з усіма народами і не має думки забирати під свою власть чужі землі, але він не допустить ніяких замахів від якої б не було держави на свою цілість, самостійність і незалежність.

Не тільки протестами, але й оружною силою трудове селянство й робітництво покаже, що Український Народ не потерпить над собою ніякого насильства і кривди.

Конґрес Трудового Народу України, стоячи за самостійну Українську Народню Республіку, для рятування землі й волі закликає щирих синів землі Української стати кріпко до зброї під стяги славного війська Директорії Української Народньої Республіки.

Ухвалено Конґресом Трудового Народу України
у м. Київі січня 28 дня року 1919.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Закон про місцеві конґреси і ради трудового народу.

1) Для боротьби з контр-революцією і анархією, для догляду за діяльністю місцевих аґентів влади і за виконанням законів революційного уряду України скликаються повітові і губерніяльні конґреси трудового народу з представників селянства, робітництва і трудової інтеліґенції.

2) Для орґанізації конґресів утворюються губерніяльні і повітові орґанізаційні комісії.

3) Губерніяльні орґанізаційні комісії складаються з губерніяльного комісара або його помішника, двох представників від селянської спілки і по одному представнику від місцевого професійного робітничого союзу і губерніяльної народньої управи.

4) Повітові комісії складаються з повітового комісара або його помішника, двох представників від селянської спілки і по одному представнику від місцевого робітничого професійного союзу і повітової народньої управи.

5) Комісії обірають зі свого складу голову і секретаря. Засідання комісії дійсні при участи трьох членів.

6) Право представництва на трудових конґресах належить лише трудовому селянству, робітництву і трудовій інтеліґенції з тими обмеженнями, які зазначені в інструкції для виборів до Всеукраїнського Трудового Конґресу.

7) Повітові конґреси складаються з уповноважених від сельських сходів, рахуючи по одному уповноваженому від села з населенням од 500 до 2.000 душ і по 2 представники від села з більшою кількістю населення. Невеликі села і хутори обєднуються для обрання представника.

8) Кількість уповноважених на повітовому конґресі від робітників і трудової інтеліґенції остаточно установляється повітовою орґанізаційною комісією на підставі статистичних висновків і в залежности від пропорціонального взаємовідношення ріжних ґруп місцевої людности (але з тим, щоб представників від робітництва було не більше 30 і не менше 10 відсотків загальної кількости членів конґресу, і представників від трудової інтеліґенції було не більше 20 і не менше 10 відсотків). Комісія установляє також, від якої кількости робітників чи інтеліґенції обірається уповноважений на конґрес.

9) Губерніяльні конґреси складаються з представників від волостних селянських сходів, рахуючи по одному уповноваженому від кожної волости. Кількість уповноважених на губер-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ніяльному конґресі від робітництва і трудової інтеліґенції установлюється губерніяльною орґанізаційною комісією з обмеженням, зазначеним артикулом 9.

10) Повітові і губерніяльні конґреси обірають зі свого складу постійні виконавчі орґани — повітові і губерніяльні ради трудового народу в кількости 9 членів по системі пропорціональних виборів, докладно зазначеній в артикулі інструкції для виборів до Всеукраїнського Трудового Конґресу.

11) Засідання трудової ради дійсні при участи половини членів. На першому засіданні обіраються голова і секретарь Ради.

12) До компетенції місцевих трудових рад і конґресів належить:

а) боротьба з контр-революцією і анархією в повіті чи губернії,

б) політичний контроль над діяльністю місцевих аґентів влади комісарів, міліції і инших урядовців,

в) право намічати і представляти уряду Української Народньої Республіки кандидатів на вищі посади по комісаріяту і міліції,

г) право представляти відповідній владі про необхідність по політичним мотивам зміни урядовців і призначення нових,

д) розслідування зловживань аґентів гетьманського уряду та його прихильників і притягнення їх до карної відповідальности через відповідних аґентів республіканської влади,

е) догляд за переведенням в життя і виконанням місцевими аґентами влади законів Української Народньої Республіки.

13) Повітові і губерніяльні ради в своїй діяльності підлягають законам Української Народньої Республіки і за протизаконні вчинки відповідають на загальних підставах.

14) По питанням загально принціпового значіння комісари У. Н. Р. повинні звертатись за директивами до відповідних трудових рад. Роспорядження трудової ради, не противні законам республіки, обовязкові для комісара. В разі незгоди комісара з постановою трудової ради питання остаточно вирішається вищою владою по заяві трудової ради або комісара.

15) Повітові ради зносяться з вищою владою через ради губерніяльні, а ці останні — безпосередньо. Губерніяльні трудові ради представляють уряду Української Народньої Республіки побажання повітових рад зі своїми висновками.

16) Повітові і губерніяльні ради скликають не менше одного разу на протязі трьох місяців відповідні місцеві конґреси, на

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

яких дають справоздання своєї діяльности і одержують директиви для дальшої роботи.

17) Всякі непорозуміння при виборах і скарги на неправдивість виборів передаються на розгляд відповідних орґанізаційних комісій, постанови повітових комісій можна оскаржити до губерніяльної комісії, а постанови цієї останньої до всеукраїнської комісії в справах виборів до місцевих конґресів і рад трудового народу України, яка складається з трьох осіб по роспорядженню Президії Всеукраїнського Трудового Конґресу.

18) Вищезгаданій Всеукраїнській комісії пильнувати за негайним проведенням цього закону в життя, а також давати вказівки і пояснення при виборах до місцевих конґресів і рад.

19) Закон цей перевести в життя по телеґрафу.

20) На орґанізацію і утримання рад трудового народу відкрити відповідні кредити через комісарів.

Оріґінал підписали:

Голова Директорії *В. Винниченко.*
Члени: *Макаренко, Андрієвський.*
Член-секретарь *Швець.*

З оріґіналом згідно:

Керуючий справами Директорії Української Народньої Республіки т. в. о. Начальника канцелярії *В. Кліпачевський.*

Ч. 6.

Деклярація Січових Стрільців.

Супроти всяких поголосок, які кривдять й оскорбляють честь Січового Війська, особливо ж супроти закиду, немов би Січові Стрільці хотіли служити реакціонерам, заявляємо отсим прилюдно:

1. Січові Стрільці, які разом з масами Українського народу скинули гетьмана і зломали його реакційний режим, виступивши проти гетьмана по проголошенні його маніфесту з 14-го листопада 1918 року, яким він хотів прилучити Україну до Москви — боролись, борються і будуть боротись за суверенність Українського Народу і за його самостійну Республіку.

2. Стоючи принціпово на плятформі самостійної Української Народньої Республіки і тим самим визнаючи суверенність Українського Народу в вирішуванні всіх справ політичних і господарських, уважають Січові Стрільці, що тільки Український

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Народ має право вирішувати по своїй волі і без усякого вмішування чужих сил, які б вони не були, також найважнішу з економічних справ, а саме справу земельну. Український народ має свої політичні й культурні сили, які без чужинців вирішать його життєві справи. Вся земля на Україні належить Українському Народові, і тільки Український Народ має право розпоряджатись землею. Во імя цих справедливих засад проливали Січові Стрільці свою кров і від них ніколи і ні перед ким не відступали і не відступлять.

3. Стоючи на цих засадах, заявляють Січові Стрільці, що все будуть карним і слухняним військом кождого українського народоправного Правительства, яке стоятиме на плятформі самостійности Української Народньої Республіки й признання Українському Народові всієї землі в його розпорядимість. Щодо форми влади, то Січові Стрільці були тими, які охороняли Трудовий Конґрес Українського Народу в часи, коли він не виявив був свого обличча, а тепер, коли представники Українського Трудового Народу знов підтвердили, що стоять на плятформі самостійности Української Народньої Республіки, Січові Стрільці з тим більшим запалом підпиратимуть радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок.

Стомлені тяжкими боями, змучені недовіррям народу, який несправедливо думав, що Січові Стрільці схочуть піддержати ті сили, які стремлять до поневолення Українського Трудового Люду, Січові Стрільці відійшли, щоб переорґанізуватись і з новими силами рішуче і твердо, як все, ударити на всіх, хто б посмів посягнути на здобутки революції Українського Народу.

З народом йшло, іде й буде йти Січове Стрілецтво.

В березні 1919 року.

За Січову Раду:

Отаман *Євген Коновалець.*
Отаман *Андрій Мельник.*
Д-р *Осип Назарук.*

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Відозви Комітету Охорони Республіки.

Від Комітету Охорони Республіки.

З огляду на дезорґанізацію державного апарату і можливі через це заворушення і порушення спокою, представники Української Соц.-Демократичної Робітничої Партії і Української Партії Соціялістів-Революціонерів, купно з представниками Селянського Повітового Зїзду Камянецького повіту на Поділлю, а також представниками Камянецької залоги, утворили для тимчасового представництва центральної влади Республіки Комітет Охорони Республіки в складі — по два представники: 1) від Центрального Комітету УПСР, 2) від Центрального Комітету УСДРП, 3) від Камянецької Повітової Трудової Ради, обраної на Камянецькому Селянському Зїзді, 4) від Козацької Ради місцевої залоги.

Завдання Комітету: 1) охорона порядку і спокою; 2) розпорядження ріжним установам; переговори з Директорією про негайне припинення переговорів з французьким командуванням в Одесі і роспочаття переговорів з Радянським Правительством України на основі: а) визнання Радянським Правительством України, а також Росією самостійности й незалежности Української Соціялістичної Радянської Республіки; б) українського характеру державности України; в) леґального істнування українських соціялістичних партій; г) виведення російських військ з України; д) складення нового Правительства України до остаточного сформування його на Другому Всеукраїнському Зїзді Рад Робітничих і Селянських Депутатів.

В цілях найкращого переведення того, Комітет Охорони Республіки постановляє, що: 1) фронт дієвий має бути захований твердо і міцно до закінчення переговорів з радянською владою України; 2) всі військові частини в тилу так само повинні стояти твердо і непорушно; 3) всі цивільні і військові установи мусять правильно функціонувати; евакуація тимчасово припиняється; державне майно має бути охоронено; 4) всі місцеві залоги мають підтримувати спокій і лад на основі розпорядку властей.

Оголошуючи про це до загального відома, Комітет Охорони Республіки кличе всіх громадян заховувати спокій і дружно переводити в життя всі постанови Комітету.

Голова Комітету Охорони Республіки *Володимир Чеховський.* Товариш Голови *Аркадій Степаненко.* Члени Комітету: *Лизанів-*

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ський, Романченко, Свистун, Грещенко, Волошин, Казимирів, І. Мазепа, М. Ткаченко. Секретар *Є. Малик.*

Камянець-Подільський, 22. березня 1919 року.

Від Комітету Охорони Республіки.

Перед кількома днями, через відрізання Камянця і загрозу йому з боку большевиків, в державних справах утворилося безладдя й Центральні Державні Установи загубили звязок з Директорією; ніяких роспоряджень від неї й уряду не було, місце пробування вищої влади Республіки перестало бути відомим навіть Центральним Установам; в звязку з пораженням на фронті Жмеринки, заворушенням в Барі і Могилеві значніші відділи війська безладно насунули до Камянця. Все те утворило стан повної дезорґанізації державного апарату і представники як від Центральних Установ, так і від місцевих військових частин та установ стали являтися до Центральних Установ партій з запитаннями, що робити і як запобігти можливим порушенням ладу і порядку з огляду на відсутність Центральної Влади і невідомість місця її перебування.

Комітет Охорони Республіки в час цієї загальної паніки, коли весь державний апарат і майно Української Республіки були під загрозою нападу всяких темних сил, постановив своєю ціллю припинити безладдя й моральним впливом партійних та громадських орґанізацій встановити спокій, як основу всякого нормального громадського життя.

В переконанні, що встановлення тривалого, дійсного спокою та ладу можливе лише шляхом зміни дотеперішньої урядової політики, Комітет Охорони Республіки вважав необхідним звернутись до Директорії з пропозицією розірвати переговори з французьким командуванням та розпочати переговори з совітським правительством на Україні. В цій цілі були послані делеґати Комітету до Директорії.

Оскільки тривожний настрій, який опанував був громадянством, зник в наслідок того, що на фронті республіканське військо одержало значні успіхи, оскільки звязок між центром та периферією налагодився і безпорадність перших днів евакуації з бігом часу була зовсім усунута, остільки безпосередня потреба в істнуванні Комітету Охорони Республіки минула. Комітет виконав своє головне завдання збереження спокою та порядку в момент загального безладдя.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Стоючи твердо на своїй основній позиції щодо зміни дотеперішньої політики в напрямку розриву з французьким командуванням і розпочаття в найбільш вигідний для Української Республіки момент переговорів з большевицьким правительством, Комітет вважає, що при даних умовах унормованого державного життя переведення відповідного впливу на правительство мусить перейти знову безпосередньо до рук політичних партій, що стоять на платформі Комітету.

Дальше істнування Комітету в його нинішній формі в дану хвилю не тільки не сприятиме осягненню зазначеної мети, але лише може цьому перешкодити, оскільки встановлятиме двоєвластя, що, дезорґанізуючи громадянство та армію, може тільки до решти підірвати сили армії Української Народньої Республіки і цим пошкодити визволенню українського народу зпід чужоземного панування.

З огляду на все зазначене, Комітет Охорони Республіки оповіщає населення, що з дня 28 місяця березня 1919 р. діяльність Комітету припиняється.

Комітет Охорони Республіки закликає всіх громадян Української Народньої Республіки заховувати спокій та порядок, здійснюючи свої політичні стремління орґанізованим шляхом через політичні партії. Разом з тим Комітет Охорони Республіки звертається до товаришів козаків Української Народньої Армії, щоби вони ні на ступінь не відходили від виконання своїх обовязків в цей час, коли від того, чи буде фронт, чи не буде, залежить доля Українського Народу в сучасному і в будучности.

Кожний громадянин хай непохитно виконує свої обовязки.

Комітет Охорони Республіки.

М. Камянець-Подільський. Року 1919, березня 27.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Деклярація Правительства Б. Мартоса.

Іменем Української Народньої Республіки затверджуємо: Голова Директорії У. Н. Р., Головний Отаман *Петлюра*, член-секретарь *Макаренко*.

12 квітня 1919 року.

Деклярація Правительства Української Народньої Республіки.

Оборона Української Народньої Республіки та потреба кращого упорядкування державного життя зробили необхідним для українських соціялістичних партій стати до орґанізації нового Народнього Правительства, яке мало б в собі представників найвизначніших партій України. Попередня Рада Народніх Міністрів не мала в своєму складі представників цих політичних партій, що не давало їй змоги вести свою роботу так успішно, як того вимагає відповідальне положення нашої Республіки зовні й величезні завдання внутрішньої державної роботи.

Волею Директорії Української Народньої Республіки в порозумінні з українськими соціялістичними партіями нове Народнє Правительство приступило до многотрудної державної роботи в цей тяжкий для нашої Республіки час. Кабінет Народніх Міністрів, який обєднує соціялістичні партії України, оповіщає громадян Української Народньої Республіки про ті завдання, які він буде виконувати по мірі своїх сил на добро і щастя загроженої зо всіх боків нашої Вітчини.

Не хотів Український Народ забирати собі чужі землі, не бажав він грабувати чуже добро: тільки за забезпечення свого права жити самостійним і незалежним життям боряться найкращі сини Українського Народу з усіма ворогами нашої волі. З одного боку, польське панство, котре не хоче помиритися з тим, що український люд — селяне і робітники Галичини, Холмщини і Волині не бажають бути в лядській неволі, оружною силою напало на споконвічні українські землі й забрало столицю Галичини місто Львів і другі міста й повіти нашої землі, политі потом і кровю Українського Народу. З другого боку, російське комуністичне большевицьке військо, не вдоволяючись грабуванням селян у Росії, напало на визволену з-під гетьман-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ського ярма Україну. До цього часу тягнеться тяжка війна на два фронти, руйнуючи наш край, і без того збіднілий од панування чужинців. Комуністичне Правительство Росії, котре стало ненависним для російського народу настільки, що цілі армії комуністів-большевиків передаються зі зброєю та амуніцією хоробрим українським козакам, рішило піддержати свою власть у Росії грабуванням трудящого українського селянина. В тих місцях, де пройшло російське совітське військо, у селян, навіть у найбідніших, забрано хліб і скот, на заводах та фабриках большевики забирають станки, не дають робити і не платять робітникам грошей. Зростає страшенна дорожнеча, як на харч, так і на всякі інші речі першої потреби. Не може стерпіти Український Народ, що сам себе визволив від гетьманщини, нової большевицької неволі і піднімається зі зброєю в руках проти гнобителів чужинців — російських большевиків-комуністів.

Нове Народнє Правительство Української Республіки бачить єдиний порятунок для Українського Народу, щоб спасти його волю і майно від нападів і грабунків хижих сусідів — в будуванню єдиної самостійної і незалежної Української Народньої Республіки. На оборону своєї національної чести і порушених чужинцями економічних і соціяльних прав, повинно піднятись все трудове селянство і робітництво, щоб не дати чужинцям в кінець знищити наш Рідний Край. З цих причин нове Народнє Правительство Української Республіки простягає руку всім українським соціялістам та селянам і робітникам, повставшим по той бік фронту, які, не стерпівши чужинецької неволі російських комуністів, піднялися на боротьбу за вільну і незалежну Україну. Нове Народнє Правительство України бажає мира, як з поляками, так і з російськими комуністами-большевиками, але першою умовою згоди ставить, щоб ніхто з цих чужинців не втручався у внутрішні українські справи і не стояв на перешкоді вільному і самостійному життю українського народу.

Не бажаючи повторення чужого панування на Україні, нове Народнє Правительство торжественно заявляє, що не буде кликати собі на допомогу чужої військової сили з якої б то не було держави. Всякі договори з чужими державами Народнє Правительство заключатиме тільки на основі визнання ними самостійної України і невтручання в наші внутрішні справи.

Народні Міністри звертаються до нашої славної армії, до козаків, з подякою за їхню тяжку і криваву працю для визволення України з-під рабства чужинців і кличуть всіх вірних

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

синів України стояти твердо проти ворогів, які на нас напали. З свого боку Народнє Правительство зробить все для того, щоб кожний козак був забезпечений одежою, харчами і жалуванням на службі Рідному Краєві, а також подбає, щоб семї призваних козаків мали средства на прожиток від казни; на случай недуги, каліцтва або смерти козака не тільки він сам, але й родина його буде мати державну допомогу від Правительства У. Н. Р. Цю допомогу воякам Української Республіки Народнє Правительство поширює і на територію Галичини, фактичне зєднання з якою, після проголошення злуки обох Україн Трудовим Конґресом та Національною Радою, Правительство ставить своїм найближчим завданням.

З гарячим покликом звертаємось ми, представники українських соціялістичних партій, до всього трудящого люду України: ставайте до зброї проти насильників-гнобителів вашої свободи. І коли вас Народнє Правительство покличе на мобілізацію, всі, кому укаже закон, нехай ідуть, бо пізно буде, коли вороги-сусіди поділять нашу землю поміж собою. Запаліться святим вогнем любови до знесиленого Рідного Краю і єдиним революційним фронтом женіть геть чужинців-гнобителів, рятуючи Україну від повної руїни.

Беручи в свої руки керування державними справами, нове Народнє Правительство України оповіщає всіх громадян, що у внутрішній політиці воно буде стреміти до зміцнення демократичного ладу і в першу чергу ним буде вжито найенерґійніших заходів, аби всюди орґанізувалися робітниче-селянські трудові ради для контролю над діяльністю місцевих властей. На цю справу Народнє Правительство призначає спеціяльні кошти по удержанню трудових рад, як державних інституцій. Народнє Правительство дбає про те, щоб всі пограбовані большевицькими зайдами бідні селяне одержали державну допомогу для піддержки свого зруйнованого господарства. Обстоюючи порядок, спокій і законність, як необхідну умову вільного життя всіх громадян У. Н. Р., Народнє Правительство всіма силами буде боротися зі всяким порушенням спокою і ладу і винних у цьому... безпощадно каратиме судом народньої совісти...

Пограбована за царського уряду, ... Україна нині переживає третю грізну хвилю руйнування народнього господарства хижими чужинцями-поляками та російськими комуністами-большевиками. Розуміючи, що основою добробуту народа й держави є упорядковане народнє господарство, нове Правительство У. Н. Р. доложить усіх сил, щоби відновити продуктивну діяльність народнього труда. Для цього Народнє Правительство

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

постарається при першій змозі допомогти фабрикам і заводам роспочати роботу, а з другого боку — торговими договорами з державами Европи й Америки здобути по дешевій ціні всякі товари, недостачу в яких так гостро відчуває пограбоване українське населення.

Нове Народнє Правительство України хоче демократичною земельною рефоpмою справедливо задовольнити землею українське трудове селянство. Народні міністри наказують трудовому селянству продовжувати засів своєї й бувшої панської землі, яка законом Директорії У. Н. Р. остаточно закріплена без викупу за трудящим селянством.

Безробіття і голод поширились серед робітництва України після того, як найважніші центри нашої землі захоплені російськими завойовниками. В цій справі нове Народнє Правительство, поряд з відновленням промисловости, в якій би робітник знайшов собі заробіток, постарається забезпечити пролетаріят від безробіття державною допомогою та орґанізацією державних робіт. Народнє Правительство сподівається щирої допомоги від професійних робітничих союзів, роботу яких воно високо цінить і в контакті з якими гадає вести свою політику, направлену на добробут робітництва України. З свого боку, Народнє Правительство все зробить для того, щоб професійні союзи нормально провадили свою роботу, і забезпечує повну волю професійного руху на Україні.

Внаслідок війни ще й досі людність Волині, Поділля, Галичини і Холмщини не змогла відновити свого господарства. Народнє Правительство України, щоб полегшити долю пострадавших від війни, вживатиме всіх заходів для того, щоб допомогти збудуванню хат, дати живий і мертвий інвентарь зруйнованим війною жителям прифронтових місцевостей.

Означаючи напрям своєї роботи в найближчій будучности, Народнє Правительство заявляє, що успішна його діяльність залежить в найбільшій мірі від того, чи зможе українська народня армія видержати напад чужих нам російських та польських армій. Забезпечення самостійности України є необхідною умовою спасення здобутків революції на Україні. Тільки самостійна Україна зможе зоставатись демократичною Республікою. Покорення нашої землі поляками віддає нас під власть польського панства, а завоювання комуністами з Росії, де большевизм падає, неминуче доводить Україну до єдиної Росії з царем, під гнітом якого 300 років мучився Український народ. Взявши на себе важкий тягар власти в таку лиху годину життя нашої Республіки, нове Народнє Правительство вірить, що ніколи не

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

умре в нашім народі бажання і стремління до свободи. Твердо бється українська армія з ворогами нашого народу, здобуваючи собі і своїм нащадкам землю і волю. В цій силі народнього переконання і свідомости Народні Міністри черпають для себе віру в успішність справи визволення Українського народу з-під панування чужинців і надіються, що, не зважаючи на всі перешкоди і нещастя, які впали на Україну, дружними зусиллями Український Народ власною самодіяльністю вийде на широкий шлях самостійного і незалежного життя на основі справжнього народоправства, яке він заслужив кровію і муками своїх найкращих дітей.

Народнє Правительство Української Республіки:

Голова Ради Народніх Міністрів і Міністр Фінансів *Б. Мартос.* Заступник Голови і Народній Міністр Юстиції *А. Лівицький.* Народній Міністр Внутрішніх Справ *І. Мазепа.* Народній Міністр Земельних Справ *М. Ковалевський.* В. о. Нар. Міністра Військових Справ *Гр. Сиротенко.*

12 квітня 1919 року.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ч. 9.

Універсал повстанського отамана Григоріева з 9. травня 1919 р.

Універсал.

Народе Український! Народе змучений!

Жорстока війна з германською коаліцією і державами Антанти вирвала з твоїх сел кращих синів землі. Межиусобна війна, гетьманщина та петлюрівщина кращих синів твоїх загнали в могили та вязниці. Коли в тебе збракувало сили більше терпіти, ти залишивши рало та станок, викопав із землі іржаву рушницю і пішов захищати право своє на землю та волю, але й тут політичні спекулянти обманули тебе і хитрими заходами використали твою довірчивість: замість землі та волі тобі насильно навязують комуну, надзвичайку і комісарів із Московської «обжорки» і тої землі, де роспяли Христа. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш в постолах і в штанях з мішка; замісць чаю ти пьєш горячу воду без цукру, але ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлоатують тебе: тобою воюють, зі зброєю в руках забирають твій хліб, реквізують твою скотину і запевняють тебе, що все це на користь народню.

Працьовник святий! Божий чоловік! Подивись на свої мозоляві руки і подивись навкруги... Неправда брехня і неправда. Ти царь землі! Ти кормилець світу! Алеж ти раб, дякуючи святій простоті і доброті своїй. Селянин і робітник! Вас девяносто два відсотки на Україні. А хто керує вами? Все ті ж кровопивці народні.

Народе український! Бери владу в свої руки. Хай не буде диктатури ні окремої особи ні партії. Хай живе диктатура працюючого люду, хай живуть мозоляві руки селянина та робітника. Геть політичних спекулянтів. Геть насильство зправа, геть насильство зліва. Хай живе влада рад народу України.

Перед вами нова боротьба! Боріться — поборете!

Я, отаман Григор'їв, і мій Штаб голови свої покладемо за права працюючого люду. Остання ставка. Для себе ми не шукаємо нічого. Дайте нам піддержку і тим спасете право своє. Ось вам мій наказ: в три дні мобілізуйте всіх тих, хто здатний володіти зброєю, і негайно займайте всі станції залізниць: на кожній станції поставте своїх комісарів. Кожна волость, кожне село формуйте отряди і йдіть в своє повітове місто; від кожного повітового міста з ваших отрядів по чотириста чоловік кращих бойців пошліть на Київ і по двісті на

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Харків; коли є зброя — зі зброєю, нема зброї — пошліть з вилами, але наказ мій прохаю виконати і побіда за нами. Все останнє я зроблю сам. Головний Штаб наш при мойому Штабові. Тільки з вашою піддержкою ми добьємося права народові. Негайно організуйте владу народню. В кождому селі виберіть селянську раду, в кождій волості волостну раду, в кождім повіті — повітову раду, в кождій губернії — губерніяльну раду. В раду мають право бути вибраними представники всіх партій, які стоять на радянській платформі, і ті, що признають себе безпартійними, але підтримують радянську владу. В склад рад можуть входити представники всіх національностей, пропорціонально їх числу на Вкраїні, себто: для українців предоставляється в раді 80% місць... При такому роспреділенні не буде засилля ні партії, ні нації. Глибоко вірю, що це буде дійсно влада народня.

Хай живе свобода слова, друку, совісті, зібрань, спілок, страйку, праці і професій, недоторкальність особи, думки, оселі, переконань та релігії. Народ Божий! Любіте один одного, не проливайте братерської крови. Забудьте партійну ворожнечу, преклоніться перед владою чесної праці. Хай живе чесна праця! Хай загине всяке насильство і влада капітала.

Залізничники! Пошта і Телеграф! Ви змучились. Зрозумійте нас. Перемога наша — перемога ваша. Народ український завойовань поза межами своєї землі не шукає, але своїм браттям по праці, де б вони не були, завжди поможе і іржавою рушницею і останнім шматком хліба.

Уряд авантюріста Раковського і його ставленників просимо йти од нас і не насилувати волю народню. Всеукраїнський зїзд рад дасть нам уряд, якому ми підляжемо і свято виконаємо волю його.

Я йду вперед, бо так велить народня совість. Резерв мій — ти, Народе український, і від тебе залежить доля твоя.

Всякі вбивства без суда народнього, мародерства, безчинства, вторження в чужу оселю, незаконні реквізиції, аґітація проти окремих національностей будуть пресікатись на місці силою зброї. Порядок необхідний. Геть сваволю.

Своїми замістниками призначаю товариша Тютюнника, товариша Горбенка і товариша Масенка, котрим довіряю важке завдання.

Отаман партізанів Херсонщини та Таврії Григор'їв.

Помішники Отамана: Горбенко, Тютюнник, Терещенко, Масенко, Ясінський, Бондар, Павлов.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Листи С. Вітика і Є. Петрушевича в справі проголошення диктатури.

До Президента Виділу Української Національної Ради З. О.
У. Н. Р. Пана Д-ра Євгена Петрушевича.

Високоповажаний Пане Президенте!

Письмом Президії Державного Секретаріяту ч. 1658 з дня 9. червня 1919 р. в Заліщиках проголошуєте Ви за Президію Виділу Української Національної Ради, а др. Іван Макух, др. Сидір Голубович і інж. Іван Мирон за Раду Державних Секретарів, себе (д-ра Петрушевича Євгена) уповновластненим Диктатором і надаєте собі право виконувати всю військову і цивільну державну владу, яку досі на основі конституції виконував Виділ Української Національної Ради і Державний Секретаріят.

В виду сего письма, я яко заступник Голови Виділу і член Української Національної Ради запитую Вас:

1. Хто по Вашому входить в склад Президії Української Національної Ради?

2. Хто з того складу Президії був присутнім при постанові про Диктатуру?

3. Як розуміти висказ тої ж постанови про Вашу Диктатуру «аж до відкликання», а саме: хто і як може зробити сей відклик?

4. Чи отсим письмом уважається знесеним Секретаріят і компетенція кожного з Секретарів зокрема, а іменовані Секретарі усуненими, а також знесеним Виділ Української Національної Ради?

Заступник Президента Виділу
Української Національної Ради
Семен Вітик.

12/6. 1919.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

До Заступника Президента Української Національної Ради З. О.
У. Н. Р. П. Семена Вітика.

Високоповажаний Пане Товаришу!

Дозвольте дати Вам на поставлені мені питання слідуючу відповідь:

ад 1 і 2) Після дотичного закона веде і заступає Президію Виділу У. Н. Ради лише сам Президент У. Н. Р. В самім Виділі не істнує ніякий заступник Президента. Лише в однім случаю довшої неприсутности Президента може найстарший віком член Президії У. Н. Р. обіймити Президію. З того слідує, що при ухвалюванню диктатури я один мавєм право виступати в імени Президії Виділу У. Н. Р.

ад 3) Диктатура може бути відкликаною каждочасно на згідне жаданнє Виділу У. Н. Р. зглядно самої єї Президії і Державного Секретаріяту.

Приймаючи диктатуру лише з огляду на тяжке положеннє, в якім хвилево знайшлася наша держава і конечність одностайности влади для ратування народньої справи, зложивєм рівночасно заяву, що в хвили, коли се положеннє настільки поправиться, що диктатура взагалі, а щонайменче цивільна покаже ся злишною, сам зажадаю єї відкликання.

ад 4) Ані Виділ У. Н. Р. ані Секретаріят не перестали через постановленння диктатури істнувати, лише діяльність їх зістала на час до відкликання диктатури завішена. До того часу будуть поодинокі члени Держ. Секретаріяту помагати диктаторови в його праци, но не в характері Держ. Секретарів, а лиш як уповажнені ним його помічні орґани.

З високим поважанням

Др. Петрушевич.

Чортків, 13/6. 1919.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Декларація Правительства Соборної Української Народньої Республіки в справі оголошення війни Денікінові.

Народе України!

Вже два роки обороняєш ти свою Народню Республіку, яка дає тобі землю і волю. Всенароднім повстанням 1918 року скинута була власть гетьмана Скоропадського. Після того явилися большевики-комуністи, щоб годувати українським хлібом большевицьку Росію. І цього сильного і злого ворога удалося прогнати нашій славній армії. Та замість большевиків широкі простори нашої рідної землі забрав царський ґен. Денікін. За його полками йде ледаче панство, яке хоче надалі панувати над нашим народом, як панувало за царя та за гетьмана.

Армія Денікіна вертає панам добуту селянською кровю землю і відбирає громадські права у робітника. Денікін не дозволяє українському народові вчитися в школі рідною мовою, народній український язик вигонить із державних установ, українські книжки палить, нищить українську кооперацію та всі культурні й господарські товариства, жорстоко переслідує українських діячів.

Російське панство намагається шибеницями, катуванням і розстрілами вірних синів України держатися на нашій землі. Українське народнє правительство не хоче забирати чужі землі, а обороняє тільки свій рідний край. Щоб одвернути ворожий наїзд на Українську землю, Вища Команда обєднаного Наддніпрянського і Наддністрянського війська хотіла переговорами примусити добровольчу армію покинути територію України. Але замість якої-небудь згоди безпощадним терором проти національного і демократичного українського руху, приказом про наступ і нарешті зрадницькими нападами на народнє військо командування добровольчої армії виявило свою запеклу ворожість до українського народу і нашої Республіки.

Всі нелюдські вчинки добровольчої армії на Україні і дальше перебування війська ґенерала Денікіна на нашій землі викличуть тільки новий большевизм і нове поневолення України комуністами Росії.

Директорія і Правительство Української Народньої Республіки не може допустити, щоб чужинці і надалі панували над нашим народом. В цей рішучий час нашої боротьби за визволення Вища власть Української Народньої Республіки оповіщає,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

що закони про передачу землі в руки трудящого селянства та закони робітничі лишаються в повній силі незмінно і нерушимо.

В найближчому часі буде скликано вибраний на основі всенароднього, рівного, безпосереднього, тайного і пропорціонального виборчого закону Парламент України з правами Установчих Зборів, якому має належати вся власть у самостійній Українській Народній Республіці.

Народня власть України буде до кінця боротися за нашу державну незалежність, свободу і народні соціяльно-економічні реформи.

Ми, Директорія і Правительство Соборної Української Народньої Республіки, звертаємося до нашого війська, селян, робітників і всього народу України з закликом непохитно боротися за демократичні здобутки української революції.

Ви, громадяне, повинні дати свойому війську людей, харч, одежу, бо поруч з правами, свободами й вигодами, які одержує громадянин від держави, він повинен виконувати і обовязки, без чого ніяка держава не може стояти.

Народня власть України, селянство, робітництво та вся щира демократія незалежно од національностей достойно оцінять цей відповідальний момент і всі свої сили віддадуть на оборону рідної землі.

Знайте, що не один український нарід бореться проти відновлення царської Росії. Вже вільні республіки народів Кавказа, Естонії, Литви, Кубані повстали проти єдинонеділимої Росії Колчака і Денікіна.

Під ударами нашого славного війська і повстанців, що жертвують своїм життям для щастя своїх дітей і онуків, впаде ця остання перешкода для вільного і самостійного життя Українського Народу.

Народе Український!

Настав слушний час. Всі, хто має силу і любов до свободи, в кому не згасло стремління до землі і волі, всі, кому дорога демократична Єдина Соборна Українська Республіка, вставайте до посліднього рішучого бою з нашим ворогом.

Народня власть Української Республіки певна, що боротьбою нашого війська і працею всієї демократії України ми визволимо нашу рідну землю від нових гетьманців і ніколи не дамо їм запанувати над вільним українським народом.

Голова Директорії
Головний Отаман *Петлюра.*

Президент Української Національної Ради Д-р *Петрушевич.*

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Члени Директорії: проф. *Ф. Швець, А. Макаренко.* Голова Ради Народніх Міністрів і Міністр Внутрішніх Справ *І. Мазепа.* Заступник Голови Ради Народніх Міністрів і Міністр Народнього Здоровля та Опікування *Д. Одрина.* Міністр Фінансів *Б. Мартос.* Міністр Юстиції і Керуючий Міністерством Закордонних справ *А. Лівицький.* В. о. Військового Міністра *В. Петрів.* Міністр Народнього Господарства *М. Шадлун.* Міністр Земельних Справ *М. Ковалевський.* Міністр Праці *О. Безпалко.* Міністр Шляхів *С. Тимошенко...* Міністр Преси і Пропаґанди *Т. Черкаський.* Міністр по справах Західної Области У. Н. Р. *С. Вітик.**) Міністр Ісповідань *І. Огієнко.* Керуючий Міністерством Пошт і Телеґрафів *І. Паливода.* В. о. Міністра Освіти *Н. Григоріїв.* Державний Секретар *Л. Шрамченко.*

В м. Камянці Подільському, вересня 24 дня 1919 року.

---

*) Підпис Вітика під цією декляраціею пояснюється тим, що закон про скасування міністерства в справах Галичини рада міністрів затвердила 28. вересня.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Секретно.

Пану Голові Директорії Української Народньої Республіки

Президента Делеґації Української Народньої Республіки на Конференції Миру в Парижі Г. Сидоренка

ДОКЛАД.

Повернувшись в листопаді минулого року з Румунії з Яс, куди я був командирований Українським Національним Союзом для переговорів з представниками Антанти відносно принятого Президією Союзу рішення: скинення Скоропадського, знищення гетьманщини і відновлення Української Народньої Республіки, — я був уповноважений Високою Директорією, яка перебувала тоді у Винниці, їхати представником Республіки в Париж на Конференцію Миру, куди і виїхав ще до взяття нами Київа і скинення Скоропадського без всяких віз, тільки з мандатом Високої Директорії, з яким я проїхав через Венгрію і Австрію і добрався до Відня, де в нашому Посольстві взяв дипломатичний паспорт. Але у Відні не було представників Антанти, тому не можна було дістати візи до Парижу, а швайцарська границя була замкнена. Тоді мені поставив візу чехо-словацький представник у Відні п. Тусар, теперішній премєр-міністр в Чехо-Словакії, який дуже прихильно поставився до мене і взагалі старався зробити все можливе для улекшення мого переїзду до Парижу, але віза чехо-словацька оказалася недійсною для переїзду до Парижу.

З Відня я виїхав в Інсбрук на італійсько-австрійський фронт і рішив пробитись через італійський фронт в Італію, щоб звідти вже пробиватись у Францію, але в італійському штабі мені заявили, що без згоди Риму не можна проїхати через фронт в Італію. Я тоді заявив, що маю мандат Високої Директорії Української Народньої Республіки і прохав послати телеґраму відносно мого бажання проїхати через фронт в Італію Головнокомандуючому фронтом. Не дивлячись на те, що штабні офіцери мене запевняли, що це немислима річ, щоб мені був даний дозвіл, Головнокомандуючий дав приказ мене негайно пропустити через фронт в Італію, і я проїхав до Мілану, а звідти направився

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

до Франції, але на першій французькій станції Мантон мене не пропустили далі, позаяк не було дозволу французького уряду. Тоді я зупинився в Мантоні і послав французькому міністрові закордонних справ Пішону телеґраму з проханням дати мені по телеґрафу дозвіл проїхати до Парижу.

Я прочекав у Мантоні три дні і відповіді не одержав. Тоді я рішив, що представнику Української Народньої Республіки не подобає чекати ще далі відповіді, тому послав другу телеґраму п. Пішону вже з вимогою пропустити мене й то негайно і заявив, що я кидаю Францію і повертаюсь до Італії і відповідь прохаю прислати мені до Турину, куди я негайно і виїхав. Одночасно я послав телеґрами до урядів англійського, американського, італійського і японського з заявою, що я маю мандат для переговорів у Парижі з представниками цих урядів, а мені не дається дозволу на проїзд до Парижу. По приїзді в Турин я одержав нарешті дозвіл на проїзд до Парижу, куди я негайно і виїхав укупі з секретарем п. Антоном Петрушевичем, сином д-ра Євгена Петрушевича, і прибув до Парижу 20 січня сього року.

По приїзді в Париж я перш усього побачився з міністром закордонних справ Пішоном і зясував йому ганебність поводження французького консула в Одесі Енно, при чому п. Пішон цілком погодився зі мною і при мені написав телеґраму з приказом про звільнення Енно з посади. Я пропонував п. Пішону, а потім і президенту Конференції Миру, французькому премєр-міністру Клемансо, щоб Франція підтримала питання про визнання самостійности Української Народньої Республіки і взяла ініціятиву в свої руки. Але мені було сказано, що се дуже важко зробити, бо Франція зараз майже зруйнована, має біля двох міліонів забитих на війні, не має транспорту і їй не можна вести значну політику на сході, і було добавлено, що се питання буде дебатуватись і що можна буде зробити, буде зроблено. Тоді я звернувся до других делеґацій великих держав — англійської, американської, італійської і японської і рядом побачень і переговорів з визначними членами їх мені удалось добитись того, що в Раді Чотирьох ініціятиву по визнанню самостійности Української Народньої Республіки взяла в свої руки Америка, при чому Англія залишилась резервованою з обіцянкою в критичну хвилю допомогати нам, Італія прихильною і Японія, представник якої не брав участи в засіданню Ради Чотирьох, теж більшменш прихильною.

По приїзді в Париж я узнав, що Франція підпирає барєр з держав Польщі і Румунії з спільною границею між ними, при

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

чому Галичина мусіла входити в Польщу, як польська провінція, а Буковина в Румунію. Цей барєр Польща—Румунія мусить з одного боку захищати Західню Европу від російського большевизму, а з другого боку розєднати Росію від Германії в майбутньому і не давати Германії змоги безпосередньо впливати на Росію і ввести її в сферу своєї політики проти Антанти. Тоді я з президентами делеґацій инших самостійних держав, які повстали на території бувшої Росії, як Естонія, Латвія, Литва, Біла Русь, Грузія, Азербайджан і північний Кавказ, увійшов у тісний контакт, і ми утворили другий барєр держав від Балтійського до Чорного моря, який при визнанню самостійности цих держав грав би ту же ролю, що і барєр Польща—Румунія, був би більш міцним, ніж перший барєр, і крім того Україна через Галичину і Буковину входила б одночасно і в перший барєр Польща—Румунія. Тому мною, крім принціпа самостійности Української Народньої Республіки, був піднятий перед Конференцією Миру ще другий принціп — недопущення партажу (поділу) українських земель, базуючись на тому, що воля українського народу утворити одну спільну державу і жити вкупі була висловлена ясно актом 3-го січня сього року відносно приєднання Галичини і Буковини до України. На цих двох принціпах українське питання і дебатувалось і досі дебатується на Конференції Миру. Для закріплення цих принціпів офіційним шляхом, крім словесних переговорів, мною був поданий на Конференцію Миру цілий ряд писаних нот з пропозицією визнання самостійности Української Народньої Республіки і з протестами проти намічаємих приєднань: Галичини до Польщі, Буковини до Румунії і Угорської України до Чехо-Словакії.

Спочатку Америка для розвязання російського питання видвигнула проєкт конференції представників усіх держав, що виникли на території бувшої Росії, вкупі з представниками большевицького російського уряду на островах Принкіпо, при чому було намічено, що на цій конференції большевицький російський уряд мусить признати самостійність всіх нових держав, виведе свої війська з цих держав і, зробивши деякі уступки з своєї большевицької програми, буде визнаний російським урядом в етнографічних межах Росії (Великоросії). Я так само, як і президенти делеґацій всіх инших держав в межах бувшої Росії, подав офіційну ноту про згоду прийняти участь в цій конференції. Так само прислав по радіо згоду і російський большевицький комісар закордонних справ Чічерін. Але цей проєкт, завдяки рішучому протесту Франції, був провалений в Раді Чотирьох.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Після того як Америка взяла ініціятиву в питанню про визнання самостійности Української Народньої Республіки і погодилась з принціпом недопущення партажу українських земель, мені була поставлена умова припинити війну з Польщею з тим, щоби спочатку був заключений армістіс (перемиря). Я дав на це згоду, при чому поставив вимогу, щоб Українська Делеґація була юридично в протоколі Конференції Миру визнана рівноправною з польською делеґацією і щоби питання про армістіс, коли згодяться уряди український і польський на се, вирішалось би в Парижі з участю української і польської делеґацій з запрошенням спеціялістів з місця — з України і Польщі. Питання про визнання Української Делеґації на Конференції Миру рівноправною з польською делеґацією я поставив рішучо і твердо, відмовившись до сього вияснення давати в комісіях Конференції Миру, де брали участь поляки як рівноправні члени, які-небудь пояснення відносно українсько-польського питання і армістісу з Польщею, бо я рахував, що се було б з одного боку приниженням гідности Української Народньої Республіки, на що я, як репрезентант її на Конференції Миру, ні в якім разі не міг згодитись, а з другого боку, се давало б велику перевагу членам польської делеґації в боротьбі з нами.

Ці мої вимоги були Радою Чотирьох признані цілком слушними і приняті були в засіданню 19 марта сього року, коли за підписом чотирьох репрезентантів великих держав — Вільсона, Лойд-Джорджа, Клемансо і Орляндо були вислані телеґрами до командуючого українською армією ґен. Павленка і до командуючого польською армією з пропозицією негайного встановлення армістісу, чи на місці, чи в Парижі, з участю української і польської делеґацій. Все це в звязку з тим, що Америка взяла в свої руки ініціятиву в питанню про визнання самостійности Української Народньої Республіки, рахувалось в усіх дипломатичних колах нашою першою значною дипломатичною побідою на Конференції Миру.

З самих перших днів мого перебування в Парижі мною було помічено, що про Українську Народню Республіку ніхто нічого докладно не знає, не тільки в широких масах, але й серед дипломатичних і політичних кол, не знають про українську справу взагалі, про домагання українського народу і його уряду. Тому вороги Республіки росповсюджували вільно всякі брехні і інсинуації про нас і ширили провокацію, головним робом напирали на те, що ми є большевики і германофіли. Для розбиття цих брехень і провокацій мною було засновано в Парижі Українське Пресове Бюро, яке почало видавати і видає досі французькою

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

мовою «Bulletin d'Informations» три рази на тиждень, і було видано багато брошур, книжок і листків французькою мовою, в яких освітлено з усіх боків українське питання, нарешті видано мемуар про самостійність України, який був поданий на Конференцію Миру. Все це було росповсюджено і росповсюджується не тільки в Парижі і у Франції, але й в Англію, в Америку, в Італію і в невтральні країни, так що тепер можна сказати, що пророблена колосальна чорна робота в змислі інформації культурного світу про українську справу, і тепер вже ніхто не тільки з дипломатичних і політичних сфер, але й з широких верств інтеліґенції в Европі і в Америці не вірить в те, що ми є большевики, і не вірить в те, що ми усі германофіли.

Одночасно для цієї справи була притягнена французька, італійська і невтральна преса, в якій тепер вже сміливо пишеться про необхідність визнання самостійности Української Республіки, тоді як раніше всі статті були дуже ворожі або неприхильні до нас. З другого боку прийшлось також розбивати дуже росповсюджені серед крайніх лівих течій французького громадянства, репрезентуємих п. Льонґе і його газетою «Ле Попюлер», переконання, що ми є контр-революціонери. Це також удалось розбити, бо було нами заявлено і доказано, що Український Уряд спирається тільки на демократію і стоїть на принціпі парламентаризму і при першій змозі скличе конституанту (Установчі Збори), при чому той самий Льонґе, який на інтернаціональному зїзді в Амстердамі голосував проти визнання Інтернаціоналом самостійности Української Народньої Республіки, вже в Люцерні голосував за визнання самостійности України, переконавшись, що ми дійсні демократи.

Після того, як Конференція Миру постановила взяти вирішення українсько-польського армістісу в свої руки, була утворена при Конференції Миру особлива комісія. Перше засідання було 30 апріля, на якому мною була проголошена деклярація відносно цього питання, потім приїхали з місця представники д-р Лозинський і полк. Вітовський і була вироблена лінія армістісу, по якій Львів відходив до поляків, а нафтеносний бориславський район до нас; наша делеґація згодилась підписати цю лінію армістісу, але польська делеґація відмовилась підписати її, і поляки на місці в Галичині зробили офензиву, яка скінчилась розбиттям нашої армії в Галичині і окупацією Галичини польським військом.

Підчас цієї офензиви Українська Делеґація послала в Раду Чотирьох рішучий протест проти цієї офензиви і в той же день під головуванням Вільсона було екстрено скликано засідання

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ради Чотирьох, на яке була запрошена Українська Делеґація. На цьому засіданні мною було освітлено в цілому українське питання, боротьба українського народу і його уряду за самостійну Українську Республіку, його боротьба з большевиками і ті удари, які він одержує ззаду свого протибольшевицького фронту від поляків, а віцепрезидентом делеґації Панейком було освітлено спеціяльно галицьке питання. При сьому характерними являються деякі питання, на яких Рада Чотирьох особливо спинялась. До тих питань треба віднести слідуючі.

Лойд-Джордж мене запитав: «Ви кажете, що весь український народ зєднався, так?» Всі члени делеґації відповіли одноголосно: «Так є».

«І надалі гадаєте завжди йти вкупі?» Знов усі члени делеґації відповіли: «Так».

Тоді було поставлено таке питання: «А скільки тут зараз є серед Вас членів з Великої України і скільки з Галичини?» Позаяк мною були взяті на засідання і Лозинський, і Вітовський, то оказалось, що з Галичини навіть на одного члена було більше, ніж з Великої України. І це зробило велике враження, бо розбивало ту силу провокацій, що українці з Великої України і українці з Галичини йдуть нарізно у відбудові єдиної Української Народньої Республіки.

Друге характерне питання, яке задав мені той же Лойд-Джордж, було таке: «Я нічого не хочу сказати в справі визнання самостійности Української Республіки, але коли б так трапилось, що Вам прийшлося б приєднатись до Росії або до Польщі, то куди б Ви воліли краще приєднатись?» На це я відповів: «Ні до тої, ні до другої, бо воля українського народу незломна утворити свою самостійну Українську Республіку і жити в ній вкупі», і далі зясував, чому це так. Це зробило також велике враження, і взагалі ми вийшли з засідання Ради Чотирьох в переконанню, що вона стоїть на нашому боці, бо всі ці домагання юридично справедливі.

Після засідання Ради Чотирьох Вільсон, як мене сповістили по телефону з американської делеґації і про що було надруковано в газетах, сів сам писати ноту про українське питання, щоби провести її в Раді Чотирьох. Обурення поляками було досить велике, і навіть Клемансо, який підтримував Польщу, не виступав в Раді Чотирьох проти нас і висловлював своє незадоволення ними, коли ми на другий день були у нього.

Але поляки, не дивлячись на незадоволення ними Антанти, продовжували свою офензиву, і коли приїхав до Парижу Падеревський, то поставили справу так, що, мовляв, то українці

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

почали офензиву, а вони тільки примушені були відповідати на цю офензиву своєю офензивою, і крім того привіз ще договір, підписаний ним з Курдиновським, який був командированый ще з Одеси, як вони казали, українським урядом. Правда, цей договір не мав ніякого рішаючого значіння, але для провокації грав деяку ролю, бо рішаючим чинником була побідоносна польська офензива, і твердження, що вони виступали проти большевиків, також допомогали їм. Тоді Антанта, рахуючись з довершеним фактом, дала дозвіл полякам окупувати Галичину польськими військами начебто для захисту населення від большевицьких банд. 3-го липня мені було прислано від Конференції Миру запрошення прислати в субкомісію по польських справах членів делеґації з Галичини для обговорення внутрішнього статуту. На це я, порадившись з галичанами, відповів, що Галичина є частиною Української Народньої Республіки, а не Польщі, і тому в комісії для польських справ не зможуть брати участи по цьому питанню члени Української Делеґації, а 11-го липня мене було повідомлено з Конференції Миру, що полякам дозволено завести цивільну владу в Галичині, на що я відповів протестуючою нотою.

Таким чином і досі, не дивлячись на всі заходи поляків, Галичина не приєднана до Польщі, як польська провінція, і претензії на те Української Народньої Республіки находяться юридично в силі. В той же час Вільсон мусів виїхати до Америки, прославши мені листа, в якому писав, що доля українського народу йому лежить на серці і що він в Америці буде працювати над посуненням українського питання. Рада Чотирьох роспалась, передавши всі справи Раді Пятьох, де беруть участь міністри закордонних справ.

Одночасно з'явилась друга велика небезпека з боку Колчака і Денікіна, який признав зверхню владу Колчака. Позаяк Колчак підписав спочатку Японії, а потім і другим державам великі концесії на території всієї бувшої Росії, то у держав Антанти виникла думка признати уряд Колчака всеросійським урядом, і мене, а також президентів делеґацій других держав, що повстали в межах бувшої Росії, представники Антанти почали умовляти відмовитись від самостійности і піти на федерацію з Росією; але всі президенти делеґацій нових держав рішучо одкинули ці пропозиції і виступили проти признання Колчаківського уряду всеросійським урядом, і тільки дякуючи сьому енерґійному й одностайному виступу, а також тому, що російські репрезентанти Колчака в Парижі твердо стояли на єдиній неділимій Росії і проти всяких федерацій, уряд Колчака не був ви-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

знаний всеросійським урядом, і Колчаку тільки було вирішено допомогати матеріяльно, щоб він знищив большевиків і захопив владу в свої руки.

Але після того, як большевики розбили Колчака, в усіх делеґаціях прямо і одверто кажуть, що вони бачать тепер ясно, що справа Колчака програна, а в Денікіна абсолютно ніхто не вірить, бо він захопив порожню від большевиків територію, і кажуть, що він також буде ліквідований і нарешті чим скорше буде ця справа зліквідована, тим краще, і восени прийдеться знову вести переговори про самостійність окремих держав, при чому виринають проєкти, як і на початку Конференції Миру, признати при певних соціяльних уступках большевицький уряд урядом Росії в етнографічних її межах за ціну визнання цим урядом самостійности нових національних держав. При цьому зокрема щодо скорішого визнання самостійности Української Народньої Республіки ставляться слідуючі вимоги:

1. Твердо стояти на самостійности і на непартажу українських земель.

2. Ясно стояти на принципі демократії, відкидаючи рішуче всякі ексцеси в роді передачи влади радам, подібно большевикам.

3. Скликати, як тільки буде змога, конституанту на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування.

4. Потрібно тримати в своїх руках Київ, як столицю, і Одесу, як порт.

5. Від Уряду вимагається тільки одного, щоби він твердо стояв на національно-державному будівництві цілком незалежно від того, до яких би партій не належали окремі члени Уряду.

6. Щоби не було державних переворотів та ексцесів з метою захоплення влади в роді Оскілківщини.

7. Рішуча боротьба з жидівськими погромами.

Після того, як справа армістісу з поляками розстроїлася, Українська Делеґація звернула усі зусилля на те, щоб через румунську делеґацію в Парижі привабити на бік Української Республіки Румунію, при чому румунська делеґація поставила перш усього питання, чи буде Український Уряд стояти за самостійність Української Народньої Республіки до кінця. Після нашої позитивної і запевнюючої відповіді почались ближчі переговори і обмін телеґрамами і донесеннями між румунською делеґацією в Парижі і румунським урядом в Букарешті, при чому румунська делеґація в Парижі стала підпирати Українську Делеґацію і одверто виступати за визнання самостійности Української Республіки, а також обіцяла впливати на уряд, щоб Укра-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

їні було видане майно Запорозького Корпусу і робилась допомога в війні з Денікіном, який, як прямуючий до єдиної неділимої Росії, є одночасно ворог і України і Румунії, яка зацікавлена в справі Бесарабії...

Зазначивши в головних рисах найбільш важні точки праці Української Делеґації в Парижі, при чому в переданих мною в Міністерство Закордонних Справ збірниках нот, поданих делеґацією на Конференцію Миру, і в «Bulletin d'Informations» можна знайти багато подробиць цілої праці, — мушу сказати, що тепер Українська Народня Республіка стала вже обєктом міжнародніх комбінацій, і позаяк число прихильників єдиної неділимої Росії з кожним днем все падає, а прихильників самостійної Української Народньої Республіки зростає, то визнання самостійности Української Народньої Республіки являється питанням самого близького часу в залежности від наших власних сил в боротьбі за цю самостійність і від нашої власної праці в будові нашої державности.

Одним з показчиків того, наскільки рахуються всерйоз з Українською Народньою Республікою, може служити той факт, що Українська Делеґація купила в Парижі від уряду Американських Сполучених Держав для Української Народньої Республіки військового майна — чобіт, одягу, сорочок, шинелей, штанів та ин., 75 автомобілів, 100 мотоциклетів, медикаментів з госпітальною білизною, струментами і т. ин. на суму біля 11 міліонів долярів в кредит на 5 років під обовязання Української Народньої Республіки, при чому ми одержали всі товари і перевезли їх в наняті нами склади в Марселі і Бордо. Тепер потрібно тільки перевезти ці товари, з огляду на неможливість в скорому часі мати в своїх руках Одесу, через Румунію в Ґалац і далі по залізниці на Україну.

Президент Делеґації Української Народньої Республіки на Конференції Миру в Парижі

Г. Сидоренко.

29 вересня 1919 р., м. Камянець на Поділлі.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ч. 13.

Лист С. Петлюри до французького публіциста Жана Пелісье.

Камянець на Поділлю,
28 жовтня 1919.

Мій дорогий Пелісьє!

Багато вже минуло часу, коли я з Вами бачився. З цього часу пережили ми багато тяжких моментів і не один сивий волос вказує на ті болючі етапи тієї дороги, якою ми пішли. Ми маємо багато ворогів, але через те власне скристалізувалась єдність волі нашого народу, через те й запалало могутнім вогнем бажання нашої країни до власної суверенности. Під теперішню пору нашим найтяжчим ворогом є Денікін, який замісць воювати з большевиками, обернув проти нас гармати й кріси, які отримав від Антанти; його старшини заявляють цілком одверто, що коли буде повалено Україну, вони вестимуть війну з Польщею і Румунією.

Ми не отримали досі жадної помочі; ні амуніції, ні технічних апаратів, ні санітарного матеріялу. Нічого! Ах, коли б Ви знали, Друже, скільки траґічних моментів прийшлось нам пережити через це цілковите опущення нас! Траплялось часто, що нашим козакам бракувало патронів! І тоді приходилось їм класти свою голову в баґнетній боротьбі з большевиками! Приміри їхнього героїзму й ті великі криваві жертви, які вони несли, це щось одиноке, нечуване в історії війни.

Три четвертини наших козаків без чобіт і одежі; однак їх дух не погас! Ми не маємо ліків; тиф десяткує ряди нашої армії, багато з ранених вмирає, бо ми не маємо ні медікаментів, ні білля. А антантські держави, які проголошують високі принціпи, забороняють Червоному Хрестові прибути до нас! Ми вмираємо, а Антанта, мов Пилат, вмиває руки, й нам не остається більш нічого як кликнути їй: «Morituri te salutant»!

Та Ви знаєте це добре, Друже! Осторонь від переворотів і політичних комбінацій стоять не змінені принціпи гуманности і філянтропії. Для осягнення цих принціпів закладено Червоний Хрест. Його відділ мусить прибути на Україну, щоб рятувати хворих і ранених і тим дати доказ, що милосердя й любов ближнього не знає ріжниць й що вона не ділить людей на добрих і злих, на овець і вовків!

Через Вас звертаюсь я до великої французької демократії. Її діяльність, її посвята мусить подвоїтись. Нехай вона трубить

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

алярм! Нехай вона примусить того, кого слід, шанувати закони любови і людськости! Нехай французький уряд зніме блокаду і тим дасть змогу купити для нашої армії та нашого народу медичні средства і ліки.

У нас цього року гарні жнива, і ми за ці речі заплатимо хлібом, щоб тільки допомогти нашому народові, який гине на полях битви і якого нищать епідемічні хвороби.

Я вірю, що мій поклик не пролунає без сліду й що він знайде широкий відгомін у демократичних колах Франції.

Наш народ ненавидить большевиків і вважає їх своїми смертельними ворогами; так само відноситься він і до правих, деспотичних і жорстоких приклонників Денікіна. Ці останні вживають тих самих метод, яких вживають і большевики, і між одним і другим істнує певного роду спільний стратеґічний план відносно України й Українців. Денікін лле воду на совітський млин і ц ю в о д у д о л и в а є т е ж А н т а н т а! Що за сумне явище! Тут мається діло з цілковитою політичною сліпотою! Я з цілого серця бажаю, щоби антантські кола увільнилися від подібної хвороби й почали дивитись на справи правдивими очима.

У тих тяжких траґічних умовах, серед яких ми будуємо свою долю, ведемо свою визвольну боротьбу, ми потішаємося думкою, що є ще люде, які мимо цеї загальної сліпоти правдиво оцінюють наше становище і усувають всякі перешкоди, пересуди й недовіря. Це все дозволяє мені й моїм приятелям легше нести цей тяжкий хрест, який на нас поклало Провидіння. Ви, мій Друже, є одним з тих, хто sine ira et studio виступаєте в обороні нашої нації, і я вірю, що настане день, коли правда і справедливість побідить.

Дозвольте мені в доказ моеї вдячности за Вашу моральну поміч стиснути Вашу руку.

Відданий Вам *Петлюра.*

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Протокол перемиря, заключеного між представниками Добровольчої Армії з одної і представниками Галицької Армії з другої сторони:

Голова Комісії: полк. ґен. шт. Дубяго. Члени: від Добровольчої Армії: полковники ґен. шт. Коновалов і Саборський і від Галицької Армії: отаман ґен. шт. Альфонс Ерлє, отаман Омелян Лисняк і сот. Осип Левицький.

При провірці повновластей стверджується:

1. Повновласть представників Добровольчої Армії установлена на основі особистого приказу коменданта військ Новоросійської области ґен.-лейтн. Шілінґа.

Повновласть представників Галицької Армії видана Начальним Командантом Галицької Армії ґен.-чет. Тарнавським з дня 5. н. ст. падолиста 1919 р., ч. 6897.

Постановлено:

1. Галицька Армія переходить у повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізнодорожним майном на сторону російської Добровольчої Армії і віддається в повне розпорядження Головного Коменданта узброєних сил Півдня Росії через коменданта військ Новоросійської области.

2. Галицька Армія, підчас перебування під згаданою командою, не буде вжита до боротьби проти перебуваючої на фронті армії Петлюри і до одержання дальшого завдання відводиться в запілля.

3. Галицьке Правительство з огляду на недостачу території застановляє тимчасово свою діяльність і переходить під опіку російської Добровольчої Команди. До часу визначення місця його осідку переселяється Галицьке Правительство в Одесу, куди негайно виїде.

4. При головнім штабі галицьких військ будуть приділені представники російської Добровольчої Команди для вирішення на місці всіх біжучих питань оперативного, адміністраційного та господарського характеру.

5. Цей протокол входить в життя з днем його підписання. Від цього дня Галицька Армія сповняє всі зарядження Добровольчої Команди.

6. Галицька Армія, починаючи 25 жовтня ст. ст., зосереджується в районі Погребище — Липовець.

7. Питання, підняті галицькими представниками, про внутрішнє життя Галицької Армії і права зносин Галицького Пра-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

вительства з закордонними державами остаються невирішеними до часу одержання вияснень від ґен. Денікіна. В тій цілі галицька делеґація, призначивши одного представника для доручення цього протоколу Начальній Команді Галицької Армії, в складі двох других представників переїздить в Одесу, в штаб військ Новоросійської области.

8. Для улекшення взаємних зносин обовязуються обі сторони вже зараз установити телеґрафічний звязок на апаратах Морзе, при чім включно до Липівця роблять це добровольці, а далі до Винниці Галичани.

Голова Зєдиненої Комісії полк. ґен. шт. *Дубяго.* Члени: полк. ґен. шт. *Коновалов,* полк. ґен. шт. *Саборський,* отаман ґен. шт. *А. Ерлє,* отаман *О. Лисняк,* сотник *Осип Левицький.*

На основі уповноваження Головнокомандуючого збройними силами Півдня Росії ґен. Денікіна отсей протокол затверджую

Командуючий військами Новоросійської области

ґен.-лейт. *Шілінґ.*

Ст. Зятківці, 24. жовтня (ст. ст.) 1919.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Декларація Правительства І. Мазепи в справі обєднання Української Галицької Армії з Арміею Наддніпрянською.

Від Правительства Української Народньої Республіки.

В тяжкій боротьбі за своє визволення Український Народ не раз переживав сумні і радісні хвилини. Найтяжчий момент нашої боротьби був у той час, коли в силу ріжних обставин Галицька Українська Армія стала в пасивне положення до монархічної панської армії ґенерала Денікіна і невтралізувала свою бойову силу в відношенні до цього ворога вільної України.

Та дуже скоро Галицька Українська Армія побачила, що російське панство не може бути другом галицького українського народу та його війська.

Демократичні сили Української Галицької Армії заявили нам, Правительству У. Н. Р., що вони стоять за самостійну Соборну Україну і бажають мати єдине правительство і єдине військове командування. Згідно з цими бажаннями і заявами галицького українського війська Правительство У. Н. Р. з свого боку доложило всіх зусіль, щоби зєднання армій відбулося як мога скоріше.

24-го сього грудня представниками командування Української Наддніпрянської Армії та уповноваженими Української Галицької Армії підписано умови злуки двох армій в єдину армію Самостійної Соборної України.

Українська Галицька Армія з цього моменту находиться під державним керуванням Правительства У. Н. Р., яке поповнюється двома відповідальними представниками Галичини та обєднаного наддніпрянського та галицького війська.

Начальним вождем зєднаних українських армій призначений отаман Омелянович-Павленко.

Оповіщаючи громадян України про цю радісну подію — злуку обох українських армій під керуванням одного уряду Соборної України, Народнє Правительство вірить, що від нині ніяка ворожа інтриґа не розібє братерської єдности обох частин Українського Народу.

Народнє Правительство одною з перших своїх задач ставить заключення миру з Совітською Росією на умовах признання нею самостійности нашої Республіки і невмішування у внутрішні

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

справи України. Для відновлення Самостійної Соборної Української Народньої Республіки українське зєднане військо і весь український народ повинні вжити всі сили, щоби вигнати панську армію ґенерала Денікіна з української землі і забезпечити для себе демократичні порядки.

Галицькі вояки!

Нехай не буде серед Вас сумніву і зневіри! Як матері однаково шкода своїх дітей, так і наша мати Україна не може дійти до спокою, поки Ваша наймилійша вітчина — Галицька земля не буде вкупі з іншими землями Самостійної Соборної України.

Тернистими шляхами йдуть сини України до визволення, до свого незалежного життя — Самостійної Народньої Республіки.

Весь народ України повинен знати, що найсильніші держави світу вже не вірять у власть Денікіна і мають визнати самостійними ті республіки, які зорґанізувалися на території бувшої Російської Імперії. Армія ґен. Денікіна без допомоги европейських держав мусить розпастись і зникнути.

Народнє Правительство розуміє, що тільки українська демократична власть може завести лад і спокій на спустошеній і зруйнованій чужоземцями Українській землі для вільного співжиття всіх народів, населяючих Україну.

Маючи певність, що на великій руїні встане вільна Українська Республіка до державного життя, Правительство кличе всіх вірних синів України, незалежно від національности, твердо і непохитно стояти на сторожі прав нашого народу і нашої Республіки.

Голова Ради Народніх Міністрів і Керуючий Міністерством Закордонних Справ *І. Мазепа.* Міністр Преси і Пропаґанди *Т. Черкаський.* Керуючий Міністерством Внутрішніх Справ *І. Макух.* Керуючий Міністерством Пошт і Телеґрафів *І. Паливода.* За Державного Секретаря, Міністр Праці *О. Безпалко.*

М. Літин на Поділлю, 28 грудня 1919 року.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Військова конвенція поміж Польщею і Україною.

§ 1. Сучасна військова конвенція складає інтеґральну частину політичної конвенції з дня 21 квітня 1920 р., входе з нею рівночасно в життя і обовязує аж до заключення сталої військової конвенції поміж Польським урядом і Українським.

§ 2. Польські та Українські війська відбувають акцію спільно, як війська союзні.

§ 3. В разі спільної польсько-української акції проти совітських військ на теренах Правобережної України, положених на Схід від сучасної лінії польсько-большевицького фронту, військові операції відбуваються по взаємному порозумінню начальної команди Польських військ і головною командою Українських військ під загальним керуванням начальної команди Польських військ.

§ 4. Начальна команда Польських військ приділить до оперативних штабів Українських військ своїх старшин, а головна команда Українських військ приділить, в порозумінні з начальною командою Польських військ, до Польських команд, частин, інституцій і т. д. своїх звязкових старшин.

§ 5. Війська, предоставлені головною командою Українських військ до роспорядження Начальної команди Польських військ, уживе ця команда, стосовно до оперативних потреб нею накреслених на теренах України, по можливости не роздробляючи їх на дрібні тактичні одиниці. В мірі поступу акцій і поскільки оперативні умови на те позволять, на бажання головної команди Українських військ, начальна команда Польських військ якнайскорше скупчить Українські одиниці разом і призначить їм власний район ділання і спеціяльне стратеґічне завдання, з метою віддання їх з поворотом до безпосереднього роспорядження головної команди Українських військ.

§ 6. З моменту розпочаття спільної акції проти большевиків, Український уряд обовязується доставляти продукти для Польської армії, оперуючої на цім терені, в кількости згідно оперативному плану головні артикули: мясо, сало, борошно, збіжжя, крупу, овочі, цукор, овес, сіно, солому і т. п. на підставі харчових норм, обовязкових в Польському війську, і потрібні підводи.

а) З тою ціллю до команд Польських дивізій і армій будуть приділені цивільні комісари чи Українські провіантські старшини, обовязком котрих буде заосмотрювати дивізію (армію) необхідною кількістю харчових продуктів та підвод.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

b) В разі недоставлення Українським урядом потрібних продуктів, цивільний Український комісар, в порозумінні з інтендантурою дивізії (армії), переводить реквізиції потрібних продуктів серед місцевого населення, розчитуючись реквізиційними квитками, оплаченими і гарантованими Українським урядом і виробленими в двох мовах: польській та українській. На квитках повинно бути зазначено поіменування і вагу туші чи продуктів, а відносно підвід та коней — кількість їх та час уживання.

По мірі можливости за доставлені підводи платиться в той же час повна сума в розмірі, поставленому Українським урядом. На квитку має бути зазначено, що при реквізиції заплачено лиш частину належного з зазначенням суми і що решта буде виплачена Українським урядом пізніше.

Український уряд обовязується достачати Польському війську відповідну готівку з метою безпосередньої заплати мешканцям частини належних їм грошей за доставлені продукти, стосовно до максимальних цін, які будуть встановлені Українським урядом. Польське військо буде преміювати реквізиційні квитки, а також свідоцтва, оплачені готівкою, — сілью, нафтою чи іншими продуктами першої потреби, згідно норм і інструкцій, які будуть окремо видані. До Українських одиниць будуть приділені польські господарчі старшини, з метою стеження та переведення одноманітного преміювання.

c) Харчові продукти, не доставлені Українським урядом, а тому доставлені Польським урядом, обраховані згідно польських встановлених норм, покладаються на Український уряд в польській валюті і стосовно до цін, унормованих для війська в Польщі.

d) Тимчасово відношення української валюти до польської, обовязкове в війську до заключення фінансової конвенції, буде встановлено начальною командою Польських військ.

§ 7. В разі заняття вищеуказаного терену військами польсько-українськими чи польськими, начальна команда Польських військ полишає за собою право керування підчас даної військової акції всіма залізничими лініями, при чому український залізничий персонал залишається на своїх посадах. Про випадки і причини звільнення українська влада буде повідомлятися. До польських військово-залізничих влад, в мисль § 4, будуть приділені українські звязкові старшини. Український уряд приступить невідкладно до орґанізації цілковитого залізничого апарату з метою приняття залізниць під власне керування. Час, спосіб, порядок приняття будуть опреділені особливим укладом.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Польське командуваня допоможе українським залізницям рухомим складом, опалом, шмаровилом і іншими матеріялами, потрібними для експлуатації і забезпечення праці залізниць. З метою контролю буде переводитися учот всім перевозкам, а також пересуванню всякого залізничого матеріялу, згідно з порядком, встановленим наказом начальної команди Польських військ.

§ 8. З моменту розпочаття спільної офензиви і заняття нових теренів Правобережної України, положених на Схід від сучасної лінії польсько-большевицького фронту, Український уряд орґанізує на них свою владу і адміністрацію цивільну і військову. Тили Польських військ буде охороняти польська жандармерія польова і польське етапове військо; зміна українською владою наступить на підставі осібної умови, після сформування української жандармерії, а також українських етапових військ. На час виконання служби польською жандармерією і польськими етаповими військами буде призначено до українських адміністраційних влад польських звязкових старшин. Влада на дотепер занятих теренах, які на підставі політичної умови признаються Українській Народній Республіці, полишається тимчасово в руках польської влади, а Український уряд орґанізує свій адміністративний апарат і, по мірі того орґанізування, влада на тих теренах, по порозумінню з Польським урядом, переходить до рук Українського уряду.

З моменту підпису сучасної конвенції в Камянці Подільському відновлюється функціонування українських центральних державних установ. Начальна команда Польських військ негайно видасть наказ, аби місцева влада військова і цивільна оказала цьому всіляку поміч.

§ 9. По виконанню загального плану спільної акції, евакуація Польських військ з терену України повинна початися по пропозиції одної з договорюючихся сторін, а технічне виконання евакуації наступить на підставі взаємного порозуміння начальної команди Польських військ з головною командою Українських військ.

§ 10. Український уряд приймає виекіпірування, заосмотрення і утримання українських частин, сформованих на території Польщі і яким чи начальна команда Польських військ, чи польське міністерство військових справ оказало, чи буде оказувати поміч в продуктах, екіпіровці, зброї, амуніції і всякого роду військових матеріялах.

§ 11. На польській території продовжується орґанізація українських частин, як то мало місце до цього часу в Берестю,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

аж до часу, коли така орґанізація буде можлива на власній території.

§ 12. Начальна команда Польських військ обовязується доставити для Українських військ зброю, амуніцію, снаряження і одяги в кількости, потрібній для трьох дивізій, згідно штатів, встановлених для польської дивізії зо всіма її санітарними і іншими тиловими закладами, і поставить ці матеріяли заосмотрення до роспорядимости українського міністерства військових справ. Речі, замовлені чи закуплені Українським урядом за кордоном, вивезені чи перевезені до місця перебування Української армії завдяки старанням Польського уряду, будуть залічені в кількість вищеназваних матеріялів заосмотрення.

§ 13. Ціла здобича залізнича, за винятком панцирних потягів, взятих в бою, а також інша військова здобича, крім рухомої, взятої в бою, становлять власність Української Держави. Подробиці будуть встановлені окремою умовою.

§ 14. Подрібна умова фінансово-господарча, а також залізнича конвенція, що торкається сучасної конвенції, будуть заключені додатково.

§ 15. Обидві сторони мають право запропонувати заключення сталої військової конвенції в час, признаний кожною стороною за відповідний. Аж до заключення нової — обовязує сучасна конвенція.

§ 16. Обидві сторони зобовязуються тримати цю конвенцію в тайні.

§ 17. Ця конвенція пишеться в мовах польській і українській. Обидва тексти обовязуючі. В разі сумніву рішаючим є польський текст.

Ця конвенція підписана в Варшаві 24 квітня 1920 року, зі сторони польської — майором Валеріяном Славеком та капітаном Вацлавом Єнджеєвичем, на підставі уповноваження Мін. Військ. Справ Р. П. П. від 21 квітня 1920 р., ч. 1960 В. Р. Т. Зі сторони української — Ґенер. Штабу Ґенерал-Хорунжим Володимиром Сінклером та Ґенер. Штабу Підполковником Максимом Дідковським, на підставі уповноваження Заступника Голови Ради Народніх Міністрів У. Н. Р. від 23 квітня 1920 р., ч. 1931.

Уповноваження взаємно обмінені.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Голові Ради Народніх Міністрів

Бувшого Помішника Державного Інспектора Військового Міністерства Олександра Красовського

ДОКЛАД

про хід та наслідки переговорів з большевиками.

2-го листопада (1919 року — І. М.) по наказу Уряду та з доручення Ц. К. партій У. С. Д. та У. С. Р. виїхала делеґація до штабу 12-ої совітської армії в складі: голови — Гладкого та членів Неїла і мене. Було нам дано завдання погодитися зі штабом 12-ої армії щодо заключення тимчасової військової угоди для боротьби з Денікіном, домагатися від штабу допомоги військовою амуніцією і, якщо вдасться, очищення території У. Н. Р., занятої совітськими військами, по вимогам Уряду У. Н. Р. Поруч з цим Ц. Комітети дали доручення розпочати, коли для того будуть підстави, також розмови про заключення не тільки військової угоди, але і сталого мирового договору. В цій цілі були нам дані випрацьовані обома Комітетами умови, які б, в разі визнання їх большевиками, послужили тою вихідною точкою, на підставі якої можна було б розпочати серйозні переговори. Як перше, так і друге завдання було дано нам на підставі тих повідомлень, які привіз Пляттен з Москви, а саме, що у члена Реввоенсовета Муралова є постанова Ц. К-ту РКП, котрою доручається йому розпочати з нами переговори. В цій постанові були, по словам Пляттена, пакти про можливість визнання У. Н. Р. та необхідність заключення з нею певних угод. Разом з тим Пляттен привіз і пропуск від Муралова для трьох делеґатів.

9-го листопада наша делеґація стрінулася у Гомелі з Мураловим і розпочала з ним негайно переговори, в процесі яких зясувалося слідуюче: Муралов одержав від Ц. К. Р. К. П. доручення тільки в справі суто військової угоди з нами шляхом випрацювання спільного плану боротьби проти добровольців, при чому головною вимогою його було змінити їх (большевиків — І. М.) на Правобережжі, щоб вони могли кинути свої сили під Київ. Знаючи наше військове становище, а також маючи прямі вказівки від Головного Отамана та от. Сальського, ми до-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

магалися якраз противного, а саме, щоб большевицькі сили пішли в напрямку Сквири і таким чином ударили б денікінцям у тил. Муралов на це не погоджувався і тим самим всі ці розмови тратили для нас всякий сенс. Але знаючи, що наша армія опинилася в катастрофічному становищі головно завдяки відсутности військової амуніції і маючи прямий в цьому відношенні наказ від Головного Отамана, ми домагалися допомогти принаймні зброєю, на що Муралов заявив, що він не має жадного права вирішати це питання і що розвязане воно може бути лише в Москві.

Беручи на увагу, що без допомоги хоча би зброєю ми мусіли впасти перед Денікіном, вирішила наша делеґація їхати до Москви, куди і зявилася 14 листопада.

В Москві нас прийняли досить не зле, але всякі переговори затягувалися.

З доручення Ц. К. Р. К. П. всі розмови з нами вів бувший Наркомфін Крестінський, але сильно одволікав остаточне вирішення, яке було дано аж 1 грудня і полягало в тому, що з нами мав їхати уповноважений представник Ц. К. Р. К. П. Красіков, котрому доручено було розпочати переговори в усій широті, тому що нашу делеґацію, по нашій же заяві, рахували делеґацією тільки інформаційного характеру.

Остаточна відповідь Крестінського на наші запитання була така: Ц. К. Р. К. П. може визнати У. Н. Р. і зобовязатися не вмішуватися в її внутрішні справи, але не може він погодитися на територіяльні домагання Українців і великої України він ні в якому разі не мислить.

Підчас нашого перебування в Москві удалося нам навязати зносини з боротьбистами та Сіяком, який в той час жив у Москві у Раковського, не дивлячись на те, що ми були поставлені під контроль і фактично не мали можливости без дипломатичного курєра навіть вийти з хати. Ці звязки дали нам слідуючі інформації. Зараз же після нашого приїзду і в наслідок його був улаштований Ц-м К-м РКП тиждень України, на протязі якого всі партійні орґанізації та офіційні установи, що мали до того відношення, мали обговорити українську справу та винести відповідні постанови, які потім на засіданню Ц. К. Р. К. П. як в фокусі відбили загальні настрої в партії щодо України. Різко розрізнялися три течії. Перша — за безумовну окупацію України по мірі звільнення території од Денікіна з відповідними наслідками — «Единая Россія». Друга течія, репрезентована Раковським, висунула кілька пактів, серед яких були такі: а) Обсадити Україну військовими залогами, в більш важних пунктах

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

збудувати блокгаузи. б) З населенням поводитись якнайделікатніше, через що жадних реквізицій харчів; на селі брати тільки для червоної армії, яка буде на території України, а українські міста годувати сибірським хлібом. в) Притягнення великих політичних сил з Московщини, українцям же віддати виключно культурну працю.

Третя течія, найбільше поміркована, стояла на тому ґрунті, що Україна мусить бути державою окремою, але в певному звязку з Росією. Ніякої окупації бути не може. Сили українські притягти не тільки до культурної, але і до політичної праці з тим, що на місцях мають бути головно місцеві сили, а не привозні з Москви.

В головних рисах перемогу мала третя течія і як наслідок — відоме «Обращеніе» Троцького до населення України і немилість до Раковського, який не був навіть обраний до Всеукревкома, компетенція якого територіяльно не була ще встановлена.

Всі дані того моменту говорили за те, що большевики зовсім не хотять іти на Правобережжя, для обсаждення якого вони, по словам Мануїльського та Коцюбинського, не мали сил.

Боротьбисти тоді ще стояли на ґрунті суверенности України і збирали сили, щоб кинути їх на села для переведення виборів до совдепів та всеукраїнського зїзду, де вони сподівалися мати перевагу, і теж, принаймні московські боротьбисти, стояли на тому, щоб звязатися з Урядом У. Н. Р. і опанувати Україну лише українськими силами.

Так стояла справа в кінці листопада і в перших днях грудня, і ми всіма силами домагалися свого виїзду на Україну, але Чічерін увесь час затримував наш відїзд аж поки 3 грудня не приїхав Пляттен разом з Бензею, які привезли відомости, що Уряд У. Н. Р. вже покинув Камянець і не відомо, де знаходиться.

Треба сказати, що інформація у большевиків стояла дуже зле, тому точних відомостей про нас вони не мали аж до приїзду Пляттена.

Одержавши такі відомости, Чічерін запропонував нам їхати самим до Житомира або Бердичева і там, звязавшися з нашим Урядом, телеґрафічно повідомити Ц. К. Р. К. П., куди має виїхати їхній представник.

9-го грудня ми приїхали до Житомира, але там довідатися нічого не могли. Якраз в цей момент Волох підходив до Житомира, тим страшенно налякав большевиків, а відносно нашого Уряду жадних відомостей не можна було одержати. Через Любинського я довідався, що деякі члени нашого Уряду мають бути в Бердичеві. Я негайно поїхав туди, але нікого не знайшов.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Коли я повернувся до Житомира, делеґація наша вирішила добитися якось до Київа, де гадали знайти бодай-які звязки, і тому стали просити відправити нас до Всеукревкому, який мав бути у Київі. Нам було обіцяно, що відповідний запит буде послано до Всеукревкому, а покищо просили зачекати. Через кілька день мене, Бензю та Неїла було заарештовано в готелю, де ми жили, і посажено до чрезвичайки. . .

Через три тижні ми були визволені з Чека Затонським, який запропонував нам совітську службу. Не було як зрікатися і я погодився, але попросив місячну відпустку, яка мені була дана з тим, що через місяць маю зявитися до штабу 12. Через місяць я зявився і мені був даний припис їхати до Харкова. Припис я взяв. . . і пішов до Холодного Яру для налагодження звязку з повстанцями та Тютюнником. . .

Стрічав нашу військову делеґацію з п. Ярославом на чолі. Наслідки її — большевики запропонували повний перехід нашої армії під їх керму. Бачив також п. Петренка. Наслідків ця делеґація не мала жадних. Мусіла вона говорити вже з Всеукревкомом і тільки відносно леґалізації партій. Ні до чого не дійшло.

Ол. Красовський.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Деклярація Правительства В. Прокоповича.

Декларація Правительства Української Народньої Республіки.

Три роки, як Україна звільнилась від царського панування і три роки їй доводиться вести криваву боротьбу за своє самостійне існування, бо й досі не припиняються спроби знову поневолити наш народ: то насуваються на нас московські большевики з чужоземцем Раковським на чолі, то добровольці під орудою царського ґенерала Денікіна. Вони нищать край, баламутять наших людей і збройною силою хотять завести на нашій землі свій московський порядок.

Збройною боротьбою кращих синів України під проводом Головного Отамана Симона Петлюри, твердого вірою в святе діло визволення, а в останній час ще й за дружньою допомогою польського народу, якому від Москви загрожує таке саме лихо, як і нам, звільнено значну частину нашої землі від московської навали. Тепер наш народ може приступити до заведення на Україні того ладу, якого йому треба, може відновити свою державність.

Порядок на Україні повинен відповідати дійсним потребам населення. Його встановить народнє представництво — парламент, складений на підставі загального, рівного для всіх, безпосереднього, таємного, пропорціонального виборчого права. Тоді не зможе одна якась партія підбивати під себе всю людність, як цього хотять большевики-комуністи для своєї партії.

Щоб провадити підготовчу роботу до скликання парламенту та щоб держати до того часу лад в державі і поліпшити її стан, Головний Отаман Симон Петлюра покликав нас до роботи, яку вестимемо, стоючи на такому ґрунті:

Щоб звільнити всю територію України від ворогів та щоб і надалі не панували над нами чужі люде, в першу чергу будемо дбати про утворення із всіх активних сил українського народу міцної дисциплінованої армії, такої сили, щоб вона мала змогу захищати край від ворога, чи він напиратиме зовні чи робитиме заколот в самому краю. Тільки реґулярна армія, аполітична, але свідома своїх національно-державних обовязків забезпечить нашому народові самостійність і зможе захистити границі України після того, як союзне польське військо, допомігши нам, буде відкликане своїм правительством додому.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Яко кадри при орґанізації численного Українського війська, нарівні з частинами, сформованими на Поділлю і в Польщі, використовується героїчна армія, що під проводом ґенерала Омеляновича-Павленка у початку минулого травня зєдналася з загальним україно-польським фронтом, після пятимісячної безпримірної боротьби в запіллю московських наїздників.

Щоб утримати армію та завести і держати лад, Україні треба великих коштів. Самими паперовими грішми справи не залагодимо, як це вже ми бачили на прикладі большевиків, що грошей випускали багато, а народньому господарству від того краще не було. Отже Правительство подбає про поліпшення народнього господарства, забезпечуючи робітничим масам здобутки революції, державі певні джерела доходу. Воно вживе заходів, щоб притягти приватну ініціятиву до відбудови зруйнованої промисловости, дрібної та великої і для того ж підтримає ремісничу працю, щоб вона могла розвиватись і орґанізуватись при найбільш сприятливих обставинах. Рівно ж буде застережено волю і розвиток торгу, як зовнішнього, так і внутрішнього.

Уважаючи нашу кооперацію одною з основ міцного економічного розвитку держави, Уряд сприятиме кооперативним установам в їх роботі та поширенню впливу на ріжні галузі народнього господарства.

Одночасно треба перевести і посильне опадаткування людности. Це оподаткування буде одним із засобів налагодження фінансового становища держави, дасть можливість не так значно побільшувати випуск паперових грошей, підійме цінність грошей і тим знищить ту страшну дорожнечу, від якої населення терпить більше страт, ніж від справедливих податків.

В полагодженню господарства України особливо важне місце займає налагодження транспорту. Без потрібного числа паровозів, ваґонів і пароплавів, без палива і технічного приладдя неможливо направити цю справу. Правительство вживе всіх заходів, щоб надати цій справі певного ходу, як способом відновлення внутрішньої продукції потрібного знаряддя, так і шляхом допомоги від західних сусідів і союзників.

Внутрішнє життя республіки потрібує для піддержки сталого ладу відповідних орґанів на місцях. Правительство має своїм завданням перевести систему внутрішніх реформ, ставлячи в першу чергу заведення твердої влади та планомірної орґанізації ладу і повного спокою. Щоб забезпечити життя і добробут всіх громадян України без ріжниці нації, конечною точкою внутрішніх реформ буде заведення міцних орґанів місцевого демокра-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

тичного самоврядування, на яких спиратиметься в своїй діяльности майбутнє народнє представництво.

Поки складуться умови, які роблять можливим проведення виборів в парламент на вказаних вище підставах, Правительство в найкоротшім часі скличе тимчасовий орґан — передпарламент з представників населення, місцевого самоврядування, громадських, політичних, професійних і кооперативних орґанізацій. Цей передпарламент і буде творити біжучу законодавчу роботу, яку тепер силою обставин примушена провадити Рада Народніх Міністрів.

Велика руїна повстала на Вкраїні, коли рішалася земельна справа. Але ж тепер революція досягла своєї найвищої соціяльної мети, передавши землю до рук селянства, яке є основою нашої державности. Земельна справа може бути спокійно вирішена згідно інтересам селянського та загальнодержавного господарства в нашій Вкраїні голосом самого народу. Отже правительство вважає, що до остаточного вирішення земельного питання в парламенті вся земля і надалі повинна залишатися в користуванню селян, котрі її обробляють і обсівають, під загальним керуванням міністерства земельних справ та його орґанів на місцях.

Народ наш відбудовує своє державне істнування в тяжких умовах. Тільки за останній час ми маємо змогу вчитися своєю мовою, розвивати свою культуру в державному обсягу. Правительство дбатиме про те, щоб допомогти нормальному розвиткові освіти і культури на Україні, заведе національно-державну школу на всіх її ступінях, з української церкви, що повинна бути національною і незалежною, буде скинено те ярмо, яке старається закріпити на ній Москва, намагаючись держати совість українського народу під своєю кормигою. Одночасно правительство забезпечить також волю всіх інших ісповідань на Україні.

Мир з Польщею, визнання нею державних прав українського народу, оружна сусідська поміч в боротьбі з сильним ворогом відкриває перед Україною широкий обрій спільного з усією Европою культурно-економічного життя. Правительство вважає, що народи заходу зрозуміли силу прямування нашого до самостійного життя і не дадуться більше на злобні вигуки наших бувших властителів, нібито народ наш не має підстав, щоб здобути власну державу. Правительство подбає, щоб про визвольну боротьбу проти московських імперіялістів, яка ведеться нині за союзною допомогою Польщі, було всім відомо, а визнання нашої республіки іншими державами було закріплено

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

відповідними актами. Правительство сподівається закріпити добросусідські відносини з Румунією і досягти найщирішого порозуміння з солідарними з нами державами Прибалтики, Чорноморря та Кавказу.

Правительство вважає за зло всякі національні утиски і буде на стороні дотеперішніх придбань і ґарантій дійсної рівноваги національних меншостей, щоб в спільній хаті не було колотнечі, а були мир та згода. Беручись до праці в цей відповідальний час, Правительство прикличе до співробітництва всіх громадян, що стоять на ґрунті української державности, але разом з тим вестиме непохитну боротьбу з усіма, хто робитиме на шкоду Української Народньої Республіки.

Бажаючи покласти всі сили на працю для рідного краю, Правительство сподівається на активну допомогу всього вільного українського народу без ріжниці націй, клясів і політичних партій. Ставлючи перед собою велику ціль відновлення життя зруйнованої України, Правительство глибоко вірить, що творчі сили українського народу напружать всю енерґію для невтомної праці, для рішучої боротьби за щастя і долю нашої батьківщини.

Безприміpна кpівава боpотьба геpоїчної української аpмії, лицаpська смеpть кpащих синів українського наpоду, моpе сліз і кpови, що пpолилось за часи тpьохpічної визвольної боpотьби, накладають на всіх гpомадян великі обовязки і вимагають надзвичайної пpаці на благо і добpобут всього населення нашої pеспубліки.

Цеї великої історичної рішаючої години, коли весь культурний світ слідкує за героїчними змаганнями українського народу, Правительство закликає всіх вірних синів отчизни не покладати рук в невтомній завзятій боротьбі за велику, вільну, самостійну Україну.

Голова Ради Міністрів *В. Прокопович.* Заступник Голови і Міністр Юстиції *А. Лівицький.* Міністр Закордонних Справ *А. Ніковський.* Міністр Внутрішніх Справ *О. Саліковський.* Військовий Міністр ґен. штабу полк. *В. Сальський.* Міністр Земельних Справ *І. Мазепа.* Керуючий Міністерством Фінансів *А. Маршинський.* Міністр Народнього Господарства *Є. Архипенко.* Міністр Шляхів *С. Тимошенко.* Міністр Ісповідань *І. Огієнко.* Керуючий Міністерством Освіти *П. Холодний.* Міністр Пошт і Телеґрафів *І. Косенко.* Міністр Здоровля і опікування *С. Стемповський.* Міністр Праці *О. Безпалко...* В. о. Державного Секретаря *В. Оніхімовський.*

2 травня 1920 року.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Універсал Ради Республіки до Українського Народу.

Віками мучився Український Народ під властю чужоземців. Ці чужоземці захопили родючу українську землю і заставили наш народ на них робити.

Після того, як було скинуто російського царя, український народ не схотів більше терпіти господарювання чужинців-росіян в своїй хаті, він сам рішив стати хазяїном на своїй землі — Україні. Український народ створив свою самостійну Народню Республіку.

Та не так думали наслідники царського правительства — московські большевики-комуністи. Вони зруйнували свій край — Росію; і схотіли поживитися тим хлібом, який Український Народ потом і кровію приробив на своїй землі. Большевики зі своїм грабіжницьким військом напали на Україну і вивозять з нашого краю не тільки харчові запаси (хліб, сіль і т. п.), а все, що їм попадається на очі: машини, інструменти, залізо, вугіль, ваґони, підриваючи таким чином основи життя й праці українського селянства й робітництва.

Були між нашим народом такі довірливі люде, які ждали, що прийдуть росіяне-комуністи на Україну і встановлять для нас добрі порядки.

І не тільки російські большевики-комуністи зазіхають на добро Українського Народу. Російські пани та ґенерали — Денікін і Врангель свій головний напад робили на Вкраїну, щоб заволодіти її багатствами і панувати, як раніше, над нашим народом.

Тепер, після довгих мук і знущання російських большевиків, після розстрілів і катування, розібрали українські люде, де правда і хто нашому народові друг, а хто ворог.

І большевики і денікінці (чи врангелівці) це все люде московські, що дивилися й дивляться на українців не як на рівноправний і повноправний народ, а як на робочу худобу, яка повинна слухати свого пана — московського ґенерала або московського комуніста-большевика.

Кращі сини Українського Народу не вірили облесливим словам московських комуністів. Вони зібрали хоч не велику, але сильну духом армію, яка три роки билася за волю рідного краю. Цій армії допомогав весь Український Народ, який без перестанку то там, то там вставав зі зброєю в руках проти своїх давніх гнобителів-москвинів.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ця армія й повстанський народ України не раз виганяли росіян з української землі; та не мала ця армія головного: їй бракувало зброї та одежі.

Зібравшися на невеликій частині Подільської губернії, ця армія завзято билася з московськими зайдами, але не її була сила. Адже ж ще найбільші гнобителі українського народу — російські царі для того, щоб наш народ не вирвався з московської неволі, зробили так, щоб на Україні не було патронних заводів та фабрик, які виробляють зброю. Тому то й сильніші за нас московські большевики, що у них в Росії виробляють зброю, а на Україні таких заводів не має...

Знайте, селяне-хлібороби, робітники і всі громадяне України, що час нашого визволення недалеко.

Ваше правительство й військо на чолі з Головним Отаманом Симоном Петлюрою находиться на чужині; але вони не тратять надії на Самостійну Україну.

Щоб обєднати всі громадянські сили, які мусіли йти з армією на чужину, скликано Раду Республіки України, в якій працюють для добра Українського Народу представники українських народніх і демократичних партій та громадських орґанізацій.

Рада Республіки є найвищою властю, яка зараз порядкує й буде порядкувати всіми справами України після повороту українського війська на рідну землю, аж поки сам Український Народ вільними голосами вибере представників до Всенароднього Зібрання України — Парламенту.

Народ України без ріжниці національностей повинен знати, з чим прийде українське військо та українська власть на Україну.

Рада Республіки й Правительство, яке перед нею відповідає за свої діла, хотять визволити Україну зпід власти чужинців — московських комуністів та їхньої червоної армії. Рада Республіки бажає створити Українську Народню Республіку самостійною і не від кого незалежною, як того хоче Український Народ.

Рада Республіки хоче, щоб після звільнення від чужих напасників сам народ України був хазяїном в своїй хаті — Українській Самостійній Республіці.

Рада Республіки, в згоді з попередніми законами й постановами Правительства, заявляє, що вся земля на Україні повинна належати трудовому селянству. Робітники України, які так мучаться під кровавою властю російських комуністів, повинні знати, що Рада Республіки хоче установити громадянські права й свободу робітництва, одібрані у нього неситими большевицькими комісарами.

Рада Республіки стверджує своє непохитне бажання забез-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

печити робітникам України найцінніші придбання революції — восьмигодинний робочий день і закони про охорону праці.

Рада Республіки, Правительство і Військо українське хотять принести всьому народу України, без ріжниці національної приналежности, демократичний, народоправний порядок і спокій, замісць різні та взаємного знищення, як це робить большевицька власть.

Народе Український! Ти, що кладеш своє життя в оружній боротьбі з московськими грабіжниками! Селяне, робітники і всі громадяне — борці за волю України, готуйтеся до повороту Вашої єдиної законної власти на Україну.

Збирайте силу на той час, коли Вас Рада Республіки й Правительство України покличуть на трудну й рішучу боротьбу з російськими завойовниками-комуністами. Не робіть неорґанізованих повстань, які іноді більше шкодять собі, чим ворогові.

Збирайте велику силу й виступайте на ворога після наказу Українського Правительства, яке через своїх посланців дасть розпорядження в той час, коли буде треба. Будьте готові на всякий час боротьби. Весна й літо 1921 року мають рішити долю Українського Народу, чи буде він ще далі рабом Росії, чи вижене зі своєї країни московських грабіжників і створить свою сильну й самостійну Українську Народню Республіку.

Рада Республіки певна, що після тяжкого московського знущання та поневіряння під чужою властю Український Народ заодно з Радою Республіки, Правительством і Військом таки виборе собі вільне і самостійне життя в своїй Незалежній Народній Республіці.

Президія Ради Республіки:
Голова: *І. Фещенко-Чопівський.* Заступник голови: *П. Пилипчук.*
Перший секретарь: *С. Бачинський.*

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Наказ Повстанській Армії

ч. 1.

(орґанізаційний).

Львів, 23 жовтня 1921 року.

§ 1.

По наказу Головного Отамана, цього числа я вступив в командування Повстанською Армією на Україні.

§ 2.

Начальником Штабу Повстанської Армії призначений полковник Отмарштейн, якому наказую приступити до виконання своїх обовязків і негайно сформувати штаб.

§ 3.

Партизано-повстанський Штаб при Головній Команді військ У. Н. Р. розформувати і залишити замість нього Українське Пресово-Інформаційне бюро.

§ 4.

Старшин, урядовців і козаків, які залишаються поза Штабом Повстанської Армії і не увійдуть в склад Пресово-інформаційного бюра, негайно відкомандирувати до попереднього місця їх служби.

§ 5.

Всім командуючим ґрупами на Україні, а через них і командуючим районами, перейти з безпосередньої підлеглости Головному Отаманові через П. П. Штаб в підлеглість мені через Штаб Повстанської Армії.

§ 6.

Для майбутнього постачання Повстанської Армії і доставки їй всього необхідного зза кордону, призначаю фінансово-закупочну комісію під головуванням Євгена Архипенка, в складі членів: ґенштабу полковн. Пересади і поручника Нестеровського.

Комісії приступити до праці, керуючись моєю інструкцією, яка буде видана окремо.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

§ 7.

Командуючим 2-ою Повстанською ґрупою призначається полковник Ступницький, якому негайно сформувати штаб і донести про вступ до виконання своїх обовязків.

§ 8.

Всі частини, які прибули з таборів в район Рівне — Костопіль — Міцк і Копичинці, переходять в склад Повстанської Армії.

З частин, які знаходяться в районі Рівне — Костопіль — Міцк, ґен-хор. Янченкові наказую сформувати Київську дивізію по інструкціям, які додаються окремо з тим, щоби люде кождої дивізії не розпорошувалися по різним частинам.

Начальником Штабу Київської дивізії призначаю ґенштабу підполк. Лушненка.

З людей, які скупчені в районі Копичинці, підполковн. Палієві наказую сформувати спеціяльний відділ по моїм вказівкам.

§ 9.

З людей гарматного полку IV-ої дивізії сотникові Чижевському сформувати штабову сотню, якій перейти в розпорядження Начальника Штабу Повстанської Армії.

Командуючий Повстанською Армією

Ґенерал-хорунжий *Тютюнник.*

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Абаза, от. I 195, 197.
Авдієнко М. I 77.
Агапит, архиеп. II 32.
Аґапієв, ґен. I 180, 181, 184, 197.
Адлер Ф. III 79.
Азеф III 44.
Аксельрод П. II 87.
Алексєєв, рос. ґен. III 93.
Анґелеску II 185.
Андрієвський В. I 15, 34; III 113.
Андрієвський О. I 59, 112-114, 123, 125, 139, 145, 146, 150, 152, 155, 158, 160, 161, 172, 183, 192-194, 207; II 6, 25, 90, 111; III 11, 73, 74, 78, 100, 166, 172.
Андро Д. I 138.
Анрі, фр. ґен. III 13.
д'Ансельм, фр. ґен. I 69, 70, 73, 112-114, 129, 130, 137, 138, 176.
Антоній, митрополит I 100, 101.
Антонов-Овсієнко В. (Антонов) I 40, 41, 48, 50, 70, 71, 80, 119, 133, 187-191, 199; II 10.
Антонов III 98.
Антонович Д. I 6, 81, 82; II 54; III 50, 78.
Антончук Д., полк. I 164.
Антонюк I 199.
Арабажин К. III 125, 130.
фон Арн, австр. ґен. I 44, 52.
Архипенко Є. I 106, 135, 148, 185; III 32, 37, 38, 40, 64, 68, 215, 219.
Аршинов П. I 55; II 107, 108.
Астер Я. III 79.
Астров II 32.
Аусем I 60, 71, 89.
Афнер, сот. II 210.

Бабенко Віра, член повст. орґ. III 89.
Бабиченко, сот. II 216.
Бабій I 97.
Баєр М. II 182.
Базильський, ґен. III 64, 68.
Бакунін М. I 11.
Балабас О. III 94.
Балицький М. I 164, 168, 169, 171.
Балицький П. III 133.
Баляс I 60.
Баран С. II 180, 182, 183, 194; III 15.
Барановський Хр. II 51; III 32, 35-37.
Барський II 170, 172.
Бартош, бунч. I 207.
Бауер О. III 79.
Бахман, амер. кап. I 169, 172.
Бачинський Лев I 86, 88, 89.
Бачинський С. I 22, 88, 97, 99, 100; III 75, 218.
Бебель Август II 52.
Безкровний К. III 50, 94, 95.
Безпалко О. I 77, 82, 88, 167, 168, 181; II 30, 47, 50, 89, 111, 113, 116, 117, 138, 145, 149, 152, 156-158, 168-171, 180, 182, 184, 190, 194-197; III 22, 30, 36, 37, 49, 53, 60, 67, 70, 188, 203, 215.
Безручко М., ґен. I 196; III 6, 64.
Бєліч III 125.
Бензя П. I 81, 82; II 82; III 210, 211.
Бень В., от. I 182; III 42.
Березов I 94.
Бернер III 11.
Бертелемі, фр. ґен. I 169-171; II 12, 139.
Бертельо, фр. ґен. I 70, 112.
Бич Л. III 91, 93, 94, 125.
Біберович I 193.
Біда, повст. от. III 102.
Бідний III 83.
Біднов В. I 18, 19, 21, 25, 57; II 7, 56, 57; III 98.
Біланенко Т. II 32.
Білецький Л. II 55.
Білий Г. III 95.
Білик К. II 86.
Білинський М. I 106, 126, 168, 172; III 8, 81, 82, 100, 110.
Білоусенко О., див. О. Лотоцький.
Біск І. I 88.
Благонадежин I 20.
Блонський III 130.
Блохин I 97.
Богун, повст. от. III 102.
Бодуен де Куртене, проф. III 133.
Божко, от. I 44, 62, 64, 163, 196; II 11, 135, 150, 151, 215; III 139.
Бойко, пор. II 170.
Бойченко I 47.
Болбочан П., от. I 65, 66, 68, 76, 90, 92, 187, 205-209; II 6, 15, 19, 24, 25.
Бондар II 28; III 183.
Бондаренко А., повст. от. III 102.
Бондаренко Ів. I 23, 29, 57.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Бондарівський II 146.
Бондарук, пор. III 100.
Боріус, фр. ґен. I 69.
Борщак І. I 68, 178.
Бочковський Леонард I 42.
Брайкевич М. I 67.
Брайтер Е. Т. III 55.
Братіяну II 185.
Бредов, ґен. добр. арм. II 58, 65, 67, 68, 78, 79, 198, 201, 202.
Бубнов I 60.
Буденний III 32.
Буймистренко В. III 132.
Букшований О. I 126.
Булгаков Н. III 61.
Буняк П. III 47, 48.
Бурачинська Л. II 70.
Бурачинський О. I 88, 128, 185.
Бурковський, полк. III 64.
Бурцев III 45.
Бутенко Б. III 98.
Бухановський М. I 81; III 26, 28.
Буцький III 131, 132.

Василюк П. I 35, 61, 62.
Василько М., барон II 49, 78, 88, 103-105.
Васильченко, рос. ґен. I 56.
Ващенко П., сот. III 107.
Вербецький, сот. I 207; II 144.
Веремієнко, чот. II 164, 168, 170.
Вержбицький, полк. II 151, 152.
Винниченко В. I 42, 59, 66, 73, 74, 78-80, 82, 83, 85, 86, 89, 91, 95-98, 100, 101, 104-107, 116, 118, 119, 125, 126, 150, 167; II 25, 143, 183, 196; III 22, 33, 57, 58, 60, 78, 116, 130, 166, 172.
Вирва І. I 22, 25.
Вировий Є. I 21, 65, 97.
Витвицький Ст. I 88, 89; II 76, 77, 83, 102, 103.
Вишиваний В. (В. Габсбурґ) III 98-100.
Вишнівський, полк. II 164, 165.
Відибіда П. III 64.
Вікул С. I 81, 82, 115-117, 127, 139, 141, 145, 151, 153, 168; II 50.
Вільсон I 171; III 192, 193, 195.
Вітик С. I 77, 82, 88; II 16, 17, 22, 30, 39, 50, 84, 89, 111, 116, 117; III 33, 184, 185, 188.
Вітовський Дм., полк. I 88; II 90; III 193, 194.
Власов II 174.
Вовк, повст. от. III 102.
Вовчанський III 130.
Вогонь-Горбанюк, підполк. III 100.
Войновіч, поль. пор. II 83, 139.
Войтояну II 119, 185.
Войцеховський II 166.
Волинець, повст. от. II 173; III 141.
Волох, от. I 63, 122, 153, 163, 206; II 45, 135, 148, 151, 160, 166, 167, 214, 215, 222; III 18, 84, 139, 210.
Волошин I 142; III 174.
Волощенко, от. I 163.
Вольф А., полк. II 19, 64; III 48.
Воропай I 88, 130, 143; II 26.
Воскобойников, полк. I 153, 163.
Воцетіс I 70.
Врангель, рос. ґен. III 39, 44-47, 49, 50-53, 57, 60, 61, 64-66, 90, 94, 95, 111, 118.

Гаврилюк I 88.
Гавриш Л. II 210, 211, 216.
Гавришко I 206-208.
Гайденрайх. рос. полк. I 92.
Гайманівський О. I 6.
Гайцан III 83.
Галіп А. II 100, 101.
Галкін, полк. II 216; III 64.
Галлєр, поль. ґен. I 170, 171, 191, 192; II 86.
Гамарник I 47.
Ган III 145.
Ганкевич Лев II 197; III 47, 48.
Ганкевич Мик. II 197; III 47, 48.
Гарасим М. I 201; II 159.
Гачкевич, чот. II 174.
Гейман I 192.
Гемпель I 193.
Гермайзе Й. I 81 82.
Гершельман Б. III 61.
Гесберґ К. I 20.
Гірняк Н., от. II 167, 168, 174.
Гітлер II 52.
Гладкий II 116; III 208.
Гладкий, сот. III 108.
Гладченко, повст. от. I 64.
Глинка III 52.
Гнатюк В. III 91.
Гнилорибов М. III 103.
Головінський Ю., сот. II 225, 226.
Голоскевич Г. III 133.
Голубович В. I 78, 136, 141, 148, 149, 157; II 19, 182, 183, 194; III 83.
Голубович С. I 193; II 15, 16, 18, 80, 83, 103, 112, 116, 185; III 184.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Гомзин Б., сот. II 83, 187.
Гопнер С. I 26.
Горбань Ф. II 217.
Горбачевський А. II 102; III 167.
Горбачевський В. III 98.
Горбенко II 28; III 183.
Горіздра П. III 132.
Горіздра С. III 132.
Горобець Г. I 25, 29, 52, 57, 58, 61.
Горобець М. I 29, 57, 58, 60, 61; II 202.
Грабовий Т. I 23, 76.
Греків О., ґен. I 70, 91, 92, 96, 99, 102, 111, 115, 117, 120, 121, 124, 126, 128-130, 137, 138, 179, 194, 205; II 12, 19; III 50, 71, 73, 74, 78, 101.
Грещенко I 142-144, 201; III 174.
Григоренко I 113.
Григоріїв, повст. отам. I 62, 65, 66, 76, 129, 133, 176, 178, 187, 189, 190, 200, 201, 203; II 5, 9, 10, 27-29, 37, 41, 107, 163; III 138, 139, 182, 183.
Григоріїв Н. II 7, 55, 144, 146, 195; III 188.
Гризодуб О. II 167, 168.
Грузинців I 97.
Грушевський Мих. I 74, 83, 88, 97, 107, 140, 141, 167; II 87, 184; III 33, 60, 78, 111, 116, 135.
Гувер III 143.
Гулий-Гуленко (Гулий), ґен., повст. от. I 44, 61, 64; II 220, 221; III 44, 64, 105, 106.
Гурко В. I 67.
Гусак, ройов. I 207.
Гучков I 90.

Ґавронський II 87.
Ґадзінський В. II 215.
Ґалаґан М. I 9, 61; III 22, 34, 50, 78, 127.
Ґарін I 56.
Ґембачев, ґен. II 74.
Ґеруа, ґен. добр. арм. II 61, 62, 131.
Ґрінбавм I 40.
Гуров II 9.

Давид, пор. II 174.
Данилевський I 142.
Данильчук, полк. II 204.
Данченко, от. I 163; II 135, 150, 151, 215.
Дашинский І., поль. соц. III 39, 40.
Дельвіґ С., ґен. II 10, 12, 62, 203, 204, 208; III 17.
Демченко В. I 67.
Денисенко Г. II 167.
Денікін, рос. ґен. I 16, 67, 76, 102, 103, 112, 113, 127, 129, 176, 189; II 19, 21, 25, 26, 28, 30-34, 36, 41, 43, 44, 46, 54, 55, 58-64, 70-72, 74-84, 86, 91-93, 95, 96, 98, 102-109, 112-118, 120, 121, 125-133, 135, 137-141, 146, 147, 154, 155, 161, 163-165, 170-172, 177, 178, 182-186, 188, 191, 216, 217, 221, 226, 228; III 11, 30, 44-46, 50, 52, 65, 66, 93, 94, 117, 138, 139, 141, 186, 187, 195-203, 208, 209, 212.
Дерещук, полк. I 199.
Дехтяренко С. II 217, 219, 220.
Джудвін, амер. ґен. II 61.
Дибенко I 65.
Дишлевський, полк. III 48.
Дідковський М., підполк. III 10, 207.
Дідуник II 167.
Дідух, козак I 207.
Дідушок П. I 82, 105; II 50, 87.
Дідушок, полк. III 48.
Діяченко Я. II 36, 37.
Дмитрієв I 190.
Дністрянський Ст. III 111.
Добрий I 78.
Добриловський М. II 119; III 51.
Добротворський О., полк. II 107, 108.
Довженко Г. I 131.
Долежаль К., підполк. II 74, 127, 130.
Долуд А., полк. II 155, 221; III 64, 68.
Домський Я. II 9, 52.
Донцов Д. III 78, 124, 125, 130.
Дорошенко Д. I 13-15, 32, 34, 144, 167; III 50.
Доценко О. II 71, 142, 144, 145, 149, 156, 158, 228; III 19, 62.
Драґан, чот. II 65.
Драгоманів М. III 137.
Драгомирецький М. I 61, 78, 132-137; II 36.
Драгомиров I 129; II 74.
Дубовий Хв. I 19, 22, 25.
Дубовий, полк. I 206; II 65, 220.
Дубяго, полк. добр. арм. III 200, 201.
Дулбін М. III 123, 125, 128.
Дюбрей Шарль II 98, 99, 101.
Дятлов П. III 130, 131.
Дяченко, полк. I 206.

Ейхельман О. III 61.
Еланський В. I 47; III 27.
Енно I 67-69; III 190.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Епштейн (А. Яковлев) I 70.
Ерлє А., от. II 92, 126, 131, 132, 215, 226; III 200, 201.

Євлогій, архиєп. I 100, 101.
Єгоров I 41.
Єнджеєвич В., поль. кап. III 10, 207.
Єреміїв М. I 81, 82; III 26, 28, 40, 44.
Єфімов III 102, див. Заярний.
Єфремов С., полк. I 21; II 171.
Єфремов С. I 32.

Желехівський, ґен. I 148, 149, 182.
Животко А. I 6.
Жук А. III 130.
Жук В. III 94.
Жуківський О. I 78, 145, 148, 149, 151, 167, 168; II 39; III 33, 78.

Заболотний Д., проф, II 84.
Заболотний, повст. от. III 102, 141.
Загродський О., ґен. II 126, 155, 220; III 44, 48, 64, 68.
Загурський II 159.
Зайців П. III 61.
Закревський, див. Павлюк К.
Залізняк М. III 71.
Заремба П. I 25.
Затонський В. I 55, 70, 191; II 166; III 83, 211.
Захарчук I 149.
Заярний, сот. III 101, 102.
Зелений, повст. от. I 66, 76; II 9, 41, 44; III 138.
Зелінський В., ґен. II 204; III 13, 28, 61, 103.
Земенський III 39.
Зензінов II 87.
Зіновіїв I 94.
Зінченко I 23.
Злотчанський В. I 88, 89.
Зоренко Д. III 107.

Іванис В. III 51, 90, 94, 95.
Іванів I 47.
Івасюк І. III 91, 95.
Індишевський І. 192.
Ісаєвич Д. II 87.
Йоффе III 56.

Кабаненко III 83.
Кабачків І. II 53; III 40.
Казимирів I 142; III 174.
Какурін Н. I 71.
Каледін, рос. ґен. III 93.
Калениченко I 46.
Калинович І. I 97.
Калинович Нат. III 125.
Камбон II 130, 185.
Каменев I 9; II 107; III 126.
Камінський, укр. старш. II 152.
Камінський III 57.
Кандиба О. (О. Олесь) III 50, 111.
Капустян Я. I 23, 25, 76, 78.
Капустянський М., ґен. I 195; II 126-128, 131, 135, 146; III 45.
Карахан III 103.
Карий-Яворський, полк. III 100, 102.
Карницький, поль. ґен. I 195.
Карпенюк М. II 66.
Карпинський А. I 142.
Касяненко Є. I 14; III 84.
Каутський К., нім. соц. III 79.
Качинський I 47.
Качура А. I 23.
Квасниця І. II 197; III 47, 48.
Квірінґ Є. I 26, 47, 50.
Квіслінґ В., норв. кап. III 87.
Кедровський В. I 29, 121, 164, 198, 206; II 17, 76, 114, 136, 187.
Керенський А. I 13, 30, 32; III 44, 45.
Кидринський II 174.
Кирей, рос. ґен. III 52.
Кін Д. III 141.
Кішківський III 81.
Клемансо I 101, 171, 176; II 61, 91; III 190, 192.
Клемантель II 98.
Клим, осаул I 207.
Кліпачевський В. III 172.
Ковалевський М. I 45, 152, 167, 187; III 181, 188.
Ковалевський Ол. I 130, 135, 161, 165, 185; II 187, 193, 195; III 61, 81, 133.
Коваленко І. I 97.
Коваль В. III 22.
Коваль II 150.
Ковальський М. I 82; III 26, 28, 36, 49, 53.
Ковтунович II 174.
Кожевніков I 71, 72.
Козакевич І. III 101.
Колесса Ол. III 111.
Коліух Д. III 22.
Коллард Ю. II 187, 195.
Колодій, от. I 163.
Колчак, рос. адм. II 21, 28, 86, 93, 95, 104; III 66, 187, 195, 196.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Кондрацький II 174.
Кондрашенко М. II 47.
Коновалець Є., полк. I 83, 85, 92, 96, 109, 110, 115, 120, 124, 125, 175, 179, 193, 196, 207; II 51, 73, 103, 126, 150, 152, 155, 158; III 137, 173.
Коновалов, полк. добр. арм. I 56; II 131; III 200, 201.
Корнілов, рос. ґен. III 93, 95.
Коробчанський П. I 22, 53.
Корчинський М. I 106, 130, 161, 168; II 55, 90, 182, 190; III 97.
Косенко І. I 94; II 7, 26; III 8, 32, 40, 215.
Коцюбинський Ю. I 14; III 210.
Кочерган М. II 84.
Кошиць О. II 198, 207.
Кравс А., ґен. II 19, 20, 58, 64-68, 70-72, 78, 93, 133, 216, 225; III 48.
Кравченко I 143.
Крайовський, поль. ґен. II 181, 196.
Крамеренко М. II 57.
Красіков III 209.
Красний П. II 138, 145, 149; III 64.
Краснов, дон. ґен. I 63, 76, 102, 103.
Красовський О. II 116; III 22, 29, 30, 100, 208, 211.
Крат, підполк. III 50.
Крестінський III 209.
Кривецький М. I 106, 139, 156, 172, 193; III 8.
Кровопусков I 67.
Криворуков I 190.
Кривошеїн А. I 67; III 52.
Криленко М. («Абрам») III 132.
Крушельницький А. I 168, 181; II 15, 17, 31, 116; III 78.
Крушинський Ф. I 116, 147, 148; II 156.
Кубанин М. II 108.
Кудрявцев, полк. II 126.
Кулабухов А. III 94.
Курганський П. III 93.
Курдиновський Б. II 91, 103; III 195.
Куриленко М. II 7, 47.
Куриленко С. III 100.
Куриця Г., сот. II 132.
Курманович В., ґен. II 19, 58, 63, 64, 75, 76, 113, 114.
Кутшеба Т., поль. ґен. III 11, 41, 42.
Куцяк I 97.
Кушнір В. II 88; III 111.
Кушнір М. II 50.
Лаврентієв Д. III 125.
Лампіґа II 198, 199.
Лансінґ II 86.
Ласовський В. II 65.
Лацис II 8.
Лебединець III 83.
Лебідь-Юрчик Х. II 50.
Левинський В. II 50, 183.
Левицький Дм. III 78.
Левицький Кость II 92; III 55.
Левицький Мик. II 159, 177.
Левицький Модест III 50.
Левицький Ос., сот. II 20, 126, 131, 132; III 200, 201.
Левчук, підполк. I 196.
Ленін I 9, 12, 16, 24, 44, 50, 55, 71, 80, 189; II 81, 82, 108, 161, 226; III 11, 126.
Леонтович III 52.
Лефер II 101.
Лещенко А. I 94, 97.
Лещенко П. I 20.
Лизанівський І. I 109, 135, 140, 142, 157, 159, 166, 168, 181; II 36, 39, 168, 169, 170, 172, 173; III 83, 174.
Липа І. II 182; III 8, 74.
Липинський В. I 172; II 96; III 8, 50.
Липківський В. II 57.
Липко П., полк. II 10, 83; III 64.
Липницький Ю., полк. II 59.
Лисиченко Д. I 22.
Лисняк О., от. II 126, 131, 132, 164, 165, 170; III 200, 201.
Литвиненко А. I 81.
Литвиненко, полк. III 50.
Лихо, повст. от. II 102.
Лихолишенко I 142.
Личко І. III 124, 125, 128.
Ліберман III 40.
Лівицький А. I 140, 142, 152, 157, 168, 208; II 7, 15, 17, 34, 35, 38, 50, 53-55, 58-60, 76, 78, 81, 83, 99, 101-103, 125, 138, 139, 149, 180, 184, 186, 188-193, 195, 197, 208, 224; III 5, 7-9, 11-15, 25-27, 31, 36, 39, 40, 42-46, 48-55, 57, 61-64, 69, 71, 81, 181, 188, 215.
Лінкевич, хор. I 207.
Літвінов III 149.
Лозинський М. I 128, 138, 169; II 90, 91, 93, 94; III 193, 194.
Лойд-Джорж I 171; III 192, 194.
Лотоцький О. I 32; III 50, 135.
Лотоцький I 146.
Луар III 51.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Луговий О. III 89.
Лукашевич А. III 103.
Лукянів І 22.
Луначарський І 9; III 126, 130.
Луцький Ост. II 83.
Лушненко, підполк. III 220.
Люберсак Ж. III 145.
Любинський М. І 74, 88, 89, 94, 97; II 116; III 210.
Любченко М. І 47; III 83.
Ляфон Ернест І 177.
Львов Г., князь І 13.
Льонґе III 193.

Магалевський Ю. І 65; III 44, 64, 68.
Маґаляс С., сот. III 83.
Мазепа І. І 25. 78, 82, 99, 109, 115, 141, 148, 157, 166, 168; II 7, 17, 30, 36, 50, 53, 73, 76, 81, 83, 84, 103, 111, 116, 126, 131, 138, 145, 152, 169, 182, 184, 185, 188, 197; III 8, 22, 25, 26, 28, 31, 32, 49, 50, 79, 97, 143, 174, 181, 188, 202, 203, 215.
Мазуренко В. І 78, 82; III 125, 130.
Мазуренко С. І 73, 74, 89, 103, 104.
Мазуренко Ю. І 78, 89; II 9, 36, 44; III 84.
Макаренко А. І 57, 59, 123, 125, 134, 137, 140, 141, 147, 150, 155, 156, 158, 160, 162, 164, 166, 168, 172-174, 180, 181, 183, 193; II 17, 51, 58, 76, 81, 83, 103, 111, 126, 131, 133, 135, 138, 139, 187, 194, 197, 198, 205, 207, 208; III 11, 15, 22, 28, 29, 50, 78, 100, 166, 172, 177, 188.
Макаренко Ол. І 84, 127, 152, 161, 164, 165, 184; II 6; III 50, 73, 74, 78.
Макаренко П. III 94, 95.
Макаренко, чот. II 164, 165.
Макарушка Л. II 225.
Маклаков II 92.
Макух Ів. II 15, 16, 48, 167-171, 179, 182, 201, 203; III 22, 184, 203.
Малашко, повст. от. І 64.
Малеча Н. І 199.
Малик Є. І 142, 148; III 175.
Малолітко З. («отаман Сатана») І 63; II 36.
Мальцев, полк. І 206.
Манжен, фр. ґен. II 185.
Манжула С. III 94.
Мануїльський Д. І 89; II 166; III 56, 83, 210.
Марґолін А. II 86, 90, 93, 94, 98; III 12.
Маргуліес М. І 67.
Мартов Л. І 12.
Мартос Б. І 150, 151, 153, 155-157, 167-169, 172, 180-182, 192-194, 206, 208, 209; II 7, 17, 18, 23, 30, 31, 35, 39, 45-51, 53-55, 59, 73, 120, 122, 124, 125, 139, 185, 189, 197; III 28, 29, 35, 83, 177, 181, 188.
Марченко III 83.
Маршинський А. II 137, 143; III 215.
Масенко III 183.
Матюшенко Б. І 82; II 50, 87, 90; III 49, 50, 67, 78.
Махно Н. І 44, 55, 56, 62-64, 77; II 37, 42, 106-108; III 64, 85, 111, 136, 138, 139, 142.
Маціевич К. І 106, 111, 115, 128, 137-139, 156, 162, 176; II 61, 91, 115, 119, 130, 190, 199, 203-205, 208; III 11, 12, 35, 81.
Маціевич Лев III 125.
Мацюк О. І 94, 172, 184.
Медведів І 47, 50.
Мек Даналд Р. II 52.
Меленевський М. І 9; III 127.
Мелешко Ф. І 56; II 42, 107.
Мельник А., полк. І 83, 124-126, 138, 150, 154, 175, 180, 207; II 73, 149, 152; III 78, 173.
Мельник А. II 200.
Мельник І 97.
Мерклінґ О. III 130.
Мечник, сот. II 79.
Мигалка Ів. І 88.
Микитка, ґен. II 19, 47, 65, 66, 130, 138, 165, 172, 175, 177, 216.
Миргородський І 63.
Мирон Ів. І 88; II 15, 16, 18; III 184.
Миронович М. II 142; III 31.
Михайлик III 83.
Михайлів Л. II 102, 197; III 40, 44, 61.
Мишківський Е., полк. І 163; II 154.
Мишуґа Л. II 65; III 55.
Мілюков П. І 7, 12, 16, 67, 90; II 32; III 65.
Мільтон, анґл. ґен. І 176.
Мінкевич А. II 180, 195-197; III 20.
Могилянський III 52.
Мокринець Ів. І 23.
Морачевський І 105.
Моркотун II 184; III 51-53.
Морозовський О. II 7.
Мортен-Фулертон II 98, 101.
Мошинський Е. І 208.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Музичка II 174.
Мукоїд I 142-144, 201.
Муравйов I 41.
Муралов I 40; II 115, 226; III 208, 209.
Муссоліні II 52.
Мшанецький П. II 102.

Назаріїв О. III 124, 125, 128.
Назарук О. I 70, 83, 106, 109, 125; II 24, 30, 48, 52, 72-75, 80, 93, 110, 111, 122, 124, 134, 143; III 55, 173.
Намітоков А. III 94.
Нансен Фр. III 87, 143, 145, 147-149.
Наполеон I 84.
Наріжний С. I 6.
Науменко В. III 95.
Недужий Т. II 202, 203.
Неїло II 116; III 208, 211.
Нельговський, ґен. II 109.
Немоловський І. II 166.
Нємец А., чес. соц. III 79.
Нєпєнін, ґен. добр. арм. II 79.
Неронович Є. I 14, 44, 48-50; III 133.
Нестеровський, пор. III 219.
Никифорова Маруся, комд. повст. загону, анархістка I 56.
Никонів, полк. II 164, 170, 172, 173, 175.
Ніковський А. III 22, 25, 29, 31, 40, 64, 215.
Новак А. I 46.
Новаківський М. II 102.
Нога, ґен. добр. арм. II 53.
Носенко М. I 45.
Нянчур Г. I 142, 192.

Огієнко І. I 106; II 6, 7, 53, 55, 57, 137, 180-183, 195-197; III 13, 15, 20, 32, 188, 215.
Одинець Г. II 116.
Одинець Д. III 61.
Одоєвський I 44, 47-49, 51.
Одрина Д. І. 88, 109, 115, 135, 136, 202, 203, 205; II 17, 18, 35, 36, 47, 53, 81, 83, 84, 103, 114, 139; III 188.
Окуневський Т. II 86.
Олесь О., див. Кандиба О.
Оляр II 98.
Омелянович-Павленко М., ґен. I 35, 40, 57, 163, 171, 175, 176, 205; II 12, 54, 58, 60, 62, 68, 70, 79, 81, 126, 155, 157, 164, 165, 172-175, 177-179, 189, 190, 199, 202, 208, 213, 214, 216-223, 228; III 5, 6, 17, 18, 30, 42-44, 48, 54, 62, 64, 68, 70, 99, 103, 192, 202, 213.
Омельченко Г. III 94.
Онипко Ю. II 173, 175, 198, 199, 203, 209, 211, 212, 214, 217, 219.
Оніхімовський В. III 32, 215.
Орджонікідзе I 45.
Орел, повст. от. III 102.
Орлик, повст. от. III 108.
Орлов П. I 20.
Орляндо I 171; III 192.
Осецький М., ґен. I 57, 179-182, 207, 208; II 11, 17, 19.
Осіпов В. I 25.
Оскілко, от. I 156, 169, 175, 179, 180-186, 188, 193, 197; II 7, 15, 24, 25, 56, 148; III 37, 196.
Осмоловський, полк. I 206; II 210.
Осмоловський I 130.
Остапенко С. I 70, 96, 97, 99-101, 103, 104, 106, 107, 109, 111-120, 125-127, 130, 131, 135, 139, 143, 146, 149, 150, 152, 155, 156, 159, 161, 162, 164, 166, 168, 172, 173, 175, 176, 185, 192; II 23-25, 33, 34, 42, 51, 58, 73, 91, 208; III 38, 83, 84.
Островський Г. II 32.
Островський II 9.
Остроградський М., адм. II 198, 208.
Отмарштейн Ю., полк. III 103, 107, 109, 219.
Оцеткевич II 181.

Павленко В., полк. I 209.
Павлов III 183.
Павловський Ю. I 20.
Павлюк К. II 59.
Падаревський І. I 105; II 91; III 194.
Паламар Г. II 183.
Палащук Б. II 167, 168.
Паливода І. I 97, 142, 181; II 53, 144, 167-169, 171, 172; III 188, 203.
Паліенко I 143, 144.
Паліїв Дм., чот. II 65, 126, 129, 164, 168, 170, 172.
Паліїв Ом., сот. II 215.
Палій М., підполк. III 101, 106, 108, 109, 220.
Панасенко I 46.
Панейко В. II 78, 85, 89-94, 103, 104, 125, 134, 184; III 194.
Патек III 12.
Патрус Ів. I 88.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Пащевський I 192.
Пащенко, пор. II 211.
Певний А., хор. I 207; II 79.
Певний П. II 228.
Пелишенко I 201.
Пелісье Жан, фр. журналіст II 97; III 50, 198.
Пенлеве II 98, 101.
Перемикін, ґен. добр. арм. III 44, 57, 60, 61, 65.
Пересада, полк. III 219.
Перль III 39.
Перфецький Р. III 71.
Першінґ, амер. ґен. II 101.
Петен, фр. ґен. II 61.
Петлюра С. I 45, 59, 68, 82-84, 92, 96, 98 100, 101, 105, 108, 110-120, 122, 124-128, 137, 139, 146-162, 166-168, 170, 172-175, 178-187, 190, 193, 194, 197, 205-209; II 6, 14, 15, 17, 19, 22-25, 30, 31, 33-35, 38, 45, 46, 48-50, 52-54, 58-63, 68, 70-74, 76, 78-81, 83, 84, 97-101, 103-105 107, 109, 111, 113-116, 119, 125-133, 135-140, 142, 144-152, 155-159, 176, 180, 188-190, 193, 195, 197, 200, 202, 204, 208, 211, 224, 226; III 5-8, 11, 12, 14-21, 24-26, 28-31, 33-37, 39-45, 48, 50, 51, 53-55, 57, 61, 62, 64, 66-71, 73-75 80-82, 89, 90, 96-100, 102, 103, 109, 116, 117, 126, 130, 135, 166, 177, 187, 198-200, 212, 217.
Петренко Н. I 97, 115; II 45, 84, 141, 142, 152; III 83, 211.
Петренко, сот. III 107.
Петрик, сот. II 168, 170.
Петрів В., ґен. I 39, 196; II 54, 58, 62, 76, 116, 121, 125, 130; III 188.
Петрівський Д. I 23; II 96.
Петрова М. III 125.
Петровський II 166.
Петрушевич А. I 99; III 190.
Петрушевич Є. I 128, 139, 146, 150, 155, 156, 168, 183, 185, 193, 194, 205; II 5, 6, 12-20, 22-25, 30-33, 38, 46, 48, 55, 56, 60, 61, 71-77, 80-85, 90, 92, 93, 102, 104-106, 109-112, 114, 116-118, 122, 126, 128-131, 133-135, 137-139, 165, 182, 193; III 100, 117, 167, 184, 185, 187, 190.
Пилипчук П. I 106; II 58-60, 103; III 8, 75, 82, 97, 100, 218.
Пимен, єпископ II 56, 57.
Пирогів, полк. I 206.
Пілсудський I 171; II 59, 140, 156, 188, 204, 205, 226; III 5-7, 11-13, 19, 20, 22-25, 27, 28, 30, 43, 44, 50, 96.
Піснячевський В. II 207; III 133, 134.
Пісоцький А. (А. Річицький) I 61, 77, 202, 203; II 36.
Пішон I 68; II 86, 93, 98; III 190.
Піщанський Д. III 130.
Плеве III 44.
Пляттен Ф., шв. комуніст II 78, 81, 82, 106, 109, 115, 116; III 208, 210.
Поджіо, от. I 163.
Подільський I 207.
Позаненко В. I 23.
Полетика В. III 98.
Полоз (Полозов) М. I 14, 47.
Полтавець-Остряниця І. III 98.
Понятенко П. II 102; III 14, 15, 126.
Поплавко В. II 167.
Попов, полк. добр. арм. II 229.
Порш М. I 77, 78, 82, 84, 116, 152, 153; II 53; III 37, 38, 78, 126, 130.
Приходько В. II 7.
Прокопович В. II 51, 55, 196; III 22, 29-31, 34, 36-40, 42-44, 49, 54, 57, 61, 64, 81, 97, 212, 215.
Протозанів, полк. I 182.
Пугач І. I 42.
Пугач, повст. от. III 102.
Пужак III 39.
Пшонник, повст. от. II 216; III 106.
Пятаков I 60, 70, 80, 89.

Раковський Х. I 89, 103, 104, 109, 119, 163, 188-190, 201; II 9, 28; III 56, 58, 144, 146-148, 183, 209, 210.
Рафес М. I 34, 107.
Рейслер, амер. кап. I 169, 172.
Рембболович І., підполк. III 107.
Ренодель, фр. соц. II 98.
Решке, полк. I 121, 164.
Ржепецький Б. II 102.
Рибалка I 23.
Ридз-Сміґлий, поль. ґен. III 11.
Рогозний Г. III 108.
Родзянко II 32.
Родічев II 45.
Ройзман I 40.
Романченко І. I 19, 22, 76, 78, 81, 82, 84, 109, 117, 135, 139, 142, 144, 147, 151, 155, 157, 161, 166, 168, 198, 206, 209; II 50, 54, 185, 190; III 26, 28, 36, 44, 49, 50, 60, 67, 97, 98, 174.
Роменський, хор. III 50.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Рудичів І. І 21.
Руднев В. ІІ 107.
Рудницька-Лисяк М. ІІІ 50.
Русанов ІІ 87.
Русова С. ІІ 187.
Рябовол М. ІІІ 93.

Саборський, рос. полк. ІІ 131; ІІІ 200, 201.
Савицький В. ІІІ 94.
Савицький М. ІІІ 52.
Савицький С. ІІ 166.
Савич Н. І 67.
Савінков Б. ІІІ 39, 44, 45, 49, 61, 81, 98, 103.
Савченко В. І 61.
Сагайдачний Гн. І 23.
Сагайдачний-Чернушенко ІІІ 101.
Садовський В. І 89; ІІІ 22, 125.
Сазонов ІІ 92.
Саква, повст. от. І 64.
Саксаганський О. ІІІ 131.
Саліковський О. ІІІ 29, 32, 40, 51, 64, 215.
Сальський В. ґен. І 39, 196, 206, 207; ІІ 47, 54, 65, 66, 72, 124, 126-128, 130, 131, 133, 135-137, 140-142; ІІІ 5, 7, 8, 15, 17, 18, 28, 32, 39, 41, 96, 208, 215.
Самарець А. І 23.
Самокиш, повст. от. І 64.
Сапега ІІІ 40, 48, 49.
Сапіга І. ІІІ 98, 100.
Сахаров М. ІІІ 128.
Свердлов І 55.
Свечин ІІІ 52.
Свистун ІІІ 174.
Севрюк О. І 94; ІІ 19, 156.
Селезінка Я. ІІ 83.
Селіванський, рос. полк. І 92.
Сент-Оляр І 68.
Сеньобос ІІ 98, 101.
Сердюк І 47.
Серкаль І 193, 194.
Сивошапка-Вротновський ІІІ 100.
Сидоренко Г. І 99; ІІ 61, 78, 90, 94-98, 100, 101, 198, 205-208; ІІІ 189, 197.
Симонів Д. І 106, 139, 180, 207; ІІ 6, 90; ІІІ 8.
Синявський А. І 21.
Сиротенко Г. І 140, 142, 151, 153, 168, 180, 181; ІІ 6, 54; ІІІ 83, 84, 181.
Сиротенко ІІ 170.
Сінґалевич В. І 182, 183.
Сінґалевич Нат. ІІІ 125, 134.
Сінґалевич Ніна ІІ 196.
Сінклер В., ґен. ІІ 19, 146; ІІІ 10, 207.
Сіцинський Ю. ІІ 57.
Сіяк І. ІІ 30, 31; ІІІ 209.
Скалько, укр. старш. І 121.
Скидан М. І 97; ІІ 65, 69.
Скляр В. («от. Сірко») ІІ 159, 163.
Скобцов Д. ІІІ 95.
Скоропадський П. І 54-57, 59, 83, 120, 182, 206; ІІ 41, 89, 98, 100, 147; ІІІ 50, 115, 186, 189.
Скоропис-Йолтуховський О. І 9; ІІІ 127.
Скрипник М. І 14, 44, 47, 48, 49, 51, 70, 93, 133.
Славек В., поль. майор ІІІ 10, 207.
Славінський М. ІІ 55, 96.
Слюсаренко Ф. ІІІ 50.
Слюсарчук, підполк. ІІ 12.
Смаль-Стоцький Р. І 191, 192.
Снігірів, підполк. ІІІ 101.
Совенко В. ІІ 159.
Сокира-Яхонтов, ґен. ІІ 199, 208.
Соколов Н. ІІ 26, 32, 121.
Солодарь ІІ 144.
Соломинський, укр. старш. І 121.
Стаднюк Г. ІІІ 98.
Сталін І 16, 45, 70.
Старицька-Черняхівська Л. ІІ 84, 187.
Старосольський В. ІІ 48, 55, 187, 197; ІІІ 50, 130.
Старух Т. І 88, 89, 94.
Стасюк М. І 114; ІІ 83, 122; ІІІ 128.
Стеґ ІІ 98, 101.
Стемповський Ст. ІІ 196; ІІІ 8, 24, 28, 29, 32, 61, 215.
Степаненко А. І 115, 127, 135, 136, 140-142, 145, 147-149, 153, 157, 164, 166; ІІ 36, 183, 187, 194; ІІІ 174.
Степура Гр. І 144.
Сторубель Мих. І 23.
Сторубель Хв. І 19, 27.
Стренґірев І 155, 195.
Строменко В. І 27, 97.
Строменко Я. І 27.
Струве П. ІІІ 52, 53, 65.
Струк, повст. от. ІІІ 108.
Суковкін М. І 91.
Сулиз П. ІІ 200.
Сулятицький П. ІІІ 91, 95.
Сумневич Ф. ІІ 167, 168, 170, 173, 175.
Супрун Г. ІІ 205.
Сухенко Д. ІІ 164, 167, 168, 171.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Сухомлин М. II 87.
Сушко Р., полк. I 39, 206; III 105-107.
Сушков Ф. III 93, 95.

Табуї, фр. ґен. I 67; II 100.
Тараненко I 94.
Тарнавський М., ґен. II 19, 60, 65, 66, 68, 73, 75, 93, 113, 114, 118, 126, 129-133, 165; III 200.
Темницький В. I 168, 181; II 49.
Терещенко II 28, 183.
Терлецький I 47.
Тимошенко С. II 54, 121, 140, 142; III 32, 36, 44, 50, 53, 54, 61, 64, 100, 188, 215.
Тимченко, от. I 195, 197.
Тишкевич М., ґраф II 96, 204; III 12. 51.
Тітов А. I 67.
Ткаченко Левко II 48.
Ткаченко М. I 66, 78, 80, 81, 132, 134, 135, 136, 142, 145, 149; II 37; III 174.
Тома Альбер II 98.
Томашек Ф. III 79.
Томашівський С. II 78, 89-91, 184.
Томильченко I 23.
Трейко, повст. от. III 102.
Трепет М. II 79.
Третяк Г. I 49, 82.
Третьяков С. I 20, 45.
Третьяков I 67.
Тригубенко Ів. I 23.
Трохименко Р. II 83.
Троцький Л. I 9, 38, 189; II 161, 226; III 126, 128, 210.
Труба І. I 20-22, 25, 60, 61.
Трутенко В., полк. II 155.
Тулюпа В. II 59.
Тусар В. III 189.
Тучапський П. I 9, 10; III 126-128.
Тютюнник Вас., полк. I 57, 154; II 11, 17, 19, 54, 64, 127, 130, 135, 136, 141-143, 147, 148, 150-152, 155, 157, 158.
Тютюнник Юрко, ґен., повст. діяч I 129; II 10, 15, 19, 31, 35-37, 47, 63. 64, 126, 152, 155, 157, 160, 162-164, 208, 218, 220, 228; III 43, 48, 64, 68, 90, 96-103, 105-108, 110, 139, 142, 183, 211, 220.

Удовиченко О., ґен. I 196; II 11, 19, 64, 126, 155, 198, 200, 201, 223, 229; III 6, 15, 17, 18, 48, 64, 68, 141.
Уляницький В. III 61, 103.

Федєнко П. I 6, 22, 65, 76-78, 81, 82, 94, 115, 117, 127, 139, 141, 155, 157; II 36, 45, 50, 116, 141, 142, 152, 159, 163, 164, 168, 169, 171-173, 175, 229; III 26, 28, 36, 77, 79-81, 97, 98, 143.
Федорів М. I 19, 22, 25.
Федоров III 130.
Фещенко-Чопівський І. I 106, 156, 168, 172; II 90, 203, 208; III 8, 75, 79, 82, 97, 98, 218.
Фідлер, підполк. I 175.
Фішер Г. Г., проф. III 87.
Фош, фр. маршал I 113.
Франклен-Буйон II 98, 100, 101; III 50.
Франкфурт С. III 51.
Фрейденберґ, фр. полк. I 69, 70, 73, 99-103, 112, 129, 176.
Фролов М., дон. полк. II 202.
Фундамінський І. I 67.

Харусь М. II 167.
Хижняк Гр. I 22.
Хмара, сот. III 109.
Холодний П. I 142; III 8, 32, 68, 215.
Хомодовський, от. I 144-146, 148, 149.
Хомяков А. I 67.
Христич I 201; II 167.
Христюк П. I 112, 142, 167; II 146, 187; III 78.
Худяков I 190.

Цегельський Л. I 86, 88, 93, 172, 193.
Цимбал В. II 48.
Цитович III 52.
Ціріц, ґен. II 130, 131, 138, 172, 175, 177, 216.
Цьокан, І., сот. II 124.

Чайківська К. III 125.
Чайківський В., чот. II 170, 172-175.
Чайківський Ю. I 83, 109.
Чайківський I 97.
Чарнецький А. III 39, 40.
Чарноцький, поль. кап. II 83, 140-142, 144, 145, 196.
Часник І. I 202; III 83.
Черкаський Т. I 202, 205; II 17, 50, 53, 55, 138, 145, 148, 149, 152, 168-173, 175; III 188, 203.
Черниш III 52.
Черніков I 54, 58.
Чернушенко, підполк. III 74.
Черчил II 61.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Чехівський В. I 61, 66, 72, 74, 79-83, 91, 98, 100, 101, 104, 105, 125, 141, 142, 144, 167, 168, 179; II 57, 73, 84; III 84, 174.
Чечель М. II 184; III 78.
Чиж Я. I 57, 109, 124; II 103.
Чижевський Г. I 106, 140, 152, 156.
Чижевський Д. III 85.
Чижевський М, підполк. III 107, 220.
Чикаленко Л. III 50, 52.
Чічерін І 72, 73, 103, 178, 179; III 48, 49, 52, 210.
Чорний Ів. I 23.
Чорний С., полк. III 107, 108.
Чорнорот Ів. I 27.
Чорнорот О. I 23.
Чубенко I 63; II 107.
Чубук Ю. I 162-164; II 151, 159, 163.

Шабала I 201.
Шабленко А. III 125.
Шадлун М. I 82, 167, 181; II 7, 36, 47, 49, 50, 53, 55, 76, 83, 103, 120, 121, 125, 139, 180, 184, 185, 191, 197-199, 205, 208, 224; III 5, 7, 8, 13-15, 17, 26, 36, 44, 49, 50, 67, 70, 76, 78, 123, 125, 188.
Шаманек, полк. II 19, 126, 129, 130, 133, 222.
Шандрук, полк. I 196; II 181, 201.
Шаповал Микита I 74, 84, 88, 104, 167; II 40, 41, 184, 193; III 33, 78, 111, 116.
Шаповал Микола, ґен. I 196; II 198, 203.
Шаповал Ол., от. I 49, 106, 124, 135, 152, 156, 157; II 181, 199, 201, 202; III 6, 133.
Шарий І. II 144.
Шахматов А., акад. III 133.
Шварцбард I 108, 207.
Швець Ф. I 59, 84, 123-125, 134, 137, 140, 141, 145, 146, 150, 152, 155, 158, 166, 182, 193, 206; II 17, 48, 58, 81, 83, 90, 103, 111, 135, 138, 139, 187, 194, 197; III 11, 15, 22, 28, 29, 78, 100, 166, 172, 188.
Шебеко Н. I 67.
Шевченко II 28, 37.
Шевченко I 143, 201.
Шекерик П. II 173.
Шелухин С. III 8, 50, 71, 78.
Шемет Богдан II 48.
Шемет С. I 206, 207; II 48, 187, 195; III 50.
Шепарович, от. II 216, 217, 219, 223.
Шепель, повст. от. II 170, 171; III 141.
Широцький К. III 133, 134.
Шілінґ, ґен. добр. арм. II 64, 138; III 200, 201.
Шимонович I 97, 130, 143, 161; II 26.
Шкамарда I 19.
Шкура, ґен. добр. арм. II 108.
Шкурупій Ґ. I 41.
Шліхтер А. II 8; III 140.
Шмігельський А. I 88.
Шоме II 98.
Шпілінський О., сот. III 107.
Шраг М. III 78.
Шпота II 37, 108.
Шрамченко Л. I 181; II 53, 126, 131, 136, 138, 144, 145, 149, 152, 156-158, 183; III 22, 188.
Штакельберґ, ґен. добр. арм. II 66.
Штейнґель Ф., барон I 91.
Шульгин В. I 69.; III 53.
Шульгин Ол. I 32; II 90, 93, 94, 98; III 35.
Шумицька Н. III 125, 131.
Шумський О. I 14, 47, 133, 191; III 27, 83, 103.
Шухевич Ст. II 117, 118, 126, 129, 132.

Щадилів О. II 36, 45, 84, 168, 169, 171, 175.
Щербина Ф. III 95.
Щукин П. I 21, 22.

Юденіч, рос. ґен. I 67; II 21, 74, 86.
Юзефський Г. III 8, 21.
Юнаків М., ґен. II 19, 58, 62, 76, 136, 137, 141, 146, 149, 157; III 13.
Юріїв-Пековець Б. («Берко») III 131.
Юшкевич О., сот. II 202.

Яковлів А. II 88.
Яковлев, дон. осаул III 47, 57, 60, 65.
Яковлев А. (Епштейн) I 10.
Якубович I 46.
Янів, от. I 163.
Янко О. I 84.
Яновський В. III 107.
Янушевський, ґен. I 195.
Яросевич Р. I 74, 97.
Ярослав Ю. I 200; II 152; III 211.
Ярошенко В. III 133.
Ясінський III 183.
Яхимович II 213.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ЗМІСТ

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ
(22. квітня 1920 — 12. жовтня 1920)

XIX. Варшавський договір і моя зустріч з Петлюрою в Могилеві.

Мій приїзд в Могилів і перші інформації про Варшавський договір. Відозви Петлюри і Пілсудського до українського народу. Текст політичної і військової конвенції між Україною і кол. Польщею. Листи Петлюри, Лівицького і Сальського. Інформаційний лист М. Шадлуна з Камянця. Приїзд Петлюри в Могилів і моя розмова з ним. 5

XX. Зміна уряду в Винниці.

Переїзд уряду у Винницю. Ситуація на українських територіях, зайнятих польським військом. Приїзд Пілсудського у Винницю. Засідання Ц. К. УСДРП і ситуація на Україні. Демісія уряду І. Мазепи. Відкликання А. Макаренка і Ф. Швеця на Україну. Звідомлення О. Красовського. Новий уряд В. Прокоповича. Евакуація Винниці. Розбиття українських національних сил під впливом Варшавського договору. Відїзд В. Винниченка у Москву. Моя розмова з М. Ґалаґаном. Політика нового уряду та демісія І. Мазепи і О. Безпалка. 22

XXI. Кінець польсько-московської війни і перемиря в Ризі.

Відступ української армії в Галичину і евакуація уряду У. Н. Р. в Тарнів. Недодержання поляками умов щодо збільшення української армії. Демісія В. Сальського і його лист Петлюрі. Настрої в Тарнові. Моя подорож в ставку Головного Отамана і далі в Варшаву. А. Лівицький починає переговори з Б. Савінковом. Визнання Францією уряду Врангеля. Успішний протинаступ польсько-української армії проти большевиків. Настрої в Галичині і перехід Херсонської дивізії в кол. Чехословаччину. Армія У. Н. Р. знову на Наддніпрянській Україні. Совітська Москва відмовляється від мировых переговорів з урядом У. Н. Р. Конференція Ц. К. УСДРП в Станиславові і моя розмова з Петлюрою. Польсько-московське перемиря в Ризі. 39

XXII. Останній відступ.

Ситуація на Україні в другій половині 1920 р. і поворот В. Винниченка за кордон. Підготова українського уряду і командування до нового наступу проти большевиків. Контакт української армії з російськими відділами Перемикіна і Яковлева. Політична конвенція між українським урядом і Російським Політичним Комітетом у Польщі. Демісія В. Прокоповича і новий уряд А. Лівицького. Моя розмова з Петлюрою в Камянці. Державна нарада в Ялтушкові. Несподіваний наступ большевиків і друга листопадова катастрофа на українському фронті. Поразка Врангеля та її причини. Нова ситуація на Україні. 57

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

РІК НА ЕМІҐРАЦІЇ

(листопад 1920 — листопад 1921)

XXIII. **Спроби реорґанізувати провід У. Н. Р.**

Ситуація на еміґрації після листопадової катастрофи 1920 р. Закон з 12. листопада 1920 р. про «тимчасове Верховне Управління» і про «Державну Народню Раду». Віденська «Всеукраїнська Національна Рада» і причини її самоліквідації. Тарнівська «Рада Республіки» і її діяльність. Настрої серед української еміґрації поза Польщею. Нова ситуація в Тарнові після підписання Польщею Ризького договору з Совітською Росією і припинення діяльности «Ради Республіки». 67

XXIV. **Кінець збройних змагань У. Н. Р.**

Ситуація на Україні в другій половині 1921 р. Процес членів Ц. К. УПСР у Києві. «Комітети незаможних селян» і їх вплив на руїну сільського господарства на Україні. Голод на Україні і політика совітської Москви. Українська еміґрація готується до всенароднього повстання на Україні. Український рух на Кубані. Повстанський штаб у Львові і умови підготови повстання. Похід повстанських відділів на Україну і невдача повстання. Трагедія під Базаром. Нова доба на еміґрації. 83

Підсумки і висновки. 113

Додатки:

Додаток 1. До розділу «Українська революція 1917 р. і Росія».... 123
Додаток 2. До розділів «Повстанський рух на Україні» і «Зимовий похід». 136
Додаток 3. До розділу про голод на Україні в р. р. 1921—1922... 143

Документи:

1. Універсали Української Центральної Ради. 150
2. Деклярація Директорії з 26. грудня 1919 р. 162
3. Ухвала Української Національної Ради з 3. січня 1919 р. 167
4. Універсал Трудового Конґресу. 168
5. Закон Директорії про місцеві конґреси і ради трудового народу. 170
6. Деклярація Січових Стрільців з 12. березня 1919 р. 172
7. Відозви Комітету Охорони Республіки. 174
8. Деклярація Правительства Б. Мартоса з 12. квітня 1919 р. ... 177
9. Універсал повстанського отамана Григоріева. 182
10. Листи С. Вітика і Є. Петрушевича в справі проголошення диктатури. 184
11. Деклярація Правительства Соборної Української Народньої Республіки в справі оголошення війни Денікінові. 186
12. Доповідь голови Української Місії в Парижі Г. Сидоренка... 189
13. Лист С. Петлюри до французького публіціста Жана Пелісьє... 198

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

14. Протокол перемиря між представниками Галицької армії і представниками армії Денікіна. 200
15. Декларація Правительства І. Мазепи в справі обеднання Української Галицької Армії з Арміею Наддніпрянською. 202
16. Військова конвенція поміж Польщею і Україною. 204
17. Звідомлення О. Красовського. 208
18. Декларація Правительства В. Прокоповича. 212
19. Універсал Ради Республіки. 216
20. Наказ Ю. Тютюнника Повстанській Армії з 23. жовтня 1921 р. 219

Покажчик імен. 221

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ha

Б 203744

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org